श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

(श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धसात्त्विकफलप्रकरणम् ।)

(अध्यायाः २९-३५)

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

विद्याविलासिश्रीश्रीनाथद्वाराधीशश्रीमद्गोस्वामिकुलतिलकश्रीमद्गोवर्धन-
लालजीमहाराजचरणानां द्रव्यसाहाय्येन 'भृगुपुरस्थ मूलचन्द्र
तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए., एल्एल्. बी.,
वकील, हाइकोर्ट' इत्येतेषां सुहृद्भिः
संशोध्य 'निर्णयसागर'मुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रकटीकृता ।

श्रीवल्लभाब्दाः ४५२. संवत् १९८७.

मूल्यं सार्धमुद्रिका ।

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Dhirajlal Vrajdas Sanklia, B. A., LL. B., Advocate,
at Khakhar Building, C. P. Tank, Bombay 4.

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

(दशम-उत्तरार्ध-सात्त्विक-फल-प्रकरणम् ।)

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

बलभद्रस्य सत्कीर्तिरध्यायद्वितयेन हि ।
निरूप्यते ऋषिप्रोक्ता येनासौ सुस्थिरीभवेत् ॥ १ ॥
तीर्थाभिषेकाद् यज्ञाच्च ज्ञानस्याप्युपदेशतः ।
कीर्तिर्जातानुभावाच्च माध्यस्थ्याच्चेति वर्ण्यते ॥ २ ॥
विजयोयं यथा रामस्ततोऽध्याये निरूपितः ।
रामस्य कीर्तिरूपे च तद्भ्राता च तथाविधः ॥ ३ ॥
अतो भगवतो भृत्यास्त्रय एकत्र रूपिताः ।

तत्र प्रथमं भगवतः क्रियाशक्तिसमास्यर्थं दन्तवक्त्रवधो निरूप्यते । दन्तवक्त्रस्यापि भगवत्सेवकत्वात्तन्मुक्तिश्च भगवत्कर्तव्येति अवतारप्रयोजनत्वेन निरूप्यते, पूर्वाध्यायान्ते दन्तवक्त्रः समागत इत्युक्तं तत्किमर्थं केन प्रकारेणेति विस्तरेण निरूप्यते ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एकोनत्रिंशेध्याये कारिकायां **येनासाविति** । येन ऋषिकथनेनासौ कीर्तिः सुस्थिरीभवेदित्यर्थः । **माध्यस्थ्याच्चेति** भीमदुर्योधनयोर्युध्यतोर्माध्यस्थ्येन 'युवां तुल्यबलौ' इति वाक्यमुक्तवान् न तु जामातृत्वेन दुर्योधनपक्षं कृतवानित्यर्थः । **विजयोयमिति** अयं दन्तवक्त्रो विजयपार्षदः । **यथा रामः** शेषरूपत्वाद्भगवद्भृत्यस्तथा दन्तवक्त्रोपि भृत्यः ततो हेतो रामस्य कीर्तिनिरूपकेध्याये निरूपितः । **तद्भ्राता** विदूरथोपि **तथाविधः** भृत्य एवेत्यर्थः । अस्य प्रसिद्ध्यभावेपि 'ये च प्रलम्ब' इति श्लोके मुक्तपङ्क्तौ निरूपणात्तथात्वं ज्ञेयम् । रामस्य भक्तत्वात् तत्कीर्तिः 'श्रियो हि परमा काष्ठा' इतिन्यायेन भगवत्कीर्तिरेवेति भावः ।

श्रीशुक उवाच—**शिशुपालस्य शाल्वस्य पौण्ड्रकस्यापि दुर्मतिः ।**
परलोकगतानां च कुर्वन् पारोक्ष्यसौहृदम् ॥ १ ॥

यथा पत्नी भर्तृनिमित्तं प्रवृत्ता तन्मरणे स्वयमेव म्रियते तथा शिशुपालाद्यर्थं तन्मित्रम्, अयमपि जानन् मरणार्थमेवाऽऽगतः, न ह्यस्मिन्मृते तेषामुपकारो भवति तथापि **दुर्मतित्वात्तथा** कृतवान् । तत्र **शिशुपालो** राजसः, **दन्तवक्त्र**स्तामसः, **पौण्ड्रकः** सात्त्विकः, एवंविधा बहव एव **अपि**शब्देन संगृहीताः । पतिव्रता च दुर्गतिं प्राप्ताना-मुद्धारार्थं म्रियत इति चेत्तत्राह **परलोकगतानामिति** । तेषां भगवद्धस्तेन मरणात् परलोकः सिद्धः । **च**कारादगतानामपि मुक्तानां वा । सौहृदं हि तैर्ज्ञातं तेषां सुकृतं भवति । [1]प्रकृते तदभावेपि कृतवानित्याह **पारोक्ष्यसौहृदमिति** ॥ १ ॥

एकः पदातिः संक्रुद्धो गदापाणिः प्रकम्पयन् ।
पद्भ्यामिमां महाराज महासत्त्वो व्यदृश्यत ॥ २ ॥

मरणमेव चेद्वाञ्छितं किं सहायेनेत्येकः । तत्रापि **पदातिः** । क्रोधाभावे पलायनं च स्यादिति **संक्रुद्धः** । निकटे गदया युद्धं भवतीति शीघ्रं मरणपर्यवसायी । तथापि भगवान्न मारयिष्यतीत्याशङ्क्य मारणार्थमिमां **पद्भ्यां प्रकम्पयन्** इत्युक्तम् । **महाराजेति** तादृशो हन्यत इति बोधितम् । **महासत्त्व** इति तस्य युद्धार्थं प्रवृत्तौ साहसम् ॥ २ ॥

ततो भगवान् धर्मयुद्धमेव कर्तव्यमिति स्वयमपि तथाविधो जात इत्याह **तं तथा-यान्तमालोक्येति** ।

तं तथायान्तमालोक्य गदामादाय सत्वरः ।
अवप्लुत्य रथात्कृष्णः सिन्धुं वेलेव प्रत्यधात् ॥ ३ ॥

सत्वर इति आगमनेन तस्य क्लेशाभावार्थमुक्तम् । **अवप्लुत्येति**, दर्शनानन्तरं न कोऽपि विलम्बः कृत इति वक्तुं रथादुत्प्लवनमुक्तम् । यतः **कृष्णः** कालरूपः । अतः सर्वयादवमारणार्थं प्रवृत्तं **सिन्धुं वेलेव प्रत्यधात्** प्रतिधानं कृतवान् ॥ ३ ॥

शीघ्रं भगवति समागते कदाचिद्भगवान् शाल्वस्य अयं पदातिः कश्चिदिति अवहेलया मुक्तिं न दद्यादिति स्वप्रयोजनप्रवृत्तिस्वरूपाणि निर्दिशति **गदामुद्यम्य कारूष** इति ।

गदामुद्यम्य कारूषो मुकुन्दं प्राह दुर्मदः ।
दिष्ट्या दिष्ट्या भवानद्य मम दृष्टिपथं गतः ॥ ४ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एकः पदातिरित्यत्र शीघ्रमिति मरणे पर्यवस्यति तादृशो दन्तवक्त्रः । 'व्यदृश्य-त' इति मूलस्थक्रियया अन्वयः ।

---

१. मत्कृतौ ।

स हि करूषदेशाधिपतिः । **मुकुन्दं** मोक्षदातारम् । **गदामुद्यम्य** स्वाधिकारं प्रदर्शयन् द्वारपालकत्वं वा ख्यापयन् उत्तमाधिकारी, स्नेहेनैव सायुज्यं प्राप्तुं योग्यः विरोधेन प्राप्तुमिच्छतीति **दुर्मदः** । अत एव विरुद्धमाह **दिष्ट्या दिष्ट्येति** । एतावानर्थः उभयत्रापि तुल्यः । **मम दृष्टिपथं गत** इति यदेतन्मम भाग्येन यस्तु मनोरथप्रकारेणान्विष्यते स जात इति ॥ ४ ॥

आत्मानं स्थापयन् भगवत्संबन्धमाह **त्वं मातुलेय इति** ।

त्वं मातुलेयो नः कृष्ण मित्रध्रुङ्मां जिघांससि ।
अतस्त्वां गदया मन्द हनिष्ये वज्रकल्पया ॥ ५ ॥

नोऽस्माकं शिशुपालादीनाम्, **मातुलेयः** सुतरां नोऽस्माकम् । **कृष्णेति** स्नेहात्संबोधनम् । **मित्रध्रुगित्युपालम्भः** । वस्तुतस्तु कृष्णमित्राणि द्रोग्धीति सर्वसखा शिक्षक इत्युक्तम् । अत एव **मां जिघांससि** । अहमपि कृष्णमित्रमिति अपराधव्यतिरेकेण न मारयिष्यतीति प्रथममहमपराधं करिष्यामीत्याह **अतस्त्वां गदयेति** । **अमन्देति** छेदः । **हनिष्ये** प्राप्स्यामि । **गदया** सुषुम्णया । **वज्रकल्पया** । यथा वज्रेण वृत्रस्त्वां प्राप्तवान् ॥ ५ ॥

तर्ह्यानृण्यमुपैम्यज्ञ मित्राणां मित्रवत्सलः ।
बन्धुरूपमरिं हत्वा व्याधिं देहचरं यथा ॥ ६ ॥

एवं सति 'तत्रानृणो भूतबलिं विधाय' इतिवत् **मित्राणामनृणो** भविष्यामि । यतोऽहं **मित्रवत्सलः** त्वं वा अमित्रवत्सलः दैत्येष्वपि कृपाकरणात्, मित्रवत्सलो वा सर्वेषामेव मित्रत्वात् । किं कृत्वा अनृणो भविष्यसीत्याकाङ्क्षायामाह **बन्धुरूपमरिं हत्वेति** । बन्धुरूपो देहः बन्धो रूपमिव रूपं यस्य हितकर्तृत्वात् वस्तुतस्त्वरिः 'सृष्टास्य बीजम् ।' इति न्यायात् । नन्वात्मतया स्वीकृतः कथं मारणीय इति चेत्तत्र दृष्टान्तमाह **व्याधिं देहचरं यथेति** । अयं स्तुतिपक्षो व्याख्यातः । निन्दापक्षस्तु स्पष्टः । बन्धुरूपं मातुलपुत्रत्वात् मारकत्वादरिम् ॥ ६ ॥

एवं रूक्षैस्तुदन्वाक्यैः कृष्णं तोत्रैरिव द्विपम् ।
गदया ताडयन्मूर्ध्नि सिंहवद्व्यनदच्च सः ॥ ७ ॥

निन्दायां **रूक्षता** । **तुदन्** मर्मभेदं कुर्वन् । **कृष्णं** तुदन्निति स्तुतौ स्वदोषं दूरीकुर्वन् । **तोत्रं** अङ्कुशपृष्ठभागस्तेन यथा अग्रे गमनार्थं प्रेर्यते द्विपः एवं कृष्णोऽपि शीघ्रं कर्तुं मारयितुं मृत्युं वा दातुं प्रेर्यत इति । एवं वाक्यापराधं कृत्वा कायिकापराधं कृतवानित्याह **गदयेति** । **मूर्ध्नि** समीपे सुषुम्णया ब्रह्मरन्ध्रभेदनं वा, ततः **सिंहवद्व्यनदत्** । आत्मानं कृतार्थं मन्यमानः यतः स पूर्वोक्तप्रकारेण भक्तः शूरो वा ॥ ७ ॥

गदया निहतोऽप्याजौ न चचाल यदूद्वहः ।
कृष्णोऽपि तमहन्गुर्व्या कौमोदक्या स्तनान्तरे ॥ ८ ॥

एतावता स्वकृतकृत्यता जातेति **गदया निहतो** वा **आजौ** क्रोधो भवतीति प्रहारस्य क्रूरत्वं दर्शितम्। **यदूद्वह** इति यादवलीला स्वीकृतेति तथा वर्ण्यत इत्यर्थः। एवमपराधं तस्योक्त्वा ततोऽपराधशान्त्यर्थं भगवतः कृपामाह **कृष्णोऽपीति**। **गुर्व्येति** साधनमाहात्म्यम्। **कौमोदक्येति** स्वकीयया प्रसिद्धया। तेन मोक्षः सुप्रसिद्धः। तत्रापि **स्तनान्तरे**, यथा जीवस्य निर्गमने षट्चक्रभेदनक्लेशो न भवेत्॥ ८॥

ततो यज्जातं तदाह **गाढनिर्भिन्नहृदय इति**।

गाढनिर्भिन्नहृदय उद्वमन् रुधिरं मुखात्।
प्रसार्य केशबाह्वङ्घ्रीन्धरण्यां न्यपतत् व्यसुः॥ ९॥

मुखतो रुधिरोद्वमनं वाक्पारुष्यदोषपरिहारार्थम्। ततो दयोत्पत्त्यर्थमिव **केशान् बाह्वङ्घ्रींश्च प्रसार्य, धरण्यां** भगवच्चरणारविन्दे **विशिष्टासुर्विगतासुर्वा न्यपतत्**। आदौ तत्रैव समवनयनम्, द्वितीये भोगापेक्षाभावात् प्राणानां परित्यागः॥ ९॥

ततस्तस्य सायुज्यं जातमित्याह **ततः सूक्ष्मतरं ज्योतिरिति**।

ततः सूक्ष्मतरं ज्योतिः कृष्णमाविशदद्भुतम्।
पश्यतां सर्वभूतानां यथा चैद्यवधे नृप॥ १०॥

आत्म**ज्योतिः कृष्णं** भगवच्चरणारविन्दम्। अत्र सर्वे साक्षिण इत्याह **पश्यतामिति**। **यथा चैद्यवध** इति चैद्यवधे तत्तेजः दश दिशो भासयद् भगवन्तं प्रविवेश, एवमयमपीत्यर्थः॥ १०॥

तस्य सायुज्यं दृष्ट्वा तद्भ्राता विदूरथोऽपि तथा कर्तुं प्रवृत्त इत्याह **विदूरथस्त्विति**।

विदूरथस्तु तद्भ्राता भ्रातृशोकपरिप्लुतः।
आगच्छदसिचर्मभ्यामुच्छ्वसंस्तज्जिघांसया॥ ११॥

अक्षरच्युतकालंकारः। **विदूरथ** इति विकटो भवति दूरादेव रथ इति माहात्म्यम्। **तद्भ्राता** दन्तवक्रभ्राता। **भ्रातृशोकेन परितः प्लुतः** मग्नः सन्, **असिचर्मभ्यामुच्छ्वसन्नागतः**। अनेन सर्प इव तस्य क्रोधो निरूपितः। **तज्जिघांसयेति** आगमनाभिप्रायः। भ्रान्तोऽपि प्रवर्तकः॥ ११॥

तस्य चापततः कृष्णश्चक्रेण क्षुरनेमिना।
शिरो जहार राजेन्द्र सकिरीटं सकुण्डलम्॥ १२॥

ततः स भृत्यसंबन्धीति **आपतत** एव प्रहारात्पूर्वमेव **चक्रेण शिरो जहार**। **क्षुरनेमिनेति** स्वालौकिकसामर्थ्याभावः। **जहार** दूरीकृतवान्। **सकुण्डलं सकिरीटमिति** देवाधिष्ठानं तेन मुक्तियोग्यता निरूपिता॥ १२॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

विदूरथस्त्वित्यत्र भ्रान्तोपीति भ्रान्तत्वादुपेक्षणीयोपि सर्वान् युद्धार्थं प्रवर्तयत्यतो मारणीय इत्यर्थः।

मारितान् सात्त्विकराजसतामसान् उपसंहरति **एवं सौभमिति** ।

एवं सौभं च शाल्वं च दन्तवक्रं सहानुजम् ।
हत्वा दुर्विषहैरन्यैरीडितः सुरमानवैः ॥ १३ ॥

चकारस्तत्सेनापरिग्रहार्थः । शाल्वे **चकारः** तन्मायादेवतावरनाशार्थः । **दन्तवक्रो** विदूरथसहितः **दुर्विषहैरन्यैः** शूरैः सह तेपि मारिता इति । **हत्वा** स्थित **ईडित** इति क्रियाध्याहारोऽपि अर्थाद्भवति । **सुरैर्मानवैश्च दुर्विषहैः अन्यैरि**ति यादववाचकत्वं वा ॥ १३ ॥

मुनिभिः सिद्धगन्धर्वैर्विद्याधरमहोरगैः ।
अप्सरोभिः पितृगणैर्यक्षैः किंनरचारणैः ॥ १४ ॥
उपगीयमानविजयः कुसुमैरभिवर्षितः ।
वृतश्च वृष्णिप्रवरैर्विवेशालंकृतां पुरीम् ॥ १५ ॥

तथा **मुनि**प्रभृतिभिरपि । **कुसुमैरभिवर्षित** इत्यन्तं महती स्तुतिः भगवतो युद्धलीला समाप्यत इति संतोषात्कृता, श्रोतृणां युद्धलीलाभिनिवेशो भवत्विति । ततो भगवतः पुरप्रवेशमाह **वृतश्च वृष्णिप्रवरै**रिति । हत्वा स्तुतः **विवेशे**ति तस्य क्रियात्रयं निरूपितं त्रिगुणम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

भगवतः क्रियालीलामुपसंहरन् दोषाभावमाह **एवं योगेश्वर** इति ।

एवं योगेश्वरः कृष्णो भगवान् जगदीश्वरः ।
ईयते पशुदृष्टीनां निर्जितो जयतीति सः ॥ १६ ॥

योगेश्वरत्वात् ये योगभ्रष्टास्ते मोचिता इति एकं प्रयोजनम्, **कृष्ण**त्वाद्-भूभारो हृत इत्यपरम्, **भगवा**निति सामर्थ्यम्, **जगदीश्वर** इत्यावश्यकत्वम् । एवं क्रियाकरणे हेतूनुक्त्वा लौकिकबुद्ध्या प्राप्तान् हेतून् निन्दति **ईयते पशुदृष्टीना**मिति । पशुदृष्टिभि**र्निर्जितो भगवान् जयती**ति **ईयते** ज्ञायते, कदाचिन्निर्जि**तः** कंचिज्जय-तीति । एतदुभयमपि पूर्वापरानुसंधानरहितानामेव । त एव पशवः, यतः **स** पुरुषोत्तमः । न तु केनाप्यंशेन भावान्तरं प्राप्त इत्यर्थः । अत्र भगवतः शस्त्रसंन्यासः पुराणान्तरे निरूपितः । स एवात्रोपसंहारेणापि सूचितः ॥ १६ ॥

एवं भगवतः क्रियाशक्तिमुपसंहृत्य बलभद्रस्यापि कीर्तिसिद्ध्यर्थं धर्मक्रियामाह **श्रुत्वा युद्धोद्यम**मिति ।

श्रुत्वा युद्धोद्यमं रामः कुरूणां सह पाण्डवैः ।
तीर्थाभिषेकव्याजेन मध्यस्थः प्रययौ किल ॥ १७ ॥

यत्रानर्थपर्यवसानं तत्परित्याग एव आदौ धर्मः तत्रापि तद्व्याजेन तीर्थाचरणं सुतरामेव । अतो युद्धोद्यमं श्रुत्वा भगवान्पाण्डवपक्षपातीति स्वस्य कौरवपक्षपाते

अन्योन्यमेव विरोधो भवतीति **तीर्थाभिषेकव्याजेन**, वस्तुतस्तीर्थयात्रा नाभिप्रेतेति निमित्ताभावात्तद्व्याजेनैव। **उभयोर्मध्यस्थः प्रययौ**. तीर्थदेशानेव। किलेति प्रमाणम्। जीववत्तस्य तीर्थाचरणं भगवत्त्वविरोधीति स्वतः अनुक्त्वा किलेत्युक्तं हृदये व्याजेऽपि लोकप्रतीत्यर्थम्॥ १७॥

प्रभासे गत्वा संकल्पं कृत्वा ततो निर्गत इत्याह **स्नात्वा प्रभास** इति।

स्नात्वा प्रभासे संतर्प्य देवर्षिपितृमानवान्।
सरस्वतीं प्रतिस्रोतं ययौ ब्राह्मणसंवृतः॥ १८॥

भगवता सात्त्विकप्रकरणे धर्मः कर्तव्यः स च प्रवृत्त्यात्मकः स धर्मो यज्ञस्तीर्थानि च। तदुक्तम्, 'यज्ञास्तीर्थानि च पुनः समानि हरिणा कृताः' इति यज्ञाः कृताः तीर्थानि च पुनस्तत्समानानि च कृतानि तत्र वसुदेवः जीवतीति न स्वतो यागकरणं संभवतीति सुतरां राजसूयादिकरणं ततो भगवान् साहाय्यमेव कृतवान्। बलभद्रस्तु तीर्थयात्रां यज्ञसमानां मन्यत इति तामेव कर्तुं प्रवृत्तः व्याजेन करणं धर्मो न भवतीति पश्चाद्भगवान् निमित्तं संपादयिष्यति अन्यथा अनधिकारिणा कृतमकृतमिति धर्म एव न भवेत्। **प्रभासे** अग्निकुण्डे संगमे वा **स्नात्वा**, ततो **देवर्षिपितृमानवान्** ब्राह्मणभोजनादिना **संतर्प्य** सरस्वतीतीरे तीर एव **प्रतिस्रोतं** यथा भवति तथा **ययौ, ब्राह्मणसंवृत** इति तत्पूर्त्यर्थम्। ब्राह्मणाभ्यनुज्ञाव्यतिरेकेण तीर्थपूर्त्यभावात्॥ १८॥

पृथूदकं बिन्दुसरस्त्रितकूपं सुदर्शनम्।
विशालं ब्रह्मतीर्थं च चक्रं प्राचीं सरस्वतीम्॥ १९॥

यद्यपि प्रतिस्रोतोगमने क्रमेण **पृथूदकादीनि** तीर्थानि न सन्ति तथापि तीर्थमाहात्म्यं पुरस्कृत्य तेषां गणना तस्मिन् कल्पे वा तथा संनिवेशः। पृथूदकादीनि षट् तीर्थानि सर्वत्र **प्राची सरस्वती** एवं प्लक्षजाता **सरस्वती** यावत्॥ १९॥

यमुनामनु यान्येव गङ्गामनु च भारत।
जगाम नैमिषं यत्र ऋषयः सत्रमासत॥ २०॥

ततो **यमुनां** प्राप्य अनुस्रोतन्यायेन प्रयागे समागतः। ततो **गङ्गामनु** हरिद्वारपर्यन्तं बद्रिकाश्रमपर्यन्तं वा गतः। ततः पुनः गोमतीतीरे **नैमिष**पर्यन्तं समागतः। तत्र विलम्बे कारणमाह **यत्र ऋषय** इति। **सत्रं** यत्किंचिद**ासत**॥ २०॥

ततो यज्जातं तदाह **तमागतमभिप्रेत्येति**।

तमागतमभिप्रेत्य मुनयो दीर्घसत्रिणः।
अभिनन्द्य यथान्यायं प्रणम्योत्थाय चार्चयन्॥ २१॥

मुनयः अग्रेस्मात् ज्ञानोपदेशो भविष्यतीत्येष्यज्ञानयुक्ताः। अत एव तदर्थं **दीर्घसत्रिणः** तस्यागमन**मभिनन्द्य यथान्यायं** यथा क्षत्रियोत्तमे समागते कर्तुमुचितं तथा कृतवन्तः। ततो भगवद्बुद्ध्या **प्रणम्य उत्थाय च आर्चयन्**॥ २१॥

स हि व्याजेन प्रवृत्तः मुख्यस्वाम्यभिप्रायाभावात् भगवच्छास्त्रपर्यालोचनाभावाच्च स्मृतिन्यायेन धर्ममप्यधर्मं ज्ञात्वा धर्मस्थाने अधर्मो न युक्त इति तेषां सत्कारफलसिद्ध्यर्थं उपकारमिव कुर्वन् सूतनिराकरणार्थं तं दृष्टवानित्याह **सोऽर्चित** इति।

सोऽर्चितः सपरीवारः कृतासनपरिग्रहः।
रोमहर्षणमासीनं महर्षेः शिष्यमैक्षत॥ २२॥

सपरीवारः ब्राह्मणसहितः। **कृतः आसनपरिग्रहो** येन, स्थिरतायै उपदेशयोग्यत्वायाभिमानाय चोक्तम्। **रोमहर्षणः** सूतः। ब्राह्मणानामग्रे उच्चासने स्थितः न चायं बालः यतो **महर्षेः शिष्यः**॥ २२॥

एवमपि स्मृतिविरुद्धं करोतीति तस्मिन् क्रोधं कृतवानित्याह **अप्रत्युत्थायिनमिति**।

अप्रत्युत्थायिनं सूतमकृतप्रह्वणाञ्जलिम्।
अध्यासीनं च तान्विप्रांश्चुकोपोद्वीक्ष्य माधवः॥ २३॥

वस्तुतो ब्राह्मणातिक्रम एव तस्य दण्डे हेतुः। तथापि ब्राह्मणैः केनचित्प्रकारेण तस्य दोषोऽङ्गीकृतः तस्य मात्सर्याजनकत्वात् अप्रत्युत्थानमेव हेतुं मन्यते। यद्यस्य महत्त्वं केनापि प्रकारेण जातं तथापि ब्राह्मणोत्तमादधिकं भवति। ब्राह्मणाश्चेदभ्युत्थानादिकं कृतवन्तः तत्रास्याभ्युत्थाने कः सन्देहः अतो नास्मिन् धर्मः मार्गाभावात्। अतः पाषण्डे केनचिल्लोभादिना पुष्टः धर्माभासः गर्वजनकत्वाद् अपकार्येव जात इति। तस्मिन् विद्यमानं धर्मं पाषण्डत्वेनाभिप्रेत्य क्रोधं कृतवान्। **सूत** इति जात्या हीनः। न कृतः **प्रह्वणार्थमञ्जलिर्येन**। व्रतस्थेनाप्येतावत्कर्तव्यमिति द्वितीयो दोष उक्तः। तृतीयमाह **अध्यासीनं चेति**। आधिक्येनोच्चासनेन ब्राह्मणान् हीनान् कृत्वा आसीनः। **ते च विप्राः** विशेषेण पूरकाः सर्वसुहृदः अतस्तेषां तूष्णींभावो न दोषायेति। स्वयं दण्डाधिकृत इति क्रोधोपपत्तिरुक्ता। **माधवो** मधुवंशोत्पन्नः॥ २३॥

तस्यालोचनमाह **कस्मादिति**।

कस्मादसाविमान्विप्रानध्यास्ते प्रतिलोमजः।
धर्मपालांस्तथैवास्मान्वधमर्हति दुर्मतिः॥ २४॥

असाविति नास्मिन् तेजो दृश्यत इति ज्ञापितम्। **इमान् विप्रानिति** तेजोदर्शनं, न चायमपि महान् यतः **प्रतिलोमजः**, अनेन ज्ञानाधिक्यादुपविष्ट इति पक्षो निराकृतः। विप्राणामेव ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यमिति भावः। किंच। **धर्मपालांस्तथैवास्मानिति** ऐहिकभयमामुष्मिकभयं च नास्त्यस्मिन् इति द्वयं निरूपितम्। तत्र दण्डो वध एवेत्याह **वधमर्हतीति**। ननु बोधनीय एवायं किमिति वधः क्रियत इत्याशङ्क्याह **दुर्मतिरिति** दुष्टबुद्धिः, उक्तमपि न ग्रहीष्यति॥ २४॥

नन्वयमनुपासितवृद्धः बालवत्प्रबोधनीय एवेति चेत्तत्राऽह **ऋषेर्भगवतो भूत्वेति**।

ऋषेर्भगवतो भूत्वा शिष्योधीत्य बहूनि च ।
सेतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः ॥ २५ ॥

ऋषिर्मन्त्रद्रष्टा तस्य **शिष्यो**ऽप्यलौकिकार्थज्ञो भवितुमर्हति तत्रापि **भगवतः** सानुभावस्य । न केवलं शिष्यत्वमात्रं किंतु **बहून्यधीत्ये**ति । चकाराद्ध्यापनाभ्यासौ । वेदाध्ययनं शङ्कितं भविष्यतीति तन्निराकरणार्थ**मितिहासपुराणा**नीत्याह, इतिहास-श्रवणेन नीतिज्ञानं भवति, तदभावे केवलधर्मेऽप्यनर्थः स्यात् गजेन्द्रवत् । पुराणाध्यय-नात्साभिप्रायधर्मज्ञानम् । **धर्मशास्त्रैः** देशकालकुलादिधर्माः आधुनिका अपि सर्वे एव ज्ञाता भवन्ति । **सर्वश** इति तत्तदभिप्रायोऽपि बहूनां मुखादवगतः ॥ २५ ॥

ननु विद्यया कथमस्य गुणा नोत्पादिताः कथमयमेतादृशो जात इत्याह **अदान्तस्येति** ।

अदान्तस्याविनीतस्य वृथापण्डितमानिनः ।
न गुणाय भवन्ति स्म नटस्येवाजितात्मनः ॥ २६ ॥

विद्या गुणोत्पादिका आश्रयदोषाभावे भवति । तत्र अजितेन्द्रियत्वं महानाश्रय-दोषः 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः' इति सहजबहिर्मुखानि, विद्या ह्यन्तर्मुखं कर्तु-मिच्छति । तदिन्द्रियाणां प्रतिबन्धे न भवतीति इन्द्रियजयो मृग्यते । किंच । विद्याग्रहणे विद्याबाधकधर्माभावो हेतुः 'विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम्' इति । **अविनीतस्य** विद्या निर्वीर्येति न गुणजननसामर्थ्यम् । किंच । **वृथापण्डितमानिन** इति । विद्या बुद्ध्या गृहीता सती स्वकार्यं करोति तदभिमानात्तस्याग्रहणमेव यस्तु पाठव्यतिरेकेणापि मन्यते पण्डितोऽहमिति स प्रयोजनाभावात् स्वार्थं विद्यां न ग्रहीष्यत्येव कथं विद्याफलं जनयेत् अतो **न गुणाय भवन्ति** पुराणादीनि । किंच **नटस्येवे**ति परप्रदर्शनार्थमेव यो विद्यां गृह्णाति तस्य न विद्यातः फलं यथा नटस्य । किंच । **अजितात्मनः** अन्तःकरणजयाभावे उत्पादिता अपि गुणाः तामसैर्भावैस्तिरोहिता भवन्ति अतोस्य सर्वमेव वर्तत इति दोषपञ्चकसद्भावान्नास्मिन्विद्याफलम् ॥ २६ ॥

नन्वस्य दोषेणायमेव नष्टो भवतु किं तव । यथास्य विनयो धर्मः एवं तव क्षमापि तदभावे तवापि दोष एवेत्याशङ्क्याह **एतदर्थ** इति ।

एतदर्थो हि लोकेऽस्मिन्नवतारो मया कृतः ।
वध्या मे धर्मध्वजिनस्ते हि पातकिनोधिकाः ॥ २७ ॥

इदं नाधिकारिभिः कर्तुं शक्यमन्यथाधिकारस्वीकारो व्यर्थः स्यात्, यथा परमहंसानां सर्वातिक्रमसहनं युक्तं एवं राज्ञोऽपि चेत्तदा सर्वनाशः स्यात् । **एतदर्थ**मेव मम **अवतारः** येन धर्मो रक्षितो भवति । अतस्तदेव मम कर्तव्यम् । धर्मे च प्रतिपक्षा

निराकर्तव्याः । तत्राधर्मकारिभ्योपि **धर्मध्वजिनो** दुष्टाः अन्यानपि नाशयन्तीति तेषां दोषाधिक्यमाह **ते हि पातकिनोऽधिका** इति । **ते अधिकाः पातकिनः** साक्षान्निषिद्धाचरणमधर्मः, तस्योत्कर्षो महापातकम्, तेभ्योऽपि धर्मध्वजिनः अधिकाः । 'विधर्मः परधर्मश्च' इति वाक्ये एतन्निरूपितम् । उपधर्मास्ते तद्धर्मनिवृत्तीच्छायामपि न निवर्तन्ते नापि प्रतीकारार्थमिच्छामपि कुर्वन्ति अतोस्मिन्विद्यमाने अधर्मानुवृत्तिर्भविष्यतीति वधावश्यकता निरूपिता ॥ २७ ॥

ततो यत्कृतवांस्तदाह **एतावदुक्त्वेति** ।

एतावदुक्त्वा भगवान्निवृत्तोसद्वधादपि ।
भावित्वात्तं कुशाग्रेण करस्थेनाहनत्प्रभुः ॥ २८ ॥

स हि सङ्कल्पमारभ्य **असद्वधादपि निवृत्तः** । व्रतिनो वध्यवधोपि निषिद्ध इति तथापि क्षोभाधिक्यात्, तथैव **भावित्वात्**, धर्मपरीक्षार्थं लौकिकं शस्त्रं परित्यज्य तत्रापि स्वहस्तस्थितं सूक्ष्ममेव कुशं मारणार्थं गृहीतवान् । हस्तस्थितौ तस्मिन् क्रियाशक्त्यध्यासः । मरणे तथा मारणे च हेतुः प्रभुरिति ॥ २८ ॥

यद्यपि तन्मारणं धर्मः तथापि धर्मप्रवर्तकानां नाभिप्रेतः, अतस्ते खिन्ना जाता इत्याह **हाहेति** ।

हाहेतिवादिनः सर्वे मुनयः खिन्नमानसाः ।
ऊचुः संकर्षणं देवमधर्मस्ते कृतः प्रभोः ॥ २९ ॥

सर्वे एव स्वाभिलषितनाशात् **हाहेतिवादिनः** । ते हि भगवत्कथां शृण्वानाः तद्विघातो जात इति **खिन्नमानसा** जाताः । यतो **मुनयः** । श्रुतो हि भगवान् मन्तव्यो भवति । साक्षाद्गुरोः सकाशादध्ययनव्यापारे मननं बाधितं भवेत् । अतोयं प्रसङ्गाद्गृहे समागतः सर्वं श्रावयतीत्यनायासेनाभिलषितसिद्धिः तन्नाशान्मनःखेदः । तथापि जात एवानर्थ इति तूष्णीं स्थातव्यं किमित्युपालम्भः क्रियत इति तत्राह **संकर्षणमिति** । स ह्यन्यधर्ममन्यत्र प्रयोजयितुं शक्तः द्रष्टृदृश्ययोर्मेलकत्वात् । तत्रापि **देवः** अलौकिकमपि योजयेत् । अतः स वक्तव्य एवेत्यूचुः । **ते** त्वया **अधर्मः कृत** इति । अयमधर्मस्त्वैव जातो नास्माकमयमभिप्रायः । **प्रभोरिति** सामर्थ्यमेव त्वया प्रकटितं न तु ज्ञानमिति सूचितम् ॥ २९ ॥

कथमधर्म इत्याशङ्कायामाह **अस्य ब्रह्मासनं दत्तमिति** ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

हाहेतिवादिन इत्यत्र **द्रष्टृदृश्ययोरिति** द्रष्टा भगवान्, दृश्यः प्रपञ्चः संहारेण तयोर्मेलक इत्यर्थः ।

अस्य ब्रह्मासनं दत्तमस्माभिर्यदुनन्दन ।
आयुश्चात्माक्लमं तावद्यावत्सत्रं समाप्यते ॥ ३० ॥

अन्यस्मात्कथाश्रवणं दोषायेति **ब्रह्मासनं** दत्तवन्तः । यावदयमासने उपविश्य तिष्ठति तावद्ब्राह्मण एवेति अत एवानेन नोत्थितम्, तैस्तु स्वब्रह्मत्वमत्र स्थापितमिति तेषामुत्थानेप्यस्यानुत्थानं न हि ब्राह्मणः क्षत्रियं मन्यते, धर्मस्तु अयुक्ते ब्रह्मत्वं स्थापितमिति वधे सानुकूलः । **अस्माभिरिति** स्वसामर्थ्यं ख्यापयति । **यदुनन्दनेति** ब्राह्मणहृदयानभिज्ञत्वम् । 'पितापुत्रौ विजानीयाद्'ति वाक्यात् क्षत्रियः पुत्रो भवति । ततः पितुरभिप्रायाज्ञानं तव युक्तमिति गूढोऽभिप्रायः । किंच । अस्मद्वाक्यमपि त्वया नाशितमित्याह **आयुश्चेति** । यद्यपि ब्राह्मणानां कृतिः अन्यथापि भवेत् तथापि वाक् मृषा भवितुं नार्हति । अस्माभिश्च अल्पायुरयं ज्ञात्वा अस्मा आयुर्दत्तम् । **यावत्सत्रं समाप्यते** तावदस्मदायुरत्र तिष्ठति अतोस्माकमायुषोपि क्षयो जातः । सूर्यो धर्मादिकरणदशायां आयुर्न गृह्णाति इत्यवोचाम । किंच । **आत्माक्लमं च** आत्मनो देहस्य क्लमाभावः । अतः स्वकीयदानमलौकिकदानं च स्वयं नष्टमित्याक्रोशो जातः ॥ ३० ॥

तर्हि किं पर्यवसितं जातमित्याकाङ्क्षायामाहुः **अजानतैवाचरित** इति

अजानतैवाचरितस्त्वया ब्रह्मवधो यथा ।
योगेश्वरस्य भवतो नाम्नायोपि नियामकः ॥ ३१ ॥

यथा ब्रह्मवधः तथास्य वध इति महापातकसमत्वम् । अज्ञानात्कृतमिति प्रायश्चित्तार्हता, कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विवक्षितेति । तर्हि किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह **योगेश्वरस्येति** । यो हि जीवः तस्यैव कर्मणा गुणदोषौ भवतः भवांस्तु योगेश्वरो ब्रह्म । अतो **भवतो नियामक आम्नायोऽपि न** भवति, वेदेन हि सर्वार्थो नियम्यते । अतो यद्यपि तव न वधदोषः प्रकारान्तरेण धर्माभीप्सितमप्युक्तम् ॥ ३१ ॥

तथापि प्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्याहुः **यद्येतद्ब्रह्महत्याया** इति ।

यद्येतद्ब्रह्महत्यायाः पावनं लोकपावन ।
चरिष्यति भवाँल्लोकसंग्रहोनन्यचोदितः ॥ ३२ ॥

एतादृशब्रह्महत्यायाः **पावनं** प्रायश्चित्तं तदा तव **लोकसंग्रहः** नान्यथा, अन्यैश्चोक्तः **लोकसंग्रहो** न भवति अस्मद्विरोधात् । ननु मास्तु लोकसंग्रह इति

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

आयुश्चेत्यत्र । ननु स्वायुषोन्यत्र स्थापने एतेषां कथं जीवनमित्यत आहुः **सूर्यो धर्मादीति** । एकमायुर्वर्षेण सूर्यो गृह्णाति पुण्यपापाभ्यां वृद्धिह्रासावपि भवतः । तथा च सत्रारम्भे यदायुस्तस्य सत्रकरणदशायां क्षयाभावात्तेन जीवनमिति भावः ।

॥ एकोनत्रिंशाध्यायव्याख्या समाप्ता ॥

चेत्तत्राहुः **लोकपावन** इति लोकपावित्र्यार्थमेव त्वया समागतमिति । यथा वधाभावे त्वया अवतारवैयर्थ्यमुक्तं तथा प्रायश्चित्ताकरणेऽपि लोकोपकाराभावादवतारवैयर्थ्यमिति भावः ॥ ३२ ॥

ऋषिप्रोक्तं प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति निश्चित्य पृच्छति **चरिष्य** इति ।

श्रीबलदेव उवाच—**चरिष्ये वधनिर्वेशं लोकानुग्रहकाम्यया ।**
नियमः प्रथमे कल्पे यावान्स तु विधीयताम् ॥ ३३ ॥

वधनिर्वेशो वधप्रायश्चित्तम् । लोकपावनोपपत्तिमङ्गीकृत्याह **लोकानुग्रहकाम्यये**ति । ततश्चानुकल्पं परित्यज्य मुख्यकल्पमेव वदन्त्वित्याह **नियमः प्रथमे कल्प** इति । मुख्यकल्पे यावद्रतं तावद्वेदो न वदतीति सङ्कोचं परित्यज्य **स विधीयताम्** ॥३३॥

अथान्यदप्यभिलषितं भवतां करिष्यामीत्याह **दीर्घमायुरि**ति ।

दीर्घमायुर्बतैतस्य सत्त्वमिन्द्रियमेव च ।
आशंसितं यत्तद्भूत साधये योगमायया ॥ ३४ ॥

यथैतस्य दीर्घमायुः सत्त्वं बलं **इन्द्रिय**सामर्थ्यं **च** । चकारादन्यदपि यदेव किंचिद्भवता**माशंसितं** चकारात्पूर्वमनाशंसितं च तत्सर्वं **योगमायया** साधयिष्यामि ३४

तदा संतुष्टा ऋषय ऊचुः परीक्षार्थं संदिहाना विरुद्धद्वयमस्माभिर्वक्तव्यम्, तत्र यदि समाधानं ज्ञास्यति तदा अस्योक्तं भविष्यतीति तादृशमाहुः **अस्त्रस्ये**ति ।

ऋषय ऊचुः—**अस्त्रस्य तव वीर्यस्य मृत्योरस्माकमेव च ।**
यथा भवेद्वचः सत्यं तथा राम विधीयताम् ॥ ३५ ॥

चत्वारोत्र व्यापृताः **अस्त्रं, तव वीर्यम्, मृत्युर्वयं** चेति तत्र तस्य जीवने त्रयं बाधितं भवेत्, अजीवने तु वयं चकारात्तव वाक्यं च । यथैतच्चतुष्टयमपि **सत्यं भवेत् तथा राम विधीयता**मिति ॥ ३५ ॥

एकेनैव चतुर्णां दूषणानां निर्द्धारमाह **आत्मा वै पुत्र उत्पन्न** इति ।

श्रीबलदेव उवाच—**आत्मा वै पुत्र उत्पन्न इति वेदानुशासनम् ।**
तस्मादस्य भवेद्वक्ता आयुरिन्द्रियवीर्यवान् ॥ ३६ ॥

'अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादभिजायसे आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्' इति । यद्यप्ययमनुकल्पः तथापि मुख्याभावे विधीयते यतो **वेदानुशासनम् । तस्मादस्य** पुराणस्य **वक्ता आयुरिन्द्रियवीर्यवान्** अयमेव भवेत्तदा अस्त्रस्य, मम वीर्यस्य **तस्मादस्य** मृत्योश्च न बाधा भवति । सामान्यात्प्रतिनिधिस्तद्धर्मजः स्यादिति न्यायात् । अस्यापि तथाविधा भवत्विति बोधितम् ॥ ३६ ॥

किंच । यद्यपीदं भवतां सर्वथा नाभिप्रेतं तथाप्येतत्प्रतिनिधित्वेनान्यद्वक्तव्यमित्याह **किं वः कामो मुनिश्रेष्ठा** इति ।

किं वः कामो मुनिश्रेष्ठा ब्रूताहं करवाण्यथ ।
अजानतस्त्वपचितिं यथा मे चिन्त्यतां बुधाः ॥ ३७ ॥

अथ तदनन्तरं शीघ्रमेव तत्**करवाणि** । तर्हि स्वेच्छयैव किंचित् कर्तव्यमिति चेत्तत्राह **अजानतस्त्वपचिति**मिति । विधाय **यथा** यथावत् । यतो भवन्तो **बुधाः** । अतः **अपचितिम**पराधदूरीकरणोपायं **चिन्त्यताम्**, तदनूच्यतामित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तदाहुः इल्वलस्येति ।

ऋषय ऊचुः—**इल्वलस्य सुतो घोरो बल्वलो नाम दानवः ।**
स दूषयति नः सत्रमेत्य पर्वणि पर्वणि ॥ ३८ ॥

समानमेव निष्कृतिहेतुर्भवति । इल्वलोऽपि ब्रह्मवेषधरो भवति ऋषिवेषेणैव क्वचित् स्थित्वा 'अगस्त्यायातिथये पेचे वातापिम्' स इल्वलः, तस्य **सुतो बल्वलः** । स स्वभावतोऽपि वध्य इति ज्ञापयितुमाह **दानव** इति । किमतस्तत्राह **स दूषयति नः सत्र**मिति । **पर्वणि पर्वणि** पूर्णमास्यां सुत्यादिवसे ॥ ३८ ॥

एवं तस्यापराधमुक्त्वा कर्तव्यमाह **तं पापं जही**ति ।

तं पापं जहि दाशार्ह तन्नः शुश्रूषणं परम् ।
पूयशोणितविण्मूत्रसुरामांसाभिवर्षणम् ॥ ३९ ॥

पापत्वादवश्यं मारणीयः । **दाशार्हे**ति स्वस्य शरणागतत्वं तस्य तत्पालकत्वं च बोधितम् । **तदेव नः शुश्रूषणम्**, अपेक्षितत्वाद्दुःखनिवारकत्वाच्च । यद्यपि पादसंवाहनादिकमपि भवति शुश्रूषणं तथापि तत्**परम्** । तस्य दूषणप्रकारमाहुः **पूयशोणिते**ति । परशुश्रूषणत्वायैतदग्रे कथितम् । पूयादिषण्णा**मभितो वर्षणम्** यस्मादिति ॥ ३९ ॥

एवं स्वाभिलषितमुक्त्वा तत्करणेनास्मत्संतोषे सुगममेव प्रायश्चित्तं त्वया कर्तव्यमित्याह **ततश्च भारतं वर्ष**मिति ।

ततश्च भारतं वर्षं परीत्य सुसमाहितः ।
चरित्वा द्वादशान् मासांस्तीर्थस्नायी विशुध्यसे ॥ ४० ॥

भारतवर्षस्य संपूर्णस्य **परि**भ्रमणं कर्तव्यम् । अयं मुख्यः कल्पः । तत्र प्रकारः **सुसमाहित** इति । **द्वादशान्मासान्** व्रतं **चरित्वे**ति शूद्रहत्याव्रतमुपदिष्टम् । ततः वर्षपर्यन्तं तीर्थस्नानेनान्तिमेन वा **विशुध्यसे** शुद्धो भविष्यसि । यात्रा ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तं भवति, कालस्तु शूद्रहत्यायाः, अस्मत्संतोषो बल्वलवधेन, वाक्यादीनां सत्यता प्रतिनिधिस्थापनेनेति सर्वं यथास्थितं जातमिति **विशुध्यसे** ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्द्धविवरणे एकोनत्रिंशाध्यायविवरणम् ॥ २९ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

त्रिंशोऽध्यायः ।

कीर्त्यभावे सुसंसिद्धे कीर्तिहेतून् बलः स्वयम् ।
त्रिंशत्तमे तथाध्याये चकारेति निरूप्यते ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं बल्वलवधार्थं कालप्रतीक्षा कृता । ततो बल्वलसमागमनमाह **ततः पर्वण्युपावृत्त** इति ।

श्रीशुक उवाच—**ततः पर्वण्युपावृत्ते प्रचण्डः पांशुवर्षणः ।**
भीमो वायुरभूद्राजन्पूयगन्धस्तु सर्वतः ॥ १ ॥

दानवा अदृश्या एवेति तत्कार्यमेव दृष्टं वर्णयति **ततः प्रचण्डः पांशुवर्षणः** पांशुवृष्टिं वर्षन् भयानको **वायुराविर्भूतः** । एतत्तेषां प्रथमकार्यम् । **राजन्निति** संबोधनं महती सेना पश्चात्समायातीति ज्ञापनार्थम् । ततः **पूयगन्धश्च सर्वतो** जातः । वृष्ट्यर्थं सुरामांसादीनामानयनात् ॥ १ ॥

ततोऽमेध्यमयं वर्षं बल्वलेन विनिर्मितम् ।
अभवद्यज्ञशालायां सोऽन्वदृश्यत शूलधृक् ॥ २ ॥

ततो यज्ञशालायाममेध्यमयं वर्षमभूत्तेन स एवोपद्रव इति निश्चितम् । ततः **सोऽप्यन्वदृश्यत । शूलधृ**गिति युद्धार्थं महादेवाल्लब्धवरत्वं ख्यापयितुम् ॥ २ ॥

ततो बलदर्शनेन तस्य स्वरूपं वर्णयति **तं विलोक्ये**ति ।

तं विलोक्य बृहत्कायं भिन्नाञ्जनचयोपमम् ।
तप्तताम्रशिखाश्मश्रुं दंष्ट्रोग्रभ्रुकुटीमुखम् ॥ ३ ॥

आदौ मूर्तिस्थौल्यं दृष्ट्वापि भयजनकम् । बलाधिकत्वं च । वर्णेनापि तथात्वमाह **भिन्नाञ्जनचयोपम**मिति । अञ्जनचयोञ्जनपर्वतः प्रसिद्धाञ्जनपर्वताद्भिन्नश्चेन्मूर्तिमानञ्जनपर्वतो भवति । तस्याधिदैविकः पृथक् पर्वतः स्थितः तदायं तत्तुल्यो भवति । एवं तस्मिन् तामसभावमुक्त्वा तथा सति जडो भविष्यतीत्याशङ्क्य तस्य स्वरूपे वर्णे च राजसं भावमाह **तप्तताम्रशिखाश्मश्रु**मिति । अग्नितप्तताम्रवच्छिखाः केशाः श्मश्रूणि च यस्य **तम्** । **दंष्ट्राभिः उग्रभ्रुकुट्या** च सहितम्, **मुखं** च भ्रुकुटीसहितम्, मुखं दंष्ट्राभिरुग्रं वा अयं सर्वथा वध्य एवेति ॥ ३ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

त्रिंशेऽध्याये कारिकायां **कीर्त्यभाव** इति । तीर्थयात्राभीमदुर्योधनमाध्यस्थ्ययज्ञादयो धर्माः कीर्तिहेतवः । तथा च पूर्वाध्याये कीर्त्यभावः, एतदध्याये कीर्तिस्थापनमित्यर्थः । ॥ त्रिंशाध्यायव्याख्या समाप्ता ॥

सस्मार मुसलं रामः परसैन्यविदारणम् ।
हलं च दैत्यदमनं ते तूर्णमुपतस्थतुः ॥ ४ ॥

स्वशस्त्रं मुसललाङ्गलात्मकं द्वारकायां स्थितं पाताले वैकुण्ठे वा स्थितं **सस्मार** यतो **रामः** सर्वेषां रतिजनकः पूर्ववद्विशेषणम् । **परसैन्यविदारणमिति** शत्रुसेनाविनाशकं **हलं च** तादृशम् । चकारेण तद्धर्मानुत्कर्षः स्मरणानन्तरमेव बलभद्रमुप**तस्थतुः** तत्समीपमागते ॥ ४ ॥

ततो लीलायाः कर्तव्याभावात् एकेनैव प्रहारेण तं मारितवानित्याह **तमाकृष्येति** ।

तमाकृष्य हलाग्रेण बल्वलं गगनेचरम् ।
मुसलेनाहनत्क्रुद्धो मूर्ध्नि ब्रह्मद्रुहं बलः ॥ ५ ॥

गगनेचरं दूरे वर्तमानमपि । भगवत्त्वेऽपि क्रुद्धत्वान्मारणम् । क्रोधे हेतुः **ब्रह्मद्रुहमिति** । **बल** इति सामर्थ्यम् ॥ ५ ॥

न तस्य पराक्रमः कोपि जात इति वक्तुं शीघ्रं तस्य पतनमेवोच्यते **सोपतदिति** ।

सोपतद्भुवि निर्भिन्नललाटोसृक्समुत्सृजन् ।
मुञ्चन्नार्तस्वरं शैलो यथा वज्रहतोऽरुणः ॥ ६ ॥

भुवीति तस्यापि मुक्तिः । **निर्भिन्नललाटत्वं** प्रहारज्ञापकम् । **असृक् समुत्सृजन्निति** महाप्रहारः । प्रतीकाराकरणे ज्ञापकः **आर्तस्वरं मुञ्चन्निति** । मुक्त्यर्थं स्वस्मिन् दया ख्यापिता । तादृशोपि हन्तव्य एवेति दृष्टान्तमाह **शैलो यथा वज्रहत** इति । **अरुणः** अरुणवर्णः पर्वतः ॥ ६ ॥

ततः इष्टस्य सिद्धत्वात् मुनयः स्तोत्रादिकं कृतवन्त इत्याह **संस्तुत्येति** ।

संस्तुत्य मुनयो रामं प्रयुज्यावितथाशिषः ।
अभ्यषिञ्चन्महाभागा वृत्रघ्नं विबुधा यथा ॥ ७ ॥

स्तोत्रं स्वसंतोषख्यापकम् । ततः प्रीतानां सत्याशीर्दानम् । ततः सर्वपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं **अभ्यषिञ्चन्** कीर्त्यर्थं पापनिवृत्त्यर्थं वा । परमदयालुर्व्रतस्थः कथमेवं कृतवानित्याशङ्कां वारयितुं महत्या प्रार्थनया केवलं मारितवान् । न तु स्वत एवेति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह **वृत्रघ्नं विबुधा यथेति** । वृत्रे हते यथा देवा इन्द्राभिषेकं चक्रुरित्यर्थः । अनेन तस्य सर्वपापक्षयो निरूपितः ॥ ७ ॥

वैजयन्तीं ददुर्मालां श्रीधामाम्लानपङ्कजाम् ।
रामाय वाससी दिव्ये दिव्यान्याभरणानि च ॥ ८ ॥

ततः कीर्त्याद्युपचयार्थं **वैजयन्तीं मालां ददुः** । आपादलम्बिनी वैजयन्ती, **श्रीधामेति** स्थिरलक्ष्मीत्वम् । **अम्लानेति** दोषाभावः । **पङ्कजेति** गुणाः । ततो

रामाय सर्वरमणरूपाय, **दिव्ये वाससी दिव्यानि चाभरणानि** लौकिक-शोभातिशयार्थं **ददुः** ॥ ८ ॥

अथ तैरभ्यनुज्ञातः कौशिकीमेत्य ब्राह्मणैः ।
स्नात्वा सरोवरमगाद्यतः सरयुरास्रवत् ॥ ९ ॥
अनुस्रोतेन सरयुं प्रयागमुपगम्य सः ।
स्नात्वा संतर्प्य देवादीञ्जगाम पुलहाश्रमम् ॥ १० ॥

एवं लौकिकालौकिकशोभातिशयसंयुक्तः सन् तदाज्ञापालनार्थं **तैरभ्यनुज्ञातः** तीर्थयात्रार्थमाज्ञप्तः **ब्राह्मणैः** सह **कौशिकीं** नदीं ययौ । तत उत्तरभागे या कोटाग्रामादायाति सा **कौशिकी** तत्र **स्नात्वा** तेनैव मार्गेण मानस**सरोवरमगात्** । तस्मात्सरोवरात् बह्व्यो नद्यः प्रसृताः । ततः **सरयुरपि** प्रसृता । अतस्तत्सङ्गे **अनुस्रोतेन सरयुम**योध्यापर्यन्तमागत्य पश्चात्प्रयागे समागतः । सरयुशब्दः सरयूशब्दश्च । सर इत्युदकनाम सरो युनक्तीति । ततस्तीर्थराजः **प्रयाग** इति तत्र विशेषस्नानादिकमाह **स्नात्वा संतर्प्येति** । तत उत्तरभागे पुलहाश्रमं हरिक्षेत्रं गतः ॥ ९ ॥ १० ॥

गोमतीं गण्डकीं स्नात्वा विपाशां शोण आप्लुतः ।
गयां गत्वा पितॄनिष्ट्वा गङ्गासागरसङ्गमम् ॥ ११ ॥

गमनमध्य एव **गोमतीं गण्डकीं स्नात्वा** । **विपाशा** काचित् क्षुद्रा पञ्चनद्यां प्रविष्टा हरिक्षेत्रनिकट एव, अन्या तु **विपाशा** काश्मीरदेशे, ततः शोणे समागतः । गङ्गामुत्तीर्य सोऽपि महानद इति **शोणे आप्लुत** इत्युक्तम् । ततो **गयां गत्वा** सामान्य-**पितॄनिष्ट्वा** पितामहपित्रादीन्वा, केवलगयाभिगमनं जीवत्पितृकस्य निषिद्धम् । यात्रायां तु न निषिद्धमिति विभागः । ततो **गङ्गासागरसङ्गमं** गतः । सर्वत्र स्नानतर्पणादि ॥११॥

उपस्पृश्य महेन्द्राद्रौ रामं दृष्ट्वाभिवाद्य च ।
सप्तगोदावरीं वेणां पम्पां भीमरथीं ततः ॥ १२ ॥

ततो मध्ये तदानीं पुरुषोत्तमस्थानं स्थानमात्रं न भगवानस्तीति तदनुक्त्वा **महेन्द्राद्रिं** गतः । तत्र परशु**रामं दृष्ट्वा अभिवाद्य** च ज्येष्ठत्वात् । ततः **सप्त-गोदावरीं** गतः । यत्र सप्तधा गोदावरी समुद्रं गता । ततः कृष्णवेण्यां तस्या अपि संगमं गतः । ततो देशमध्ये समागत्य निवृत्तिसंगमे पाण्डुरङ्गे वा **भीमरथीं** गतः । **पम्पां** च सरः विद्यानगरसमीपे ॥ १२ ॥

स्कन्दं दृष्ट्वा ययौ रामः श्रीशैलं गिरिशालयम् ।
द्रविडेषु महापुण्यं दृष्ट्वाद्रिं वेङ्कटं प्रभुः ॥ १३ ॥

तत्रैव **स्कन्दं दृष्ट्वा** ततः **श्रीशैलं** गतः । अनेन देशमध्ये परिभ्रमणं कृत्वापि

सर्वाणि तीर्थानि कृतानीत्युक्तम् । ततः पूर्वभागे **श्रीशैले** किमिति गतमित्याकाङ्क्षायामाह **गिरिशालयमिति**। तत्र महादेवं दृष्ट्वा द्रविडदेशेषु महापुण्यजनकं **वेङ्कटाद्रिं** भगवद्रूपं ददर्श । स हि पर्वत एव विष्णुरूपः । यथा नारायणः ॥ १३ ॥

कामकोष्णीं पुरीं काञ्चीं कावेरीं च सरिद्वराम् ।
श्रीरङ्गाख्यं महापुण्यं यत्र संनिहितो हरिः ॥ १४ ॥

ततः **कामकोष्णीं** कामाक्षी शिवकाञ्चीति प्रसिद्धा ततः **काञ्ची** पुण्यकोटिः ततः **कावेरी** श्रीरङ्गस्थाने। तत्र **श्रीरङ्गं** च **महापुण्य**हेतुं ददर्श । सर्वायतनापेक्षया श्रीरङ्गे विशेषमाह **यत्र संनिहितो हरि**रिति ॥ १४ ॥

ऋषभाद्रिं हरेः क्षेत्रं दक्षिणां मथुरां तथा ।
समुद्रसेतुमगमन्महापातकनाशनम् ॥ १५ ॥

ततः **ऋषभाद्रिः**। तस्यैवापरभागे तच्छिवक्षेत्रं विष्णुक्षेत्रं वेति सन्देहे निर्णयार्थमाह **हरेः क्षेत्र**मिति। ततो **दक्षिणमथुरां** गतः । यामानमथुरेति प्रसिद्धा। ततः **समुद्रसेतुमगमत्** । सेतुबन्धे गतः । तस्य माहात्म्यमाह **महापातकनाशन**मिति तदत्यन्तं पुण्यतममिति ॥ १५ ॥

तत्रायुतमदाद्धेनूर्ब्राह्मणेभ्यो हलायुधः ।
कृतमालां ताम्रपर्णीं मलयं च कुलाचलम् ॥ १६ ॥

तत्र **धेनूनामयुतं** प्रादात् । तीर्थवासिभ्यो दानशङ्कां वारयितुमाह **ब्राह्मणेभ्य** इति । यद्यपि तत् स्थानं स्वकृतमेव ततश्च न ज्ञातवानिति ख्यापयितुं **हलायुध** इत्युक्तम् । ततः **कृतमाला** अग्रे दक्षिणसमुद्रसमीपे । **ततस्ताम्रपर्णी** तत्रैव **मलयः कुलाचलः** यत्रागस्त्यस्थानम् ॥ १६ ॥

ततस्तत्राऽऽगत्य अगस्त्यनमस्कारं कृतवानित्याह **तत्रागस्त्य**मिति।

तत्रागस्त्यं समासीनं नमस्कृत्याभिवाद्य च ।
योजितस्तेन चाशीर्भिरनुज्ञातो गतोऽर्णवम् ।
दक्षिणं तत्र कन्याख्यां दुर्गां देवीं ददर्श सः ॥ १७ ॥

समासीनं तपः कुर्वाणं स्थिरासनं वा भगवच्चिन्तकम् । **नमस्कारः** माहात्म्यख्यापकः। साष्टाङ्गं अभिवादनं नामोच्चारणपूर्वकम्। चकारात्तस्य स्तोत्रमपि कृतवानिति ज्ञायते । **अतस्तेनाशीर्भिर्योजितः** । ततो**ऽप्यनुज्ञातः दक्षिणसमुद्रस्थानं गतः** । यत्र कन्याकुमारी तिष्ठति । ततस्तामपि दृष्टवानित्याह **तत्र कन्याख्यां दुर्गा**मिति। लक्ष्म्यंशत्वं वारयितुं दुर्गापदम्। सा च **देवी** देवतारूपा पूर्वं मानुष्यपि देवतारूपा जाता ॥ १७ ॥

ततः फाल्गुनमासाद्य पञ्चाप्सरसमुत्तमम् ।
विष्णुः संनिहितो यत्र स्नात्वास्पर्शद्गवायुतम् ॥ १८ ॥

ततः **फाल्गुनं** अनन्तशय्यां गतः । तत्रार्जुनस्य पञ्चाप्सरसां पादगृहीतानामुद्धारणात्तत्राम्नैव तत्प्रसिद्धं जातं तदाह **पञ्चाप्सरसमि**ति । **उत्तमं** स्थानमेव तत्, तस्य स्थानस्य माहात्म्यमाह **विष्णुः संनिहितो यत्रे**ति । तत्रापि **स्नात्वा** सेताविव **गवामयुतं** दत्तवान् ॥ १८ ॥

ततोतिव्रज्य भगवान् केरलान् स्तोक्यगर्तकान् ।
गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रं सांनिध्यं तत्र धूर्जटेः ॥ १९ ॥

ततोतिव्रज्य शीघ्रं तद्देशोल्लङ्घनार्थमतिव्रजनम् । यतोऽयं **भगवान्** । तत्र देशे भेदत्रयमाह **केरलान् स्तोक्यान् गर्तकाश्चे**ति । स एव मल्लिवार इति प्रसिद्धः । ततोग्रे **गोकर्णाख्यं** रावणेन नीयमानो महादेवः तत्र स्थापितः नोद्धर्तुं शक्य आसीत् तत उत्पाट्यमानः गोकर्णाकृतिर्जातः त**च्छिवक्षेत्रम्**। **तत्र धूर्जटेः सांनिध्यं** सर्वदैव॥१९॥

आर्यां द्वैपायनीं दृष्ट्वा शूर्पारकमगाद्बलः ।
तापीं पयोष्णीं निर्विन्ध्यामुपस्पृश्याथ दण्डकम् ॥ २० ॥

तत **आर्यां** नदीं **द्वैपायन**स्य तपःसंबन्धिनीम् । ततः **शूर्पारक**स्थानं कृष्णवेण्याम् । ततस्तापी नदी **पयोष्णी निर्विन्ध्या** च ततस्ततः। ततो **दण्डका**रण्यं प्रविष्टः ॥ २० ॥

प्रविश्य रेवामगमद्यत्र माहिष्मती पुरी ।
मनुतीर्थमुपस्पृश्य प्रभासं पुनरागमत् ॥ २१ ॥

तत्र च **रेवां** नर्मदा**मगमत्**। यत्र मण्डपाचलनिकटे **माहिष्मती** नाम **पुरी** पूर्वं प्रसिद्धा। ततस्तीरे गच्छन् **मनुतीर्थमुपस्पृश्य** समुद्रसंगमपर्यन्तमागत्य पुनः **प्रभासमागमत्**। एवं मण्डलेन भारतवर्षस्य परिभ्रमणमुक्तम् । एतावतापि वर्षो न पूर्णः ॥ २१ ॥

श्रुत्वा द्विजैः कथ्यमानं कुरुपाण्डवसंयुगे ।
सर्वराजन्यनिधनं भारं मेने हृतं भुवः ॥ २२ ॥

ततोप्यग्रे पुनर्भ्रमणार्थं गच्छन् कुरुक्षेत्रनिकटे गतः । तत्रत्यै**र्द्विजैः कथ्यमानं कुरुपाण्डवा**नां **संयुगे** तत्संबन्धिनां **सर्वे**षां **रा**ज्ञां **निधनं श्रुत्वा भुवो भारं हृतं मेने** ॥ २२ ॥

ततस्तैरेव गदायुद्धमपि जायत इति श्रुत्वा भूभारस्तु हृत एव उद्देशान्तरं नास्तीति यथा पञ्चपाण्डवा जीवन्ति एवमेको दुर्योधनोपि जीवतां किं मरणेनेति निश्चित्य विनशनप्रदक्षिणां कुर्वन् तत्र समागत इत्याह **स भीमदुर्योधनयो**रिति ।

स भीमदुर्योधनयोर्गदाभ्यां युध्यतोर्मृधे ।
वारयिष्यन् विनशनं जगाम यदुनन्दनः ॥ २३ ॥

स रामः । **भीमदुर्योधनयोः** गदाभ्यां **युध्यतोः** सतोः युद्धं **वारयिष्यन् विनशनं** कुरुक्षेत्रमागतः । इदानीमागमने पक्षपातशङ्का नास्तीति तस्यागमनम् । **यतो यदुनन्दनः** यदुरिव विचारितार्थकर्ता, स्नेहादिना पक्षपातरहितः ॥ २३ ॥

ततः सर्वेषां शङ्का जातेत्याह **युधिष्ठिरस्त्विति** ।

युधिष्ठिरस्तु तं दृष्ट्वा यमौ कृष्णार्जुनावपि ।
अभिवाद्याभवंस्तूष्णीं किं विवक्षुरिहागतः ॥ २४ ॥

तं रामम् । **तु**शब्देन साधारणानां विद्वेषिणां च सुखं जातमिति सूचितम् । युधिष्ठिरप्रभृतीनां तु ततोन्यथेति अन्यपक्षो व्यावर्तितः । **यमौ** नकुलसहदेवौ । सर्व **एवाभिवाद्य तूष्णीमभवन्** । तेषामालोचनमाह **किं विवक्षुरिहागत** इति । क्रियाप्रयोजनं तु निवृत्तं वाङ्मात्रमवशिष्यत इति तस्यैवोत्प्रेक्षा ॥ २४ ॥

ततः स्वयमेव स्वागतं प्रकटीकृतवानित्याह **गदापाणी उभाविति** ।

गदापाणी उभौ दृष्ट्वा संरब्धौ विजयैषिणौ ।
मण्डलानि विचित्राणि चरन्ताविदमब्रवीत् ॥ २५ ॥

युद्धार्थं हस्ते गदा उभयोरपि । अतः साधनमाह **संरब्धाविति** । अनिवृत्त्यर्थं कामनामाह **विजयैषिणाविति** । तदर्थं यत्नमप्याह **मण्डलानि विचित्राणि चरन्ताविति** । नह्येवं प्रवृत्तौ कदाचित्स्वतो निवृत्तौ भवतः । तस्माज् ज्ञानेनैव निवृत्तिरिति ज्ञानोपदेशार्थमागतः इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ २५ ॥

उभयोरादौ प्रशंसामाह **युवां तुल्यबलाविति** ।

युवां तुल्यबलौ वीरौ हे राजन् हे वृकोदर ।
एकं प्राणाधिकं मन्ये उतैकं शिक्षयाधिकम् ॥ २६ ॥

उभयोर्भिन्नतया संबोधनं **हे राजन् हे वृकोदरेति** । **राजन्निति** संबोधनादेकोपि जीवितः राज्यमेव प्राप्स्यतीति निश्चितम् । ननु भीमश्च बलभद्रश्चेति वाक्यात् कथं भीमसमो दुर्योधन इति चेत् तत्राह **एकं प्राणाधिकं मन्य** इति । **एकं** भीमं **प्राणेन** बलेन द्वितीयादधिकं **मन्ये** । अपरं राजानं भीमापेक्षया **शिक्षया** मयैव कृतया **अधिकं मन्ये** ॥ २६ ॥

तर्ह्येवं सति किं भविष्यतीत्याशङ्कायामाह **तस्मादेकतरस्येति** ।

तस्मादेकतरस्येह युवयोः समवीर्ययोः ।
न लक्ष्यते जयोन्यो वा विरमत्वफलो रणः ॥ २७ ॥

बलांशः शिक्षांशेन समो भविष्यतीति अतः **एकतरस्यापि युवयोर्मध्ये** अर्थात्समवीर्यता जातेति **जयः, अन्यः** पराजयो वा **न लक्ष्यते** । अतो निष्फलः अयं क्लेशरूपो **रणः विरमतु** निष्फलत्वात् ॥ २७ ॥

एवमुक्तावपि न निवृत्तावित्याह न तद्वाक्यं जगृहतुरिति ।

न तद्वाक्यं जगृहतुर्बद्धवैरौ नृपार्थवत् ।
अनुस्मरन्तावन्योन्यं दुरुक्तं दुष्कृतानि च ॥ २८ ॥
दिष्टं तदनुमन्वानो रामो द्वारवतीं ययौ ।
उग्रसेनादिभिः प्रीतैर्ज्ञातिभिः समुपागतः ॥ २९ ॥

यतो बद्धवैरौ । यद्यप्यर्थवत् आन्तरमनिवर्तकं बाह्यो निवर्तक इति । ततो रामः तत्तेषामनिवर्तनं दिष्टं भाग्याधीनं इति मन्वानः, यथाभाग्यं भविष्यतीति स्वयं यात्रां कुर्वन्नेव द्वारवतीं ययौ । बलभद्रे बहुकाले गृहागते नष्टलब्धधना इव उग्रसेनादयः समागताः तं गृहे निन्युः ॥ २८ ॥ २९ ॥

ततो यात्राया अनिवृत्तत्वात् पुनर्नैमिषे समागतः । एतावता वर्षः पूर्णः ।

तं पुनर्नैमिषं प्राप्तमृषयोऽयाजयन्मुदा ।
क्रत्वङ्गं क्रतुभिः सर्वैर्निवृत्ताखिलविग्रहम् ॥ ३० ॥

ततः ऋषयस्तं मुदा अयाजयन् । सर्वैरेव क्रतुभिरग्निहोत्रादिभिः । क्रत्वङ्गमिति पित्रादिषु जीवत्सु कथं सर्वे यागाः कृता इति शङ्का व्युदस्ता । यतोऽयं क्रत्वङ्गः क्रतवः अङ्गानि अङ्गेषु वा यस्येति, तमयाजयन्, क्रत्वङ्गं वा भगवन्तम् । तस्मिन् पक्षे याजने रामः कर्म, यजने भगवानिति । क्रतोरङ्गमिति यजमानम् 'पुरुषस्य च कर्मार्थत्वात्' इति न्यायात् । यक्ष्य इति सङ्कल्पे कृते पश्चाद्याजितवन्त इत्यर्थः । नन्वयं भूतदयारहितः संकर्षणः प्रलयकर्ता कथं यज्ञकर्ता सर्वमैत्रीकरणानन्तरमेव यज्ञाधिकारादत आह निवृत्ताखिलविग्रहमिति । निवृत्तः अखिलैः सह विग्रहः कलहो यस्य ॥ ३० ॥

ततो दक्षिणात्वेन तेभ्यो ज्ञानं दत्तवानित्याह तेभ्यो विशुद्धविज्ञानमिति ।

तेभ्यो विशुद्धविज्ञानं भगवान् व्यतरद्विभुः ।
येनैवात्मन्यदो विश्वमात्मानं विश्वगं विदुः ॥ ३१ ॥

'दक्षिणा ज्ञानसंदेशः' इति वाक्यात् 'आत्मलाभान्न परं विद्यते' इति श्रुतेश्च 'आत्मदक्षिणं वै सत्रम्' इति च 'आत्मानमेव दक्षिणां नीत्वा स्वर्गं लोकं यन्ति' इति च ज्ञानदक्षिणैव दक्षिणा । विशुद्धं ज्ञानमनुभवरूपं निरुपाधिकम् । ननु कर्मासक्तानां तेषां कथमकस्माज् ज्ञानमभूत् तत्राह भगवान् व्यतरद्विभुरिति । भगवत्त्वात् तादृशज्ञानवत्त्वं वितरणं च । वितरणे नहि दानपात्रापेक्षा, विभुत्वात्सर्वसामर्थ्यम् । तस्मिन् ज्ञाने प्राप्ते तेषां कावस्था जातेत्याकाङ्क्षायामाह येनैवात्मन्यदो विश्वमिति । परोक्षमपि विश्वमात्मन्यपश्यन् विश्वस्मिंश्चात्मानं तदाह आत्मानं विश्वगमिति ॥ ३१ ॥

ततो दक्षिणादानानन्तरं यज्ञसमाप्तिं च कृतवन्त इत्याह स्वपत्न्येति ।

स्वपत्न्यावभृथस्नातो ज्ञातिबन्धुसुहृद्वृतः ।
रेजे स्वज्योत्स्नयेवेन्दुः सुवासाः सुष्ठलंकृतः ॥ ३२ ॥

रेवती रामस्य पत्नी तया सह **अवभृथे स्नातः**। स्नान एव ज्ञात्यादिभिर्वृतः। पश्चाद्वा शोभार्थं निरूप्यते शोभायां पत्नी च हेतुभूता जातेत्याह **रेजे स्वज्योत्स्नयेवेन्दु**रिति। अन्यथा दिवसे धूसरश्चन्द्रो न शोभते। तस्यावभृथादुत्तीर्णस्य परमशोभां प्राप्तस्य पश्चाल्लौकिकवस्त्राभरणानि प्रतिपत्त्यर्थं निरूप्यते **सुवासाः सुष्ठ्वलंकृत** इति ॥ ३२ ॥

उपसंहरति **ईदृग्विधानीति**।

ईदृग्विधान्यसंख्यानि बलस्य बलशालिनः।
अनन्तस्याप्रमेयस्य मायामर्त्यस्य सन्ति हि ॥ ३३ ॥

यथा तीर्थयात्रात्मकमिदमेकं चरित्रं एवंविधान्यसंख्यातानि तस्य चरित्राणि। यतोयं **बलशाली** बलकार्यं बह्वेव करिष्यतीति। न च तच्चरित्रं पराजयात्मकम्। यतोय**मनन्तः**। तर्हि कथं नोच्यत इतिचेत् तत्राह **अप्रमेयस्येति**। नन्वयमवतीर्ण इति देहग्रहणानन्तरं चरित्रं विचार्यते न तु परमार्थभूतस्य, अन्यथा सर्व एव तथा भवेदित्याशङ्क्याह **मायामर्त्यस्येति**। स्तुतिपरत्वं वारयति **सन्तीति**। युक्तश्चायमर्थः। अवतारो हि किंचित्कार्यार्थः केषांचिद्धर्मं साधयेत्। अन्येषामन्यदन्येषामन्य इति, अन्यथा अवतारवैयर्थ्यापत्तेः। तस्माद्ग्रन्थविस्तरभयात्परं न लिख्यन्ते किंतु **सन्ति** ॥ ३३ ॥

बुद्धिरेकत्र स्थिरीभूता दृढा भवतीति। बलभद्रचरित्रस्य श्रवणादेः भगवद्भजनोपयोगित्वमाह **शृण्वन् गृणन्निति**।

शृण्वन्गृणंश्च रामस्य कर्माण्यद्भुतकर्मणः।
सायं प्रातरनन्तस्य विष्णोः स दयितो भवेत् ॥ ३४ ॥

श्रोतरि सति गृणन्नित्यादि व्याख्येयम्। **गृणन्नि**त्युच्चरन् स्वयमेव। ननु भगवद्भक्तः किमिति श्रोष्यति भावान्तरापन्नस्य तत्राह **अद्भुतकर्मण** इति। अद्भुतत्वाच्छ्रवणम् दुर्योधनादय एवं मन्यन्ते यथा पाण्डवानां पक्षे कृष्णः एवमस्मत्पक्षे बलभद्र इति ततो वयं तुल्या जेष्याम इति। इयं बुद्धिर्भूभारहरणार्थं बलभद्रेणैव संपाद्यते। यथार्थं वदन् तथैव साहाय्यं च कुर्वन् तथापि मारयत्येव। कृष्णरामयोरेकभावादिति अद्भुतकर्मत्वम्। स्वतन्त्रतया श्रवणादौ तत्रैव भक्तिर्भविष्यतीति कर्माङ्गत्वार्थमाह **सायं प्रातरिति**। **अनन्तस्य** शेषस्य। **विष्णोः** पुरुषोत्तमस्य। **स** श्रवणादिकर्ता भगवतः प्रियो **भवेत्**। अयमस्मत्सेवकसेवक इति प्रपौत्रवत्प्रियः। एवमुपसंहृत्य फलकथनात् तच्चरित्रं समापितमिति सूचितम्। कीर्तिस्तस्य सर्वप्रकारेण स्थिरीकृता निरूपिता ॥ ३४ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धोत्तरार्धे त्रिंशाध्यायविवरणम् ॥ ३० ॥

श्रीकृष्णाय नमः।

एकत्रिंशोऽध्यायः।

संपत्तिर्भगवन्मित्रे द्वाभ्यामत्र निरूप्यते।
लोकावगतहेतूनामभावात्केवले हरेः॥ १॥
एकत्रिंशे तथाध्याये कृष्णमित्रस्य सर्वथा।
संपत्त्यभावो वाक्याच्च स्थाप्यते सविशेषतः॥ २॥
अङ्गत्वेन बलस्यात्र श्रुत्वा लीलां विचक्षणः।
निर्विण्णो भगवल्लीलां विशेषेणात्र पृच्छति॥ ३॥

पूर्वाध्याये बलभद्रलीलां श्रुत्वा भगवल्लीलायां जातस्पृहः पृच्छति **भगवन् यानि चान्यानीति** चतुर्भिः–

राजोवाच—**भगवन् यानि चान्यानि मुकुन्दस्य महात्मनः।
वीर्याण्यनन्तवीर्यस्य श्रोतुमिच्छामहे प्रभो॥ १॥**

भगवन्निति संबोधनं भगवच्चरित्रे श्रद्धां ज्ञानं च सूचयति। **यानि** प्रसिद्धानि चरित्राणि चकारादप्रसिद्धानि च। **अन्यानि** ग्रन्थान्तरेषूक्तानि तत्संबन्धिचकारादनुक्तानि च। न चैवं चरित्रबाहुल्यं नास्तीति च शङ्कनीयम्। यतो **मुकुन्दस्य** चरित्रबाहुल्याभावे सर्वेषां मुक्तिर्न सिद्धा भवेत्। देशकालव्यवहितानां सर्वेषामेव चरित्रश्रवणादिनैव मोक्षसिद्धेः। मम त्वेतावती श्रद्धा तानि सर्वाण्येव चरित्राणि श्रोतव्यानीति, न केवलं मोक्षार्थित्वेनैव किंतु महत्त्वार्थिन आत्मार्थिनश्च तत्रापि वीर्याणि पराक्रमरूपाणि। तत्रापि बाहुल्यमाह **अनन्तवीर्यस्येति। श्रोतुमिच्छामहे** इति श्रवणेच्छा सर्वेषां निरूपिता। **प्रभो** इति एतावता श्रवणेच्छापूर्तिर्नस्त्वयैव कर्तुं शक्या नान्येनेति॥ १॥

ननु श्रुतान्येव बहुचरित्राणि पुनः कथमाकाङ्क्षेति चेत्तत्राह **को नु श्रुत्वेति।**

**को नु श्रुत्वाऽसकृद्ब्रह्मन्नुत्तमश्लोकसत्कथाः।
विरमेत विशेषज्ञो विषण्णः काममार्गणैः॥ २॥**

असकृद्वारंवारमपि श्रुत्वा श्रवणाद्विरमेत। **ब्रह्मन्नित्यस्मिन्नर्थे** सर्वज्ञत्वात्संमतिरुक्ता। तत्राप्युत्तमश्लोकस्य सत्कथाः। उत्तमैः श्लोक्यत इत्यविगानं कथाश्च

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

एकत्रिंशे कारिकायां, केवलेति यत्र भगवता ऐश्वर्यादिकं न स्थापितं केवलं मित्रत्वमेव स्थापितं तादृशे मित्रे। **लोकावगतानां** लक्ष्मी**हेतूनां** राज्यादीनामभावादित्यर्थः। **संपत्त्यभाव** इति संपत्त्यभावः 'कथयांचक्रतुः' इति श्लोकमारभ्य भगवद्वाक्या**द्विशेषतः स्थाप्यते।** तत्र संपत्त्यभावपूर्वकं गुरुशुश्रूषाया एव व्यवस्थापनात्संपत्त्यभाव एतदध्याये, अलौकिकतत्संपादनं द्वितीयाध्याये इति विभागः।

सद्रूपाः । स्वतोपि पुरुषार्थपर्यवसायिन्यः । एवं सर्वप्रकारेणोत्तमाभ्यः को वा **विरमेत** । ननु सत्कथाः बह्व्य एव सन्ति बहूनां भगवतश्च ततश्च श्रुतानामेवानुवृत्तिः कर्तव्या किमपूर्वश्रवणेनेत्याशङ्कायामाह **विशेषज्ञ** इति । यदेकं चरित्रं श्रुतं तदा यावान् रसः तदपेक्षया द्वितीयचरित्रश्रवणे शतगुणः, ततस्तृतीयेपि ततः शतगुणाधिक्यम् । एवमुत्तरोत्तरं श्रोतॄणां रसाधिक्यमनुभवसिद्धम् । अतो **विशेषज्ञः को वा विरमेत** । पूर्वचरित्रेणान्तःकरणमालिन्ये निवृत्ते उत्तरोत्तरमधिकचरित्रस्वरूपज्ञानात् विशेषज्ञता युक्तैव । तत्र कदाचित्संसारे व्यापृतः अन्यधर्मैर्वन्ध्या गृहीतः विरमेतापि यस्तु पुनर्विरक्तः स कथं न गृह्णीयात् । वैराग्ये उपपत्तिमाह **विषण्णः काममार्गणैरिति** । कामा नानाविधाः मार्गणत्वादन्तःस्थिताः भित्त्वा बहिर्निर्गच्छन्ति । बहिःस्थिताश्चान्तः प्रविशन्तीति तत उपायो जातः यतोयं काममयः पुरुषः अतः सर्वतो भिन्नः सर्वानन्दहेतोश्चरित्रात् कथं विरमेतेत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं जीवस्य स्वतः भगवच्चरित्रादविरतिमुक्त्वा विरक्तौ न केवलमात्मन एव कामैर्नाशः किंतु सर्वेन्द्रियाणामपि वैफल्यमिति वदन् इन्द्रियवत्त्वं भगवच्चरित्रादेवेत्याह **सा वागिति** द्वाभ्याम्–

सा वाग् यया तस्य गुणान् गृणीते करौ च तत्कर्मकरौ मनश्च ।
स्मरेद्वसन्तं स्थिरजङ्गमेषु शृणोति तत्पुण्यकथाः स कर्णः ॥ ३ ॥

वाग् देवतारूपा । अनेनान्येषां दैत्यरूपा वागिति तेषामिन्द्रियाणां वागादिपदप्रयोगो भाक्तः । आभासा वा वागादयः, अन्यथा भगवतः सकाशात् उत्पन्ना वागादयः कथमन्यपरा भवेयुः । अथवा । 'द्वया ह प्राजापत्या' इत्यत्र देवपक्ष एव 'ते ह वाचमूचुः' इत्यादिना वाक्शब्दव्यवहार उक्तः । असुराणां तु सर्वेन्द्रियाणामासुरत्वमेव न वागादित्वम् । अथवा । इन्द्रियाणां द्वेधा उत्पत्तिः श्रुतौ निरूपिता । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति । 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः' इत्यादि च । पुराणादिष्वहंकारादपि तेषामुत्पत्तिः । तत्र ये भगवद्योग्याः तेषां भगवदीयैव सामग्री तत्रैव वागादिव्यवहारः । ब्रह्मनिर्मितेऽहंकारनिर्मिते वा इन्द्रियवर्गे नायं व्यवहारः राजसतामसव्यवहारात्, अतः सात्त्विका निर्गुणा वा भगवदीया भवन्तीति भगवत्कृतेन्द्रियसंबन्ध एव तेषां तत्र परीक्षार्थमिदमारभ्यते **सा वागिति** । अभिप्रेता वाक् सैव **यया तस्य गुणान् गृणीते** गृणनं नोच्चारणमात्रं किंतु नितरां गॄ निगरण इत्यनुशासनात् । भगवतः कथा-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सा वागित्यत्र द्वेधोत्पत्तिरिति साक्षाद्भगवतः अन्यद्वारा चेत्यर्थः । **तत्र य** इति ये **भगवद्योग्याः** पुरुषास्तेषां तत्र द्विविधेन्द्रियमध्ये या **भगवदीया सामग्री तत्रैव वागादिव्यवहार** इत्यर्थः । **ब्रह्मेति** कालप्रकरणे 'चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गः' इत्यनेन कार्योपयोगित्वेनोक्तो **ब्रह्मनिर्मितः** । राजसाहंकाराज्जातो**हंकारनिर्मित** इत्यर्थः ।

मात्रं कदाचिदन्योपि वदेत्। उत्कर्षाधायकानां तु तेन प्रकारेण नितरां भक्तिपूर्वकमुच्चारणं भगवत्कृतवाच एवेति न क्वाप्यव्याप्त्यतिव्याप्ती। इदमेव चाभिज्ञापकम्। एवमग्रेपि ज्ञातव्यम्। **करौ** च **तत्कर्मकरौ**। **कर्म** लौकिकं परिचर्यात्मकं भगवत्त्वेन ज्ञात्वा, यज्ञकृतौ तदपि भवति। **तच्छब्देन** पुरुषोत्तमो वा। यज्ञस्तु पुरुषस्य कर्मेति न तत्रातिव्याप्तिः। **चकाराद्बहिर्मुखानामपि सेवकसेवकानां करौ संगृहीतौ। गुणानुवर्णनं** तु न तेषामान्तरं शक्यं बाह्यं तु प्रसङ्गाद्भवेदपि। **मनश्च तत्र चकारः** पूर्वकर्मसंग्रहार्थः। न तु सेवकानां। **स्थिरजङ्गमेषु वसन्तं** भगवन्तं **स्मरेदिति**। अनेन द्वितीयस्कन्धे सूक्ष्मधारणायां यदुक्तं 'धारणया स्मरन्ति' इति तत्र विशेषो निरूप्यते स्थिरजङ्गमेषु वसन्तमिति। तत्र तु 'स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे' इति। अन्यदपि रूपद्वयं सामान्यवचनात्संगृह्यते। आधिदैविकमन्तर्यामिरूपं च तत्राप्युत्तमत्वादिभेदः कल्पनीयः। उत्तमास्तु पूर्वोक्ताः सर्वत्र भगवद्दर्शनं तु भगवत एव तथानुगृहीतस्य वा भवति। तादृशस्य स्मृतिर्निवर्तत एव सर्वत्रानुभव एव। कर्णयोस्तु विशेषमाह **शृणोतीति**। **तत्पुण्यस्य** जीवहितकरणरूपस्य **कथाः** पुण्यजनिकास्तु प्रकरणविरोधान्न ग्राह्याः। **कर्ण** इत्येकवचनं वामाभिप्रायम्।'उत्तरो देवहूः स्मृत' इति वाक्यम्।अथवा। यः कर्णो भक्तिजनिकां कथां शृणोति **स** सर्वसंमत इति तं परित्यज्य योपि पुण्यकथाः शृणोति **स कर्णः** स एव कर्णः पूर्वोक्तो वा॥ ३॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

अत इति इन्द्रियाणां मात्राणां च राजसतामसत्वात् भगवदीयानां सात्त्विकत्वनिर्गुणत्वात् भगवदीयेषु तादृशेन्द्रियवर्गो न संभवतीति तेषां भगवत्कृतेन्द्रियसंबन्ध एव भवतीत्यर्थः। **परीक्षार्थमिति** लौकिकेषु प्रसिद्धे एव व्यवहारः एतेषु तु मध्ये का वाक् के च करादयः इति परीक्षार्थं तत्तल्लक्षणमारभ्यत इत्यर्थः। तत्र गुणकथने करणं वाक्, कर्मकृतौ करणं करौ, एवमग्रेपि लक्षणानि ज्ञेयानि। **अभिप्रेतेति यथा गुणान् गृणीते** सैव वाक् तेनाभिप्रेता, प्रसिद्धेर्नियामकत्वाभावात् करादीनामपि वाक्त्वं स्यात् तद्व्यावृत्त्यर्थमेवकार इति। **न क्वाप्यव्याप्त्यतिव्याप्ती** इति ब्रह्माहंकारनिर्मितवाचो लक्ष्यत्वाभावादव्याप्तिर्न, निरन्तरकथनस्य लक्षणत्वादतिव्याप्तिश्च नेत्यर्थः। **इदमेव चेति** चकाराल्लक्ष्यापि भगवत्कृतवागेवेत्यर्थः। **तदपि भवतीति** दैवकमपि कर्म लक्षणं भवतीत्यर्थः। **न तेषामिति** सेवकानां गुणानुवर्णनं न शक्यमित्यर्थः। **पूर्वोक्ता** इति द्वितीयस्कन्धोक्तधारणावन्त इत्यर्थः। **तथानुगृहीतस्येति** ज्ञानमार्गेनुगृहीतस्येत्यर्थः। **तत्पुण्यस्येति** जीवानां हितकरणरूपं यद् भगवतः पुण्यं सच्चरित्रं तत्प्रतिपादिकाः कथा इत्यर्थः। **प्रकरणेति** प्रकरणं हि भगवदीयेन्द्रियवर्गस्य तस्य पुण्यजनकत्वेन कथाश्रवणं न युक्तं कर्ममार्गीयत्वाभावादित्यर्थः। **उत्तर** इति दक्षिणस्य पितृहूत्वमुक्तमित्यर्थः। **पुण्यकथा** इति अस्मिन् पक्षे पुण्यजनिका कथा इत्येवार्थः। **पूर्वोक्तो वेत्यनेन** पुनस्तस्यानुवादः प्रथमपक्षस्यैव मुख्यत्वज्ञापनाय।

इन्द्रियाणां निरूप्य अङ्गानि निरूपयन् उत्तमाङ्गं निरूपयति ।

शिरस्तु तस्योभयलिङ्गमानमेत्तदेव यत्पश्यति तद्धि चक्षुः ।

अङ्गानि विष्णोरथ तज्जनानां पादोदकं यानि वहन्ति नित्यम् ॥ ४ ॥

वहन्ति, शिरस्तु तस्योभयलिङ्गमानमेदिति । **उभयं** स्थावरजङ्गमात्मकं **लिङ्गं** यस्येति, अन्यत्तु भारात्मकत्वेन पूर्वमेव निरूपितम् । तुशब्दस्तद्व्यावर्तयति । एतद्येन संभवति तदप्यैन्द्रियकार्यं तथापि फलदशायामुपयुज्यत इति तदाह **तदेव यत्पश्यती**ति । सर्वमेव जगत् तल्लिङ्गत्वेनैव यदा पश्यति तदैव चक्षुर्भवति । अत्रायं साधनक्रमोपि निरूपितः मार्गान्तरानुसारेणैव गुणोत्कीर्तनपर्यन्तमधिकारे सिद्धे पश्चात्कीर्तनं भगवदीयानां प्रथमं साधनम्, ततः सेवारुच्या सेवा, ततो ज्ञानोदये सर्वत्र भगवदनुसन्धानम्, तादृशस्य बहिर्व्यापारे तत्साधकपुण्यकथाश्रवणम्, तस्य पुण्यैः नारदादिभिः वा कथाश्रवणम्, ततः सर्वत्र भगवत्साक्षात्कारः, ततो नमनमिति । एवं क्रमसिद्ध्यर्थं सर्वापेक्षया पूर्वमेव कर्तव्यं आवश्यकफलसाधकमिति भगवच्चरणोदकस्य पश्चादपि साधकत्वमिति सर्वान्ते निरूपयति **अङ्गानि विष्णो**रिति । तान्येवाङ्गानि **यानि विष्णोः पादोदकं** गङ्गां **वहन्ति** । **अथ** भिन्नप्रक्रमेण **विष्णोः** शालग्रामादौ । **तज्जनानां च नित्यं वहन्ति** अङ्गात्प्रथममागमनं भिन्नप्रक्रमः । नित्यवहनं त्रिषवणं अहरहः तदेकपानादिना वा । एवं भगवदीयत्वेनैव सर्वपुरुषार्थ इति कथं कथातो विरतिरिति ॥ ४ ॥

एवं भगवदुत्कर्षे वर्णिते श्रवणेन शुकोपि भक्त्यानन्दे निमग्नः कथारम्भं कृतवानिति सूतः शौनकादीन् प्रत्याह **विष्णुरातेन संपृष्ट** इति ।

सूत उवाच—**विष्णुरातेन संपृष्टो भगवान् बादरायणिः ।**

वासुदेवे भगवति निमग्नहृदयोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥

स हि भगवता एतदर्थमेव रक्षितः शुकोपि परमभगवच्छ्रद्धया **भगवान्** यतो **बादरायणिः** तपःपरायणाद्भगवत उत्पन्नः । अत एव **वासुदेवे** सत्त्वान्तःकरणाविर्भूते **निमग्नहृदयः** सन् ततो गूढं भगवच्चरित्रं गृहीत्वेवाब्रवीत् । इदं सख्यचरित्रं एकादशाध्यायैर्वक्तव्यम् । अतो निमग्नहृदयत्वादिकं साधनत्वेन निरूपितम् ॥ ५ ॥

कथामाह **कृष्णस्यासी**दिति ।

श्रीशुक उवाच—**कृष्णस्यासीत् सखा कश्चिद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः ।**

विरक्त इन्द्रियार्थेषु प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः ॥ ६ ॥

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

शिरस्त्वित्यत्र । अङ्गनिरूपणे चक्षुरिन्द्रियनिरूपणस्य हेतुमाहुः **तदपी**ति उभयलिङ्गत्वेन दर्शनमपीत्यर्थः । **सेवारुच्या सेवे**ति स्मरणं श्रवणं च सेवान्तःपात्येव 'सेवायां वा कथायां वा' इति साहचर्यादिति भावः । मूले पूर्वं नमनमुक्तं ततो दर्शनं तथाप्यार्थक्रमो बलीयानित्याशयेनाहुः **ततो ज्ञानोदय** इति ।

स पूर्वमपि **कृष्णस्यैवासीत्** । इदानीं तु **सखा** बाल्ये मित्रम् । **कश्चिदिति** विशेषतो देवांशत्वनिराकरणं किंतु केवलं सञ्जीवः । तर्हि तेन सह कथं सख्यमासीत्तत्राह **ब्राह्मण**इत्यादिसप्तविशेषणानि । येन षड्गुणैश्वर्ययुक्तो भगवांश्च तत्र प्रतिष्ठितो भवति । ततो भगवानेव भगवतः सखा भवतीत्युक्तं भवति । तत्र **ब्राह्मणः** श्रियो रूपं ब्रह्मानन्दत्वाल्लक्ष्म्याः । अयं च ब्रह्मणः संबन्धो ब्रह्मसंबन्धयोग्यतामेव संपादयति न जीवसंबन्धमिति प्रकरणाद्ब्राह्मण्यं निरुक्तम् । अनेन एतादृशभावे यद्दृष्टं भगवदिच्छा वा तेनैवास्य सख्यं जातमित्युक्तं भवति । **ब्रह्मविदां** मध्ये **श्रेष्ठः** ब्राह्मण्योत्कर्षः परमोयम् । ज्ञानस्यैतद्रूपम् । **विरक्त** इति **इन्द्रियाणामर्थेषु** सहजेषु रागाभावः वैराग्यस्य रूपम् । **प्रकर्षेण शान्तः आत्मा** यस्येति । त्रितयानन्तरं धर्मी निरूपितः । ततो **जितेन्द्रियः** ऐश्वर्ययुक्तः ॥ ६ ॥

यदृच्छयोपपन्नेन वर्तमानो गृहाश्रमी ।
तस्य भार्या कुचैलस्य क्षुत्क्षामा च तथाविधा ॥ ७ ॥

यदृच्छयोपपन्नेन वर्तमानः वीर्यवान् इदं त्वतिसहनं परमवीर्यकार्यम् । **गृहाश्रमी** गृहस्थः, एतत्कीर्तिरूपम् । नन्वेतादृशस्य गृहस्थाश्रमो न युक्त इति शङ्कां वारयितुमाह **तस्य भार्या कुचैलस्य क्षुत्क्षामा च तथाविधेति** । पूर्वं परमहंसगृहस्थनिर्णये यद्येतादृशी भार्या लभ्येत तदा गार्हस्थ्यमुत्तममेतदभावे पारमहंस्यमिति । अन्यथा पुरुषोर्धबृगल इति पुरुषार्थसाधने खण्डः स्यात् । **कुचैलस्येति** तस्यां रागाभावो निरूपितः । रागिणां प्रथमतो वस्त्रालंकरणमिति । तस्यां रागाभावे अस्यापि हेतुमाह **क्षुत्क्षामेति** । सर्वथा क्षुधा क्षामा कृशा, तदपेक्षया तस्याः व्रतमधिकमिति पदार्थोत्पत्तावेक एव प्रकारः, तत्रापि शेषभोजनादाधिक्यम् । **चकारा**त्तद्धर्मयुक्तापि तथाविधा **कुचैला** । अनेन तस्मिन्नपि तस्या रागाभावो निरूपितः ॥ ७ ॥

तस्याः कामनायां प्रथमतो हेतुमाह **पतिव्रतेति** ।

पतिव्रता पतिं प्राह म्लायता वदनेन सा ।
दरिद्रा सीदमाना सा वेपमानाभिगम्य च ॥ ८ ॥

पतिरेव व्रतं यस्याः । यथा व्रती स्वव्रतोत्कर्षं वाञ्छति तथा सापि भर्तुः सर्वसमृद्धिं वाञ्छतीति । पतिव्रतात्वादेव नान्यतस्तत्संपादनमतः **पतिं प्राह म्लायता वदनेनेति** दैन्य-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

विष्णुरातेनेत्यत्र **इदं सख्यचरित्रमिति** इत आरभ्य स्कन्धसमाप्तिपर्यन्तं **सख्यचरित्र**मित्यपि पक्ष इत्याशयेनैकादशाध्यायैरित्युक्तम् ।

तस्य भार्येत्यत्र **तस्या रागाभावो निरूपित** इति । कुचैलभार्यायाः सर्वत्रैव रागाभाव इति भावः ।

ख्यापनम्। ननु मनसि कामाभावे दैन्यं कपटरूपमिति पातिव्रत्यविरुद्धम्। विद्यमाने तु तथाविधत्वं नास्तीत्याशङ्कायामाह **सेति**। सा पतिव्रता व्रतार्थं तत्साधनमिति न दोष इति भावः। स्वतः स्वोत्कर्षो नास्तीति ज्ञापयितुमाह **दरिद्रा सीदमाना सेति**। दारिद्र्यात् दुर्गतेः न कोप्यर्थः। तत्राप्यवसादं शरीरेण प्राप्नोति। ततः प्रथमत एव देहवियोगे व्रतभङ्गोपि भविष्यतीति भयात्तथाकरणम्। यतः सा पूर्ववत्। तर्ह्येतावत्कालं कथं नोक्तवती तत्राह **वेपमानेति**। भयादिति केचित्। शरीरं पतनदशापन्नमिति। अतः परं कालो विलम्बं न सहत इति आभिमुख्येनागत्य, **चकारा**त्तन्मनःप्रीतिं कृत्वा स्तोत्रं वा वक्ष्यमाणमाह ॥८॥

तस्याः वाक्यानि निरूपयति **नन्विति** सार्द्धैस्त्रिभिः।

ननु ब्रह्मन्भगवतः सखा साक्षाच्छ्रियः पतिः।
ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च भगवान्सात्वतर्षभः ॥ ९ ॥

सर्वथा अवसादे ईश्वरोपसर्पणं विहितम्। अत आपद्धर्मत्वात् सा बोधयति। **नन्विति** कोमलसंबोधनम्। **ब्रह्मन्** इत्यविकृतत्वाय। सिद्धदशैषा तव विषयभोगेपि न स्वरूपनाशः। किंच। भगवता स्वस्य रूपं त्वयि समर्पितम्। अतो **भगवतस्तव सखा** भगवान् **साक्षात्**। अनेन प्रतिग्रहस्तद्दोषश्च निवारितः। तस्याप्यस्मत्तुल्यत्वे व्यर्थमुपधावनमिति शङ्काव्युदासार्थं सख्यपदेनैव भगवत्त्वं प्राप्तमिति **साक्षाच्छ्रियः पति**रित्याह। मूर्तिमत्याः आधिदैविक्या लक्ष्म्याः पतिस्तेन सर्वाः संपदः तदधीना इत्युक्तम्। तथाप्यस्मभ्यं कथं दास्यतीत्यत्र हेतुमाह **ब्रह्मण्य** इति। **चकारा**त्स्वतोप्युदारः। किंच। **शरण्यश्च** यः शरणं गच्छति तस्मै च सर्वं प्रयच्छति अशरणगतावपि गमनमात्रेणैव दास्यतीति **चकारार्थः**। नन्वेवं सति सर्वेभ्यो दाने पदार्थक्षयः अल्पावशेषे वा स्वार्थं स्थापयतीति शङ्कां वारयति **भगवानिति** पूर्णसर्वशक्तिः। सेवकाः प्रतिबन्धं करिष्यन्तीत्यत आह **सात्वतर्षभ** इति। सात्वतानां परमभक्तानां ऋषभः स्वामी ॥ ९ ॥

किमतो यद्येवं तत्राह **तमुपैहीति**।

तमुपैहि महाभाग साधूनां च परायणम्।
दास्यति द्रविणं भूरि सीदते ते कुटुम्बिने ॥ १० ॥

तन्निकटे गच्छेति प्रार्थना। ननु महाभाग्यव्यतिरेकेण कथं भगवत्समीपगमनं तदभावश्च दारिद्र्यादेवावसीयते तत्राह **महाभागेति**। पातिव्रत्येन तद्भाग्यं प्रादुर्भूतं पश्यन्ती तथा संबोधयति। अनेनाल्पद्रव्येपि भाग्यरहितः कथं सर्वपुरुषार्थनिधिं प्राप्स्यतीति परिहृतम्। इदानीमेव प्रादुर्भावात्। किंच। **साधूनां च परायणं** ये स्वभावत एव दरिद्राः परमसाधवः तेषामपि परमयनम्। **चकारो** युक्त्यन्तरमिदमिति ख्यापयितुम्। नन्वेवमपि को वेद दास्यति न वेति शङ्काव्युदासार्थमाह **दास्यति द्रविणं भूरीति**। तत्र हेतुः **सीदते ते कुटुम्बिने** इति। सीदत्कुटुम्बी पात्रम्। तत्रापि भवान् सर्वगुणसंपन्नः ॥ १० ॥

कदाचिद्भगवानन्यत्र गत इति शङ्कां व्युदस्यति **आस्तेधुनेति**।

आस्तेधुना द्वारवत्यां भोजवृष्ण्यन्धकेश्वरः।
स्मरतः पादकमलमात्मानमपि यच्छति।
किं न्वर्थकामान्भजते नात्यभीष्टान् जगद्गुरुः॥ ११॥

तस्य कार्यान्तरवैयग्र्याभावाय ऐश्वर्यं निरूपयति **भोजवृष्ण्यन्धकानामीश्वर** इति। त्रिगुणप्रधानास्त्रयो निरूपिताः। तथापि 'दाता जगति दुर्लभः' इति न्यायेन कदाचिन्न दद्यात्तत्राह **स्मरतः पादकमलमिति**। यः स्मरति तस्मै बहु प्रयच्छति। किंबहुना ब्रह्मानन्दं किंबहुना आत्मानन्दमपि। तत्र किं वक्तव्यं **भजते अर्थकामान्** ददातीति। नन्वर्थकामावेव चेत्तस्याभीष्टौ तदा न दद्यादित्यत आह **नात्यभीष्टानिति**। अनभीष्टं बह्वेव दीयत इति लोके प्रसिद्धम्। सर्वथा अनभीष्टं सख्ये न दास्यतीत्यत आह **नातीति**। किंचिदभीष्टत्वं वर्तत एव। अतः प्रथमं दत्त्वा पश्चाद्दूरीकरिष्यतीति भावः। ननु पात्रं प्राप्य कदाचित्क्रूरं दास्यतीति शङ्कां वारयति **जगद्गुरुरिति**। सर्वेषां हितोपदेष्टा कथमन्यथा कुर्यादित्यर्थः। अनभीष्टत्वे वा हेतुः। अन्यथा जगद्गुरुत्वं न स्यादिति स्वयं विषयासक्तः न ह्यन्येभ्यो वैतृष्ण्यं बोधयितुं शक्नोति॥ ११॥

एवं तस्या वाक्यान्युक्त्वा तेषामावृत्त्या तस्यापि मनः किंचित्तथाजातमित्याह **एवं स** इति।

एवं स भार्यया विप्रो बहुशः प्रार्थितो मुहुः।
अयं हि परमो लाभ उत्तमश्लोकदर्शनम्॥ १२॥

ननु स्वत एव कुतो न गतः किमिति भार्यया प्रार्थितः यतो भगवद्दर्शनं सर्वेषामेवाभीष्टं तत्राह **विप्र** इति। **बहुशो** बहुप्रकारेण उक्तसद्दर्शन। **मुहुः** एकस्मिन्नपि दिवसे वारं वारं भर्त्रे रोचत इति। ततः तस्य गमनार्थमालोचनमाह **अयं हि परमो लाभ** इति। **उत्तमश्लोकस्य दर्शनं** ब्रह्मभावादपि दुर्लभम्। यतो ब्रह्मणोपि तद्वाञ्छितम्॥ १२॥

इति संचिन्त्य मनसा गमनाय मतिं दधे।
अप्यस्त्युपायनं किंचिद्गृहे कल्याणि दीयताम्॥ १३॥

एवमेकं कार्यमुभयं साधयिष्यतीति **संचिन्त्य**, इदं गोप्यं भार्यायै न वक्तव्यमिति **मनसेत्युक्तम्**, अन्यथा साप्यागच्छेत्। ततो **गमनाय मतिं दधे**। ततो गमनसामग्रीं विचारयन् 'रिक्तहस्तो न पश्येत' इत्युपायनं याचितवान्। याचनावाक्यमाह **अप्यस्तीति**। **अपीति** संभावनायाम्। **कल्याणीत्वात्** कदाचित् कुतश्चित् प्राप्नुयात्, गृहेऽस्तीति प्रश्नः। नास्तीत्युक्ते कदाचिद्गमनप्रतिबन्धकमेतदेव भवेत् इति तूष्णीं स्थिता। ततः अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति ज्ञात्वा याचयति **दीयतामिति**॥ १३॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

किमर्थकामानित्यत्र तस्याभीष्टाविति। तस्य भगवत इत्यर्थः।

याचित्वा चतुरो मुष्टीन् विप्रान् पृथुकतण्डुलान्।
चैलखण्डेन तान्बद्ध्वा भर्त्रे प्रादादुपायनम् ॥ १४ ॥

सा च पतिव्रता भर्तृवाक्यं प्रतिपालयितुं **चतुरो मुष्टीन् पृथुकतण्डुलान्** धान्यचिपिटान्, ते मध्ये भक्षयितुमपि शक्यन्त इति तानेव याचयित्वा **चैलखण्डेन** स्ववस्त्रखण्डेन **तान् बद्ध्वा** स्वभर्त्रे **उपायनं प्रादात्**। एतद्भगवते देयमिति। अबद्ध्वा दाने कदाचिदन्यस्मै प्रयच्छेत्पातयेद्वा ॥ १४ ॥

ततो भगवन्तं प्रति सोपायनस्य गमनमाह **स तानादायेति**।

स तानादाय विप्राग्र्यः प्रययौ द्वारकां किल।
कृष्णसंदर्शनं मह्यं कथं स्यादिति चिन्तयन् ॥ १५ ॥

किलेति प्रमाणम्। मध्ये यो गच्छति स स्वाभिलषितं चिन्तयति ततोयमपि **चिन्तयन्** गच्छति। तत्किं धनं दर्शनं वेति संदेहे तन्निवृत्त्यर्थमाह **कृष्णसंदर्शनमिति**। न तु **कथं** कियद्वा धनं प्राप्स्यामीति ॥ १५ ॥

ततः दुर्गत्वात् रक्षकास्तत्र तत्र स्थिताः ते कमपि न प्रवेशयन्ति अज्ञातचरम्। तत्र कथमयं गत इति शङ्कां निवारयति **त्रीणि गुल्मान्यतीयायेति**।

त्रीणि गुल्मान्यतीयाय तिस्रः कक्षाश्च स द्विजः।
विप्रो गम्यान्धकवृष्णीनां गृहेष्वच्युतधर्मिणाम् ॥ १६ ॥
गृहं द्व्यष्टसहस्राणां महिषीणां हरेर्द्विजः।
विवेशैकतमं श्रीमद्ब्रह्मानन्दं गतो यथा ॥ १७ ॥

गुल्मानि सेनाभेदाः। **कक्षाः** प्राकारभेदाः। गुल्मशब्देन गुल्मकृतवनदुर्गाणि वा। निःशङ्कगमने हेतुः **स द्विज** इति। द्विजैः सहितः, स एव वा द्विजः। द्विजत्वं साधारणमिति विशेषेण पूरणत्वं च वदन् विप्रत्वमाह **अन्धकवृष्णीनाम्**। **अच्युतधर्मिणां** वैष्णवानां परितो व्याप्तानां **गृहेषु** मध्ये हरेः **द्व्यष्टसहस्राणां महिषीणां गृहेषु** च मध्ये। **द्विजः** अप्रत्याख्येयः। **एकतमं गृहं विवेश**। भगवानत्र स्थास्यतीति। तत्र हेतुः **श्रीमदिति** शोभासंपत्त्यतिशययुक्तम्। तत्र गमनमात्रेणैव तस्य यावस्था तामाह **ब्रह्मानन्दं गतो यथेति**। द्वारकायां वैकुण्ठावेशात्तस्य च ब्रह्मत्वात् तन्मध्ये भगवद्गृहस्य च आनन्दांशत्वात् तत्र प्रविष्टो ब्रह्मानन्दं प्राप्नोत्येव। यथेति प्रकारभेदार्थमुक्तम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

ततः परितो विलोकनसामर्थ्यरहितः आनन्दानुभवेन निमीलिताक्ष इव भगवता दृष्ट इत्याह **तं विलोक्येति**।

तं विलोक्याच्युतो दूरात्प्रियापर्यङ्कमास्थितः।
सहसोत्थाय चाभ्येत्य दोर्भ्यां पर्यग्रहीन्मुदा ॥ १८ ॥

प्रियापर्यङ्के लक्ष्मणापर्यङ्के, विरतिवेलायां चतुर्थप्रहरे रात्रौ वा प्रियापर्यङ्के भग-

वानुपविष्टः । सा लक्ष्मणा चिह्नेन लक्ष्मीर्भवति । ततः **सहसोत्थाय** अग्रे समागत्य **दोर्भ्यां पर्यग्रहीत्** । अनेन तुल्यता निरूपिता । **मुदे**त्यान्तरो भावः । यथा भगवत्संबन्धे तस्य हर्षः एवं तत्संबन्धे भगवतोपि, भक्तत्वादिति ज्ञापितम् ॥ १८ ॥

तत आनन्दापूरित इव लीलां कृतवानित्याह **सख्युः प्रियस्ये**ति ।

सख्युः प्रियस्य विप्रर्षेरङ्गसङ्गातिनिर्वृतः ।
प्रीतो व्यमुञ्चदब्बिन्दून्नेत्राभ्यां पुष्करेक्षणः ॥ १९ ॥

सखित्वात्तस्य यथा जातं तथैव भाव्यम् । भगवतोपि सुतरां **प्रियस्य** स प्रीतिविषयः पूर्वत्र हेतुरपि भवति । ततोपि **विप्रर्षिः** ब्राह्मणोत्तमः अलौकिकः परमानन्दोप्यस्मिन् प्रादुर्भूत इति । तत्सङ्गे**नातिनिर्वृतः** अन्तःसुखं प्राप्तवान् । ततः प्रीत्या मनस्तं द्रष्टुं बहिरागतमिव **नेत्राभ्यां अब्बिन्दून् व्यमुञ्चत्** । **पुष्करेक्षण** इति कृपालुत्वमुक्तम्, हेतुत्वेन ।

ततो भार्याकृतवैलक्षण्यमावश्यकमिति तेनैव सख्यं न्यूनं भविष्यतीति शङ्कायामाह **अथोपवेश्य पर्यङ्क** इति ।

अथोपवेश्य पर्यङ्के स्वयं सख्युः समर्हणम् ।
उपाहृत्यावनिज्यापः पादौ पादावनेजनीः ॥ २० ॥
अग्रहीच्छिरसा राजन् भगवाँल्लोकपावनः ।
व्यलिम्पद्दिव्यगन्धेन चन्दनागुरुकुङ्कुमैः ॥ २१ ॥
धूपैः सुरभिभिर्मित्रं प्रदीपावलिभिर्मुदा ।
अर्चित्वावेद्य ताम्बूलं गां च स्वागतमब्रवीत् ॥ २२ ॥

ततः **सख्युः समर्हणं स्वयं** कृतवान् । अस्य पादाववनिज्य समर्हणसाधना**न्युपाहृत्य पादावनेजनीः अपः शिरसाग्रहीत्** । धर्मोयमिति नात्र दूषणम् । लोकशिक्षार्थं च धर्मकरणम् । **राजन्नि**ति संमत्यर्थम् । विशेषतः चरणोदकधारणे अभिप्रायान्तरमाह **लोकपावन** इति । स हि सर्वलोकात्मकः ब्राह्मणेपि स्वयं स्थित इति पूर्वमुक्तं तेन स्वचरणारविन्दोदकेन लोकान्पावितवानित्युक्तम् । नैतावता त्वपकर्षः यतो **भगवान्** । ततः पूजामाह **व्यलिम्पद्दिव्यगन्धेने**ति । पूजया प्राप्तदेवत्वं वारयति **मित्रमि**ति । **प्रदीपावलिभि**रारात्रिकैः । अनेन तस्य सुखं तथा यद्यपि न भवति तथापि **मुदा** कृतवान् । ततः पुष्पैः शिरसि **अर्चित्वा ताम्बूलं** निवेद्य **गां** च विधिपरिपालनार्थम् । पश्चा**त्स्वागतमब्रवीत्** ॥ अत्र वृषभो गौः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सख्युः प्रियस्येत्यत्र **पूर्वत्रे**ति सख्यदाने प्रियत्वं हेतुरित्यर्थः । **बहिरागतमिवे**ति नेत्रद्वारा मनसो बहिरागमने नेत्रयोः श्रमात्स्वेद इवाब्बिन्दव इत्यर्थः ।

ततो भार्यापि पतिव्रतात्वान्मात्सर्यादिकमकृत्वा तं पूजितवतीत्याह **कुचैलमिति** ।

कुचैलं मलिनं क्षामं द्विजं धमनिसंततम् ।
देवी पर्यचरच्छैब्या चामरव्यजनेन वै ॥ २३ ॥

मलिनभग्नस्थूलवस्त्रं शरीरसंस्काररहितम् । **दुर्बलं, धमनिभिः** शिराभिः **संततम्** । तथापि **द्विजं** ब्राह्मणस्यैषैव शोभा । तादृशमपि **देवी** देवतारूपा लक्ष्म्यावेशात्, **शैब्या** लक्ष्मणा **चामरव्यजनेन पर्यचरत्** । पूर्वं भगवति चामरव्यजनं कुर्वाणा स्थिता । पश्चाद्ब्राह्मणपूजायामपि तथैव कुर्वाणा स्थितेत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवमुभाभ्यां पूजितं दृष्ट्वा तत्रत्या आश्चर्ययुक्ता जाता इत्याह **अन्तःपुरजन** इति ।

अन्तःपुरजनो दृष्ट्वा कृष्णेनामलकीर्तिना ।
विस्मितोभूदतिप्रीत्या अवधूतं सभाजितम् ॥ २४ ॥

कृष्णेन सभाजितमवधूतं दृष्ट्वा **विस्मितोभूत्** । अनेन भगवत्यपि अपकर्षो भाव्यतामिति शङ्काभावायाह **अमलकीर्तिनेति** । तत्राप्य**तिप्रीत्या** । तत्रापि सो**वधूतः** मलिन एव अन्यद्वारा मलापकर्षणं कृत्वा पश्चात्पूजापक्षो निवारितः ॥ २४ ॥

विस्मितानां वाक्यमाह **किमनेनेति** ।

किमनेन कृतं पुण्यमवधूतेन भिक्षुणा ।
श्रिया हीनेन लोकेऽस्मिन्गर्हितेनाधनेन च ॥ २५ ॥

ते सर्वे पुण्यफलमेव शुभं मन्यन्ते अदृष्टपूर्वत्वात् । **किमित्याशङ्का** । किंचित्तथा भविष्यतीति चेत्तत्राहुः **अवधूतेनेति** पञ्च विशेषणानि । यद्यस्य धर्मो भवेत् तदा प्रथमं धर्मोत्पादितं शरीरं भवेत् । तत्र च पापकार्यरूपं रजो न श्लेषं प्राप्नुयात् । अयं **चावधूतः** । किंच । यद्यस्य धर्मो भवेत् देहोत्पत्त्यनन्तरं देहपोषार्थं सदन्नं भवेत् । तदपि नास्ति यतोयं **भिक्षुः** । किंच । यद्यस्य धर्मो भवेत्, देहे कान्त्यतिशयो भवेत्, अयं च **श्रिया हीनः** लौकिकी संपत्तिश्च अनेनैव समुचिता । किंच । यद्यस्य धर्मो भवेत् । तदा लोके कीर्तिर्भवेत्, अयं च लोके **गर्हितः** । **अस्मिन्निति** वयमेवात्र प्रमाणम् । इहलोकवत् परलोकोपीति सूचितम् । किंच । धर्मे विद्यमाने तत्कार्यमस्य धनं भवेत् । अयं **चाधनो** दरिद्रः । अधम इति वा क्वचित्पाठः । तदा संस्कारसामग्र्यभावात्तथोक्तिः । **चकारा**दन्येपि लक्षणादयः संगृहीताः ॥ २५ ॥

ननु किमस्य जातं येनैतावदुच्यत इति तत्राह **योसाविति** ।

योसौ त्रैलोक्यगुरुणा श्रीनिवासेन संभृतः ।
पर्यङ्कस्थां श्रियं हित्वा परिष्वक्तोग्रजो यथा ॥ २६ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

योसौ त्रैलोक्यगुरुणेति । **परमकाष्ठापन्न** इति श्रियाः पर्यङ्कस्थत्वादिति भावः ।

त्रैलोक्यगुरुणा । भगवान् हि लोकशिक्षार्थं कर्माणि करोति । लोके यद्येतादृशे-नापि सख्यं बोधयेत् तदा नीचैरपि लोकाः सख्यं कुर्युः । किंच । भगवान् **श्रीनिवासः** यदि पुण्यरहितोऽपि लक्ष्म्या संयुज्येत तदा कोपि दरिद्रो न भवेत् । एतादृशेन **संभृत** इति किंचित्पुण्यमस्तीति ज्ञायते । किंच । धर्मसमये चेदयमागच्छेत्तदा धर्मार्थं करोतीति ज्ञायते । अयं तु कामसमये समागतः तमपि परित्यज्य **परिष्वक्त**श्चेत्तदा महानस्य धर्मोऽ-स्तीति ज्ञायते काम्यश्च परमकाष्ठापन्नः । किंच । महता आदरेण **परिष्वक्तः** । अनेनान्तरो-पि भावोस्मिन्वर्णितः । तं भावं निरूपयितुं दृष्टान्तमाह **अग्रजो बलभद्रो यथेति** । कदाचिद्देशान्तराद्बलभद्रः समागच्छेत्तदा भगवानेवमादरं करोतीत्यर्थः । पूज्ञात्वधिका ॥२६॥

एवं कायिकमानसिकसंतोषजननमुक्त्वा वाचिकसंतोषजननमाह **कथयांचक्रतुरिति** ।

कथयांचक्रतुर्गाथाः पूर्वा गुरुकुले सतोः ।
आत्मनो ललिता राजन्करौ गृह्य परस्परम् ॥ २७ ॥

गाथाः पूर्वकथानिबद्धाः श्लोकाः । याः **पूर्वं गुरुकुले सतोः** संबन्धिन्यः ताः **कथयांचक्रतुः** कथानिमित्तं वा स्मृत्वा कथयामासतुः । ता **आत्मनो ललिताः** स्वस्यैव प्रियजनिकाः । **राजन्निति** सावधानार्थम् । **परस्परं करौ** गृहीत्वेति तुल्यतामा-पाद्य ये श्लोकाः या वा श्रुतयः ताः परस्परसंतोषार्थं प्रथमं पठितवन्तः ततो भगवानाह । समुदायानुवादो वा ॥ २७ ॥

तत्र प्रथमं भगवद्वाक्यानि षोडशभिराह **अपि ब्रह्मन्निति** वाक्यैः । तस्य संपत्त्य-भावोपि स्थिरीक्रियते । अन्यथा वर्णनार्थमेव तथा वर्णितः स्यात् । तत्र प्रथमं वियो-गावधि यज्ज्ञातं तत्पृच्छति **अपीति त्रिभिः**—

श्रीभगवानुवाच—**अपि ब्रह्मन्गुरुकुलाद्भवता लब्धदक्षिणात् ।**
समावृत्तेन धर्मज्ञ भार्योढा सदृशी न वा ॥ २८ ॥

विद्यासमाप्तिस्तदैव जाता तदनु नैष्ठिकब्रह्मचर्यं वा समावर्तनेन विवाहो वा कृत इति वक्तव्यं तदर्थं पृच्छति । **ब्रह्मन्निति** संबोधनात् विद्यासिद्धिः सूचिता । **गुरुकुलात्** ब्रह्मचर्यं गुरुकुले अदृष्टार्थमपि स्थित्या भवति । गुर्वभावे तत्पत्न्यां तत्पुत्रे तद्गोत्रे वा ब्रह्मचर्य-मिति ज्ञापयितुं **कुलपदम्** । 'गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया' इति स्नानाख्यं समा-वर्तनं दक्षिणादानानन्तरं भवति । तदनन्तरं च 'चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः । द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत्'इति तदनन्तरं विवाहः । तत्राह **गुरुकुलाल्लब्ध-**

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कथयांचक्रतुरित्यत्र ये श्लोका इति । गाथास्वपि या आत्मनो ललितास्ताः पूर्वमुक्तवन्तः । महत्त्वविवक्षया द्विवचने बहुवचनम् । ततस्तदनन्तरं भगवानपि ब्रह्मन्नित्या-दिवाक्यान्याहेत्यर्थः । **समुदायेति** तदा ललिता इति विशेषणं न व्यावर्तकं किं तु गन्धवती पृथ्वीतिवत् स्वरूपबोधकम् । तथा च सर्वा एव गाथा ललिता इत्यर्थः ।

दक्षिणात्समावृत्तेन । तदनन्तरं समावर्तनसंस्कारेण संस्कृतेन। हे **धर्मज्ञ** धर्मरहस्याभिज्ञ । **सदृशी** स्वस्य सर्वतः समा **भार्या ऊढा** न वा ॥ २८ ॥

ऊढेति तस्य भावं स्वीकृत्य रागविद्वेषयोर्विवाह इति निन्दायां प्राप्तायां तन्निषेधार्थमाह **प्रायो गृहेष्विति** ।

प्रायो गृहेषु ते चित्तमकामविहतं तथा ।
नैवातिप्रीयते विद्वन्धनेषु विदितं हि मे ॥ २९ ॥

ते चित्तं गृहेषु कामविहतं प्रायेण न भवति । अन्यथा कथं परिग्रह इति विशेषमाह **तथेति** । यथा लोकानां तथा कामैर्न हतमित्यर्थः । अत एव **गृहेषु नैवातिप्रीयते** अतिप्रीतियुक्तं चित्तं न भवति । तत्र हेतुं संबोधनेनाह हे **विद्वन्निति** । ज्ञानोदयाच्छरीराध्यासाभावात् तत्प्रीतिकरे गृहे न प्रीतिः । ननु धनाभावादपि गृहे पुरुषो न प्रीयते 'अन्तरं नैव पश्यामि निर्धनस्य मृतस्य च'इति वाक्यात्तत्राह **धनेष्विति** । तव चित्तं नानाप्रकारधनेष्वपि न प्रीयते गोभूहिरण्यादिभेदेन धनं बहुविधं तथा गृहा अपि स्त्रीभेदेन विलासभेदेन च । अत्र प्रमाणमाह **विदितं हि म** इति । युक्तश्चायमर्थः । यो हि महापुरुषः स एतादृश एव भवेदिति ॥ २९ ॥

ननु विरक्तस्य संन्यास एवाधिकारः 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' इति श्रुतेः । अतः कथं विवाह इति चेत्तत्राह **केचित्कुर्वन्ति कर्माणीति** ।

केचित्कुर्वन्ति कर्माणि कामैरहतचेतसः ।
त्यजन्तः प्रकृतीर्दैवीर्यथाहं लोकसंग्रहम् ॥ ३० ॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः' इति । 'इन्धानास्त्वा शतं हिमाः' इति च श्रुतेः । यावज्जीवं कर्म कर्तव्यं अत एव अग्निहोत्रादौ यावज्जीवाधिकारः । तत्र विरक्ताविरक्तभेदेन परित्यागकर्मणां व्यवस्थां मन्यमानान् प्रति भगवान् प्रकारान्तरेण व्यवस्थामाह । एके तु यथा त्वयोक्तास्तथैव व्यवस्थापयन्ति । **केचित्तु कामैरहतचेतसो**ऽपि निष्कामा अपि **कर्माण्येव कुर्वन्ति** । ननु कषायपक्तिः कर्माणीति कर्मणां न साक्षात्पुरुषार्थसाधकत्वम् । किन्त्वन्तःकरणशोधकत्वमेव । 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येस्य हृदि श्रिताः' इति कामाभावे मोक्षः संनिहित इति कर्मणां क्वोपयोग इति चेत्तत्राह **त्यजन्तः प्रकृतीर्दैवीरिति** । स्वभावविजयार्थं कर्मणां करणं, स्वभावो हि दुर्जयः । अत एव भगवानाह 'प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति'इति । ताश्च प्रकृतयः स्वभावरूपाः देशकालबीजयोन्यादिभेदेनानेकविधा भवन्ति । ताश्चेत्पुरुषं त्यजन्ति तदा मूलप्रकृतिमपि त्यक्त्वा स्वस्थो भवति । तदभावे कामोऽप्रयोजकः कामाभावेऽपि संसारस्य निरूपितत्वात् । ननु ताः प्रकारेणैव जेतव्याः । तत्र कर्मणां किं प्रयोजनं तत्राह **दैवीरिति** । ता देवतारूपाः अतो वैदिककर्मभिरेव तासां निवृत्तिरिति कर्मकरणम् । ननु कषायपाकार्थमेव कर्मणां विनियोगः श्रूयते स्वर्गाद्यर्थं वा । न तु स्वभावजयार्थं ततश्च केवलयुक्त्या तदर्थं कर्मकरण-

मिति चेत् तत्राह **यथाहं लोकसंग्रहमिति**। अहं च कर्माणि करोमि लोकसंग्रहार्थं तत्र युक्तिरेव मूलं 'मम वर्त्मानुवर्तन्ते' इति न चैवं क्वचिदपि वाक्यमस्ति लोकसंग्रहार्थमीश्वरेण कर्तव्यानीति। तस्मात्फलनिर्णयः युक्त्यापि भवतीत्यर्थः॥ ३०॥

एवं स्वतो ज्ञातमप्यर्थं प्रश्नव्याजेन विरक्ततया गृहाश्रमे तिष्ठतीति कृतमुक्त्वा तथाकरणस्य प्रयोजनं स्वभावाद्वासनया केवलं कृतवानिति श्रुतेपि दोषे 'नानुभूय न जानाति जनो विषयतीक्ष्णताम्' इति मनःप्रत्ययजननार्थं विवाहं कृतवान्। यत इच्छा निवर्तते तत इच्छायामपि निवृत्तायां गले पतिता भार्येति उपहसन्निव कृतमभिनन्द्य तेन सह सख्यं स्मारयितुं गुरुकुलवासं बोधयति **कच्चिद्गुरुकुले वासमिति** चतुर्भिः।

कच्चिद्गुरुकुले वासं ब्रह्मन्स्मरसि नौ यतः।
द्विजो विज्ञाय विज्ञेयं तमसः पारमश्नुते॥ ३१॥
स वै सत्कर्मणां साक्षाद् द्विजातेरिह संभवः।
आद्योऽयं यत्राश्रमिणां यथाहं ज्ञानदो गुरुः॥ ३२॥

आदौ गुरुकुलवासस्य प्रशंसा निरूप्यते। सफलत्वेन महत्त्वे स्मरणं भवति। **ब्रह्मन्निति** संबोधनं तत्प्रसादादेव जातमिति बोधयति। **नौ** आवयोः **गुरुकुले वासं** किं **स्मरसि**। अनेन बाह्याभ्यन्तरभेदेन यत्किंचिदनुभूतं गुरुकुले तत्स्मरणेन कृतार्थता भवतीति ज्ञापितम्। गुरुकुलस्य प्रतिष्ठामाह **द्विजो विज्ञाय विज्ञेयमिति**। विज्ञेयमात्मानं प्रमाणं च विज्ञाय ज्ञात्वा, **तमसः पारं** भगवन्तम**श्नुते**। 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' इति श्रुतेः। किंच गुरुकुलवासो द्विजन्मनां द्वितीयं जन्म तच्च **साक्षात्कर्मणां** संबन्धि सम्यक् भवो यत्रेति। तत एव कर्माण्युत्पद्यन्ते। 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते' इति श्रुतेः। किंच। **यत्राश्रमिणामाद्यो** भवति गुरुकुले स्थितो ब्रह्मचारी भवति, आश्रमाः पुरुषार्थसाधकाः तेषामाद्योऽयं तदभावे कोप्याश्रमो न भवेदिति। साधनसाधकत्वेन गुरोरुपयोगमुक्त्वा साक्षाज्ज्ञानसाधकत्वेन पुरुषार्थोपयोगित्वमाह **यथाहं ज्ञानदो गुरुरिति**। गुरोः भक्तेरनुभवपर्यवसायित्वात् स्वतुल्यता॥ ३१॥ ३२॥

ननूभयोः कथं कारणत्वमनुगमादित्याशङ्क्याह **नन्वर्थकोविदा इति**।

नन्वर्थकोविदा ब्रह्मन् वर्णाश्रमवतामिह।
ये मया गुरुणा वाचा तरन्त्यञ्जो भवार्णवम्॥ ३३॥

अर्थे पुरुषार्थे ये **कोविदाः** पण्डिताः शीघ्रं पुरुषार्थसिद्धिर्भवत्विति विचारयन्ति ते तथैव। **ये मया गुरुणा वाचा** वाङ्मात्रेणैव **अञ्जः** अनायासेन **भवार्णवं तरन्ति** तरिष्याम इति निश्चित्य गुरुमेव भजन्ते त एव **अर्थकोविदा** इत्यर्थः। **ब्रह्मन्निति** संबोधनं संमत्यर्थम्। साधनान्तरव्युदासार्थमाह **वर्णाश्रमवतामिहेति**। अनेन वर्णधर्मा आश्रमधर्माश्च न साधका इत्युक्तं भवति॥ ३३॥

एवं प्रसङ्गात् ये केचन संसारतरणोपायाः गुरुसेवातिरिक्ताः तान् निषेद्धुं गार्हस्थ्यवानप्रस्थसंन्यासानां मुख्यधर्माणां मत्प्रीतिहेतुत्वं नास्तीत्याह **नाहमिज्याप्रजातिभ्यामिति**।

नाहमिज्याप्रजातिभ्यां तपसोपशमेन वा ।
तुष्येयं सर्वभूतात्मा गुरुशुश्रूषया यथा ॥ ३४ ॥

इज्या यागः, **प्रजातिः** संततिः, उभयं गार्हस्थ्यधर्मः ऋणापाकरणरूपः। **तपः** वनस्थस्य, **उपशमः** परमहंसस्य। एवं त्रिभिरपि **अहं न तुष्येयम्**। तत्र हेतुः **सर्वभूतात्मेति**। सर्वभूतेषु आत्मा यस्य। यागेन जीवानां नाशः, प्रजात्या उत्पत्तिः, तेनोत्पत्तिप्रलयौ कुर्वन्मम संतोषं न जनयति। उत्पादनेनापि जीवः क्लिष्टो भवतीति। **तपसा** शरीरक्लेशः। **उपशमेन** देहेन्द्रियादीनामतःक्लेशकरत्वान्मम न संतोषः। गुरुशुश्रूषायां तु स्नेहसेवया सेवकस्यानन्दः गुरोश्चेति। अतोऽहं तुष्येयम्। वेदाध्ययनस्यैव ऋणापाकरणरूपत्वात्सेवा अधिकैव। यद्यप्यङ्गभावेनैव सेवाया विनियोगः तथापि भक्त्या कृतः मत्प्रीतिहेतुरपि भवति संयोगपृथक्त्वन्यायेन ॥ ३४ ॥

एवं गुरुकुलावासं स्तुत्वा तं स्मारयित्वा आवयोर्वासः सेवार्थं परमक्लेशं संपादितवानिति सेवाविशेषं स्मारयति **अपि नः स्मर्यते ब्रह्मन्निति** नवभिः।

अपि नः स्मर्यते ब्रह्मन् वृत्तं निवसतां गुरौ ।
गुरुदारैः प्रेरितानामिन्धनानयने क्वचित् ॥ ३५ ॥

त्रिगुणकार्यमेतदिति **नो**ऽस्माकं संबन्धि वक्ष्यमाणं **स्मर्यते**। **अपी**ति संभावनायाम्। **ब्रह्मन्नि**त्यनसूयार्थम्। **गुरौ निवसतां** व्रतस्थानां गुरुवाक्यवत् गुरुपुत्रगुरुपत्नीवाक्यमपि कर्तव्यमिति। अत एव **गुरुदारैः प्रेरितानामिन्धनानयने** अरण्यादिन्धनमानीयतामिति। **क्वचि**त्कदाचिद्विषमसमये ॥ ३५ ॥

प्रविष्टानां महारण्यमपर्तौ सुमहद्द्विज ।
वातवर्षमभूत्तीव्रं निष्ठुराः स्तनयित्नवः ॥ ३६ ॥

तत उत्कृष्टेन्धनार्थं **महारण्यं प्रविष्टानां अपर्तौ** वर्षातिरिक्तकाले शिशिरे। **द्विजे**ति संबोधनं जन्मभूमिः सेति ज्ञापनार्थम्। **सुमहद्वातवर्षमभूत् निष्ठुराश्च स्तनयित्नवः** गर्जितानि। नैष्ठुर्यं कर्णासह्यत्वम् ॥ ३६ ॥

सूर्यश्चास्तंगतस्तावत्तमसा चावृता दिशः ।
निम्नं कूलं जलमयं न प्राज्ञायत किंचन ॥ ३७ ॥

एतस्मिन्नन्तरे **सूर्यश्चास्तंगतः तमसा दिशश्चावृताः**। तथापि कथं नागतमित्याकाङ्क्षायामाह **निम्नं कूलं जलमयमिति**। नद्याः कूलं सर्वमेव जलमयं, कियती नदी कियती भूमिरिति ज्ञातुमशक्यम्। ततः क्षिप्रोत्तरणार्थं **न प्राज्ञायत** कमप्युपायं न ज्ञातवन्तः ॥ ३७ ॥

ततस्तत्परपार एव रात्रौ स्थिता इति क्लेशस्थितिं स्मारयति **वयं भृशमिति** ।

वयं भृशं तत्र महानिलाम्बुभिर्निहन्यमाना मुहुरम्बुसंप्लवे ।
दिशोऽविदन्तोऽथ परस्परं वने गृहीतहस्ताः परिबभ्रिमातुराः ॥ ३८ ॥

वयं त्रयोपि तत्रैवारण्यप्रदेशे अत्यन्तं **महानिलाम्बुभिः** नितरां **हन्यमानाः** । उपवेशनार्थमपि भूमिर्नास्तीत्याह **अम्बुसंप्लव** इति । ततो **दिशोऽप्यविदन्तः** एवं जाते किं कर्तव्यमिति विचार्य । **अथ** भिन्नप्रक्रमेण अतः परं गमनार्थं प्रयत्नो न कर्तव्यः किंतु कालक्षेप एवेति विचार्य अन्योन्यविश्लेषाभावाय **गृहीतहस्ताः** सन्तस्तस्मिन्**वने** **आतुरा** दीनाः क्षुधिताः सन्तः **परिबभ्रिम** इतस्ततो भ्रमणमेव कृतवन्तः ॥ ३८ ॥

तर्हि निर्दयो गुरुः कथं तत्र वासः कृत इति चेत्तत्राह **एतद्विदित्वेति** ।

एतद्विदित्वाऽनुदिते रवौ सांदीपनिर्गुरुः ।
अन्वेषमाणो नः शिष्यानाचार्योऽपश्यदातुरान् ॥ ३९ ॥

गुरोरपि हृदये अयमस्मत्क्लेशो भात एव अत एवा**नुदित** एव **रवौ सांदीपनिर्गुरु**र्गृहान्निर्गतः । **नः** अस्मान**न्वेषमाण आतुरान्** वेपमानानपश्यत् ॥ ३९ ॥

ततो दया परमा तस्योत्पन्नेत्याह **अहो** इति ।

अहो हे पुत्रका यूयमस्मदर्थेऽतिदुःखिताः ।
आत्मा वै प्राणिनां प्रेष्ठस्तमनादृत्य मत्पराः ॥ ४० ॥

एतदर्थमेव भगवतैवैवं संपादितम् । विद्या हि वैधन्यायेन गुरौ स्थिता अतिमथनात्प्रादुर्भूता शिष्ये समायाति । तत्र मथनस्थानीया परमा दया । **अहो** इत्याश्चर्यम् । **हे पुत्रका** इति दयया जातस्नेहात्संबोधनम् । **पुत्रकाः** पुत्रप्रायाः । अनेन भवतामेव गृहमिति स्वार्थमेवैतत् क्रियत इत्याश्वासनमप्युक्तम् । तेषां दुःखं निरुक्तं गच्छतीत्यनुवदति **अस्मदर्थेऽतिदुःखिता** इति । ननु व्रतं क्रियते कथं दुःखमिति चेत् तत्राह **आत्मा वै प्राणिनां प्रेष्ठ** इति । 'द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं बलीयः' इति न्यायेन शरीरव्रतयोर्विरोधे शरीरमेवादरणीयम् । तत्रापि स्नेहपात्रं विधिस्नेहयोः स्नेहो बलिष्ठ इति । एवं वैदिकलौकिकन्यायोल्लङ्घनमपि कृत्वा यतो **मत्परा** जाताः । तदाह **आत्मा** देहः **प्राणिना**मति**प्रेष्ठः तमनादृत्य मत्परा** जाता इति ॥ ४० ॥

तर्हि विरुद्धाचरणात् कथं भवान् प्रसन्न इत्याशङ्क्याह **इयदेव हीति** ।

इयदेव हि सच्छिष्यैः कर्तव्यं गुरुनिष्कृतम् ।
यद्वै विशुद्धभावेन सर्वार्थात्मसमर्पणम् ॥ ४१ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वयं भृशमित्यत्र **वयं त्रयोपी**ति स्वयं भगवान्, बलदेवः सुदामा चेति त्रयः ।

सच्छिष्यैरलौकिकैः इयदेतावदेव । गुरुनिष्कृतं गुरोः प्रत्युपकारः । तदाह यद्विशुद्धभावेन सर्वस्यार्थस्य आत्मनश्च समर्पणम् । वै निश्चयेन ॥ ४१ ॥

तुष्टोऽहं हे द्विजश्रेष्ठाः सत्याः सन्तु मनोरथाः ।
छन्दांस्ययातयामानि भवन्त्विह परत्र च ॥ ४२ ॥

न तु केनचित् व्याजेन तद्भवद्भिः कृतमित्यहं तुष्टः यावच्छक्यं निष्कपटतया कृतमिति । संबोधनेनैव तोषफलमाह हे द्विजश्रेष्ठा इति । श्रैष्ठ्यं भवतु व्रतस्य सर्वोत्कर्षः संपद्यतामित्यर्थः । यदर्थं च व्रतं कृतं तद्दानमाह सत्याः सन्तु मनोरथा इति । पठितानां विद्यानां च अयातयामत्वमाह छन्दांस्ययातयामानीति ।

'आम्नायात्तु विनिर्मुक्ता अनध्याये तथा स्मृताः ।
अयाज्ये योजिताश्चैव निषिद्धाय च पाठिताः ॥
फलार्थं योजिता दृष्टा यातयामा भवन्ति हि ।
अन्यथा ज्ञातरूपाश्च अन्यथार्थप्रबोधिताः ॥
अव्रतैः शूद्रसंकाशैः पातित्याद्याकुले स्थले ।
अधीताः सर्वथैवैते यातयामा भवन्ति हि' ॥

तेष्वपि समयेषु मत्प्रसादादयातयामा भवन्त्विति वरः । इह परत्रेति परलोकार्थमिहलोकार्थं च स्वार्थं स्थापिताः परलोकार्थं भवन्ति । विनियुक्तास्त्वैहिकफलाः । भवतां तूभयत्रापि फलसाधका भवन्त्वित्यर्थः । चकारात्सर्वकर्मस्वपि ॥ ४२ ॥

इदमेकं फलसाधनरूपं चरित्रमुक्त्वा नैतदेवेत्याह इत्थंविधान्यनेकानीति ।

इत्थंविधान्यनेकानि वसतां गुरुवेश्मसु ।
गुरोरनुग्रहेणैव पुमान् पूर्णः प्रशान्तये ॥ ४३ ॥

गुरुवेश्मसु वसतां भवन्ति । गुरुवासस्य नित्यत्वमाह गुरोरनुग्रहेणैवेति । न केवलं वासेन पुमान् पूर्णो भवति । सर्वार्थैः प्रशान्त एव भवति । स्वाभाविकाः कामादयः तदुत्पन्नैर्न शान्ता भवन्ति किंतु गुर्वनुग्रहेणैव भगवता कृतस्मरणेन वा । प्रशान्तये पूर्णः समर्थः । एवमुपाख्यानैः सर्वे पुरुषार्थास्त्वया साधिता न वेति प्रश्नः ॥४३॥

तत्रोत्तरमाह किमस्माभिर्न निर्वृत्तमिति ।

ब्राह्मण उवाच—**किमस्माभिर्न निर्वृत्तं देवदेव जगद्गुरो ।**
भवता सत्यकामेन येषां वासोऽभवद्गुरौ ॥ ४४ ॥

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्थंविधानीत्यत्र तदुत्पन्नैरिति । स्वभावोत्पन्नैः शमादिभिरित्यर्थः । पुमान् गुरोरनुग्रहेण प्रशान्तये कल्पते इति शेषः । तदा पूर्णो भवतीति मूलेऽन्वयः । भगवतेति अस्मिन् पक्षे गुरोरनु पश्चाद्ग्रहो भगवत्कृतं ग्रहणं स्मरणमित्यर्थः ।

को वा पुरुषार्थोऽस्माभिर्नोत्पादितः । परं विशेषोस्तीत्याह **भवता सह येषां गुरौ वासोऽभवदि**त्यर्थः । गुरुगृहवासानन्तरं तत्प्रसादे च जाते पश्चात्सर्वे पुरुषार्थाः साधयितुं शक्यन्ते । अस्माभिस्तु गुरुकुल एव सर्वपुरुषार्थस्वरूपेण त्वया संगतम्, अतो गुरुकुलवासोऽस्माकमेव सफलो जातः, न त्वन्येषामिति **अस्माभिः किं न निर्वृत्तम्।** नापि तत्तन्मन्त्रदेवतानां तृप्तिः प्रयोजिका मृग्यते यतो भवानेव **देवदेवः**। नापि गुरुप्रसादो मृग्यते यतो भवानेव **जगद्गुरुः**। किंच । भवान् **सत्यकामः** अस्मत्सङ्गेऽध्ययनयुक्तानामस्माकं च लोकन्यायेन सर्वे पुरुषार्थाः सिद्धा भवन्त्विति भवतः कामः स सत्य एव भवतीति भवदिच्छयैवास्माकं सर्वे पुरुषार्थाः सिद्धा इत्यर्थः । अतस्त्वया सह गुरुगृहवासः पुरुषार्थस्तत्साधनं च ॥ ४४ ॥

किंच यदुक्तमस्माकं सर्वेषां गुरुगृहवासं स्मरसीति तत्र स्वामिनस्तव वासः अनुकरणार्थमेव भवतीत्याह **यस्य छन्दोमयं ब्रह्मे**ति ।

यस्य छन्दोमयं ब्रह्म देह आवपनं विभोः ।
श्रेयसां तस्य गुरुषु वासोऽत्यन्तविडम्बनम् ॥ ४५ ॥

वेदात्मकं ब्रह्म शब्दब्रह्मेति यं विदुः तत्तव देहः । यदध्ययनार्थं गुरुगृहवासोऽपेक्ष्यते । ननु कथं मम देहः जीवविशेष एव कश्चित्तत्राधिष्ठितो भवेदिति तत्राह **विभो**रिति । भवानेव तमधिष्ठातुं शक्तः देशकालपुरुषानन्त्येष्वधिष्ठितस्य तस्य फलदानं व्यापकाधिष्ठानव्यतिरेकेण न भवतीति तस्यैव फलसाधकत्वमाह **श्रेयसामावपन**मिति । श्रेयांस्यस्मिन्नासमन्तादुप्यन्त इति एतादृशदेहवतस्तव **गुरुषु वासोऽत्यन्तं विडम्बन**मनुचितानुकरणमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे एकत्रिंशाध्यायविवरणम् ॥ ३१ ॥

किमस्माभिरित्यत्र गुरुकुल एवेति पुरुषार्थाः साधिता इति शेषः । तत्र हेतुः **सर्वपुरुषार्थे**ति ।

॥ एकत्रिंशाध्यायव्याख्या समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

द्वात्रिंशे भगवानस्य पुरुषार्थतयोदितः ।
स्वकर्तव्यं विदित्वैव कृतवानित्युदीर्यते ॥ १ ॥
मर्यादया प्रेरिता तु लक्ष्मीः स्थैर्यमिहाश्नुते ।
अतोत्र भगवांस्तस्य पृथुकानप्यभक्षयत् ॥ २ ॥
दानेपि तेजोहानिः स्यात् भार्यादत्तमुपायनम् ।
तस्या एवं फलं भूयादिति जग्धुं समुद्यतः ॥ ३ ॥
मुष्टिरेको जगत्तृप्त्यै वनवासे निरूपितः ।
सर्वं फलं सर्वतृप्त्या परलोके तथापरः ॥ ४ ॥
तृतीये देवतां दद्यादात्मानं च ततः परे ।
एवं बुद्ध्या तया दत्तास्ते चेन्निर्विविशुर्हरिम् ॥ ५ ॥
चतुर्थांशः सिद्धिमेतु तस्या नाधिकमित्युत ।
लक्ष्मणायां प्रविष्टा श्रीः प्रतिबन्धं चकार ह ॥ ६ ॥

पूर्वाध्यायान्ते मनःप्रीतिमुक्त्वा तदिष्टं पूरयित्वा तद्भार्येष्टं पूरयितुं पूर्वमुपसंहरन्नाह **स इत्थमिति** ।

श्रीशुक उवाच—**स इत्थं द्विजमुख्येन सह संकथयन् हरिः ।**
सर्वभूतमनोभिज्ञः स्मयमान उवाच ह ॥ १ ॥

जीवेन सह कथं संकथेत्याह **द्विजमुख्येनेति** । ब्रह्मभावाज्जीवोपि आवेशी भवतीति संकथनं न दोषायेत्यर्थः । किंच । **हरिः सः** सर्वपुरुषार्थरूपो भगवानेवेति । तस्य निश्चयात्सर्वभावेन चेद्भगवांस्तदधीनो न स्यात्तदा तस्य मनःपीडा न गच्छेदिति तथाकृतवानित्यर्थः । ततो भार्याहृदयं ज्ञात्वोवाचेत्याह **सर्वभूतमनोभिज्ञ** इति । हेतुत्वार्थं

श्रीविठ्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

द्वात्रिंशेध्याये कारिकासु वनवासेति आरण्यके शाकान्नशेषभक्षणेन संघस्य तृप्तिरुक्ता तत्र मुष्ट्या जगत्तृप्तौ किमाश्चर्यमिति भावः । **निर्विविशुर्हरिमिति** । तदा पूर्णं कार्यं भवेदिति शेषः ।

स इत्थमित्यस्याभासे पूर्वाध्यायान्त इति शुकः पूर्वाध्यायान्ते 'किमस्माभिरनिर्वृत्तम्' इत्यादिना सुदाम्नो **मनःप्रीतिमुक्त्वा** पूर्ववाक्यमुपसंहरन् भगवान् पूर्वाध्याये सुदाम्न इच्छां पूरयित्वा एतस्मिन्नध्याये **तद्भार्येष्टं पूरयितुं** 'किमुपायनमानीतम्' इत्यादिवाक्यान्याहेति शेषः । इति शुक आह इत्यर्थः । इति संकथयन् अग्रिमं वाक्यमाहेत्युक्ते 'उत्तरस्यादिना पूर्वस्योपसंहारः' इतिन्यायेन पूर्वोपसंहारः प्राप्त एवेति भावः ।

साधारण्येन निरूपयति **स्मयमानः** भार्यासंबन्धात् तेन सह परिहासं चिकीर्षुः । हेत्याश्चर्ये । न हि पूर्णो भगवान् अदत्तं स्वयं गृह्णातीति ब्राह्मणस्तु जानन्नपि लज्जया न दत्तवान् ॥१॥

ब्रह्मण्यो ब्राह्मणं कृष्णो भगवान् प्रहसन् प्रियम् ।
प्रेम्णा निरीक्षणेनैव प्रेक्षन् खलु सतां गतिः ॥ २ ॥

तथापि भगवान् **ब्रह्मण्यः** ब्राह्मणानां हितकर्ता । सोपि **ब्राह्मणः** । स्वयं च **कृष्णः** तदर्थं चावतीर्णः, अन्यथा भगवान् कथमागच्छेत् । **प्रहसन्निति** गोप्यं करोतीति । तं प्रति तथाकथने हेतुः **प्रियमिति** ॥ २ ॥

सार्धाभ्यामाह भगवद्वाक्यं **किमुपायनमानीतमिति** ।

श्रीभगवानुवाच—**किमुपायनमानीतं ब्रह्मन् मे भवता गृहात् ।**
अण्वप्युपाहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्येव मे भवेत् ।
भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते ॥ ३ ॥

ब्रह्मन्निति संबोधनाद् धर्मज्ञानं सूचितम् । तेन उपायनानयनं निश्चितम् । **मे** मह्यम् । मध्ये शास्त्रार्थत्वाय गृहीतं तु न मे सुखायेति विशेषमाह **गृहादिति** । ननु पूर्णस्य तव किमुपायनेन अस्मदर्थं तु अस्माभिरेव दत्तं स्यादतो व्यर्थं ग्रहणमिति चेत्तत्राह **अण्वप्युपाहृतमिति** । **भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते** एतत्सर्वं प्रायेणाभक्तैरुपाहृतम् । पृथुकतण्डुला एव भक्तोपाहृताः सर्वस्यामपि द्वारकायाम् । भक्ताहृतत्वे को विशेष इति चेत् **प्रेम्णा अण्वपि भक्तोपाहृतं भूर्येव मे भवेत्** । प्रेमान्तःकरणधर्मः यो हि स्वापेक्षया अधिकमानयति तत्तस्याधिकं भवति । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति । मम चायं नियमः प्रेम्णा समानीतं हृदयानीतं भवति हृदयमणुमात्रम्, तण्डुलास्तु मुष्टिचतुष्टयात्मकाः अहं च हृदयरूप एव तद् गृह्णामि । अतः अण्वप्युपाहृतं मत्समानत्वात् भक्ष्यं न्यूनपरिमाणमेव युक्तमिति मे भूर्येव भवेत् । अभक्तेन तूपहृतं बहिर्दृष्ट्या उपहृतं भवति बहिश्च ब्रह्माण्डमिति तद्ग्रहणे अहमपि तथा । अतो यथाकथंचित् सर्वसामर्थ्येनापि समाहृतं मम तृप्तिहेतुर्न भवतीति अल्पत्वान्न **मे तोषाय कल्पते** । अथवा । 'भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति' इति वाक्यात् प्रेम्णैव तुष्यति न त्वन्यथेति, प्रेम तु साधारणमेव मत्संनिधौ समायातीति तस्य देहोऽन्यार्थमेव विनियुक्त इति लिङ्गशरीरं च तेनैवावरुद्धमिति तण्डुलाश्रितैव भक्तिरत्रागता । अतो भक्तिसहभावः पदार्थानां निरूप्यते । **अभक्तेन** रूक्षेण । लोकेऽपि घृतादिप्लुतं भक्ष्यं तोषाय

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ब्रह्मण्य इत्यत्र **स्वयं चेति** । ब्रह्मण्य इति शेषः । कृष्ण इत्यनेनान्वये **तदर्थं चेति** चकारो नोच्येत ।

अण्वप्युपाहृतमित्यत्र एतत्सर्वमिति द्वारकास्थं सर्वं भगवदैश्वर्यवशादिन्द्रादिभिः समानीतं न तु भक्त्येत्यर्थः । **देहोन्यार्थमेवेति** देहो धर्मार्थं विनियुक्तः प्रेमैव भगवद्विषयक

न तु रूक्षम् । विधौ द्वयं प्रयोजकं अधिकारविशेषणं करणं च । निषेधे तु विशेषमाह करणं तु सिद्धमेवेति । अभक्तस्य भक्तिरप्यभक्तिरेवेति वा ॥ ३ ॥

एवं पदार्थस्थितिमुक्त्वा स्वस्य बलादिव ग्रहणे हेतुमिव स्वसंकल्पमाह **पत्रं पुष्पमिति** ।

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ ४ ॥

पत्रं तुलस्यादि, **पुष्पं** लवङ्गादि, **फलमा**म्रादि, **तोयं** गङ्गाजलादि, एतच्चतुष्टयमविकृतमनुपहतं च अन्यत्पाकादिना उपहतं भवेत् अग्निसंस्काराद्यभावात् । वनस्थानां दरिद्राणां परमहंसानामुपलक्षणविधया तेषामर्थे चतुष्टयमुक्तमिति केचित् । ब्राह्मणद्वारा त्वन्यदपि भक्षयतीति 'नाहं तथाद्मि' इति वाक्यात् । अविकृतमुत्तमसंस्कारेण संस्कृतमिति विचारकाः । एकेन त्वाहृतमेक एव भक्षयामि न हि कस्यचिदपि चतुष्टये श्रद्धाधिक्यं भवति । अत उद्दिष्टानां विकल्प इति ख्यापयितुं **तदि**त्याह तत्पत्रादीनामन्यतरत् । **अहमिति** पुरुषोत्तमः मदर्थं संपाद्य स्वाधिकारानुसारेण यत्र क्वचिन्निवेदयतु तत्रैवाहं भक्षयामीत्यर्थः । दानसमये भक्त्यैव दानं, यथेष्टं पुत्राय कश्चित्प्रयच्छति मम तु ततोऽपि विशेष इत्याह **भक्त्युपहृत**मिति । तत्स्थानादुद्धरणप्रभृतिमत्समीपानयनपर्यन्तं स्नेहस्याविच्छेदोऽपेक्ष्यते । स्मरणसहितस्नेह इति केचित् । किंच । तच्चेद्द्रव्यं **प्रयतात्मनो** भवति प्रकर्षेण नियतान्तःकरणस्य कामादिसर्वदोषरहितस्य चेत्पत्रादिकं भवेत्तदा अवश्य**मश्नामि**। अशनं यथाक्रियोपलक्षकम् । वस्तुतस्तु सर्वमेतच्चतुष्टयमध्ये निविशति । अन्नवस्त्रादिकमपि **फल**मेव, दुग्धेक्षुरसादिकं **तोयं**, ताम्बूलादिकं **पत्राणि** । सुवर्णरत्नादिकं **पुष्पाणी**ति । अन्तःप्रवेशनं च भोजनम् । यत्र क्वचित् स्थापितमात्मसात्करोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

इत्युक्तोऽपि द्विजस्तस्मै व्रीडितः पतये श्रियः ।
पृथुकप्रसृतिं राजन्न प्रायच्छदवाङ्मुखः ॥ ५ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्यर्थः । **विधावि**ति पूर्वार्धे विधौ भक्तिरधिकारिविशेषणत्वेनोक्ता तस्या एव च करणत्वं प्रेम्णेत्यनेनोक्तम्, उत्तरार्धे निषेधेऽभक्तिरधिकारिविशेषणत्वेनोक्ता करणत्वं तस्याः पूर्वोक्तरीत्या शुद्धमेवान्तःकरणं नोक्तमित्यर्थः ।

पत्रं पुष्पमित्यत्र एतच्चतुष्टयस्याविकृतत्वानुपहतत्वे हेतुमाहुः **अग्नी**ति । दुग्धादिकमग्निसंबन्धे उपहतमेव भवति, तण्डुलादिकं विकृतमपि भवति । **अन्यदपी**ति विकृतमुपहतमपीत्यर्थः । एवं सति स्वमार्गविरोध इत्याशङ्क्याविकृतपदार्थमाहुः **उत्तमे**ति । **उत्तमो** भक्त्या संपादितो यः **संस्कारस्ते**नेत्यर्थः । उपहतत्वमात्रं न दोषावहमिति भावः । तथा चैतच्चतुष्टयमविकृतोपलक्षकत्वेनोक्तम् । एवमपि सति भक्त्येत्युक्तत्वाच्चतुष्टयकथनं व्यर्थमित्यरुच्याहुः **वस्तुत** इति ।

एवं भार्यया प्रहितं त्वया भक्तेन भक्त्या चाहृतं देयमित्युक्तोऽपि द्विजः सङ्कोचाविष्टोऽल्पबुद्धिः श्रियः पतये तस्मै पृथुकप्रसृतिं मुष्टिचतुष्टयात्मकं प्रसृतिः सेरमात्रं भवतीति न प्रायच्छत् । लज्जया चाधोमुखो जातः, किं मया समाहृतमिति, अतिसाधारणानामेवैतद्भक्ष्यम् । ततो भगवान् विचारितवान्, अयं तु न प्रयच्छति तथापि ग्राह्यं न वेति । तदर्थं चैतद्विचारयति किमस्मै संपदो देया न वेति ।

कामितं दोषरहितं भगवांस्तु प्रयच्छति ।
अलौकिकत्वात्संपत्तेर्दोषाभावः सुनिश्चितः ॥ १ ॥
कामाभावस्त्वस्य सिद्धो न देयं तत्कथंचन ।
स्वत आगमनं तस्य न भवत्येव भार्यया ॥ २ ॥
प्रेषितस्यागतिस्त्वस्य भार्यागतिरियं मता ।
प्रतिबन्धकता त्वस्य दाने लज्जादिदोषतः ।
तस्मात्तस्या गृहीत्वैतत् तस्यै दास्यामि निश्चितम् ॥ ३ ॥ ५ ॥

एतद्वदन्नस्य दोषाभावमाह सर्वभूतात्मदृगिति ।

सर्वभूतात्मदृक् साक्षात्तस्यागमनकारणम् ।
विज्ञायाचिन्तयन्नायं श्रीकामो माभजत्पुरा ॥ ६ ॥

सर्वभूतानामात्मानमन्तःकरणं पश्यतीति । एतस्य तस्या अपि हृदयं जानातीत्युक्तम् । **साक्षात्तस्य** आगमनकार्यं भार्यार्थमेव । प्रासङ्गिकं तु स्वार्थं एतद्विज्ञायाचिन्तयत् । अत्रार्थः संदिग्ध इति संदेहमेवाह **नायं श्रीकाम** इति । **मां च पुरा अभजत्** । ततोऽयं भक्तो निष्कामः । अतोऽस्मै स्वरूपमेव देयम् ॥ ६ ॥

पत्न्या मे प्रेषितायातः सखा प्रियचिकीर्षया ।
प्राप्तो मामस्य दास्यामि संपदोऽमर्त्यदुर्लभाः ॥ ७ ॥

सांप्रतं च **पत्न्या स प्रेषितः आयातो** मत्समीपम् । सन्निधरार्थः । तर्हि कः संदेहः इदानीं तस्या एवार्थे देयमिति चेत्तत्राह **मे सखे**ति । तथापि मम मित्रम् । मम च प्रियकरणार्थमागतः । अतः किमेतद्धितं कर्तव्यम्, तस्या हितं वा । भोगः किमेतद्गामी तद्गामी वा । एतद्गामी चेन्न देयं तद्गामी चेद्देयमिति आद्ये अस्य भोगात्स्वरूपात्प्रच्युतिः । द्वितीये तु प्रासङ्गिको भोग इति स न नाशकः । तस्याश्च प्रासङ्गिको मोक्षोऽपि भविष्यति । अत एतदर्थं पृथुकभक्षणमावश्यकम् । अस्मै चेद्दानं स्यात् तदैवमेव दद्यात् न ह्यन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः किंचिद्गृहीत्वा प्रयच्छति, अतो द्वितीयपक्षमाह **प्राप्तो मामस्य दास्यामी**ति । मत्प्रीत्यर्थमेव मां प्राप्तः । **अस्ये**ति संबन्धमात्रं न तु संप्रदानम् । एवं विचार्य देयोत्कर्षमाह **संपदोऽमर्त्यदुर्लभा** इति । अमर्त्यानामपि दुर्लभाः । यदा भगवान् स्वयमिन्द्रोऽभूत् तदा या संपत् तां दत्तवानिति वाक्यान्तरादवगम्यते

'सुदामरङ्कभक्तार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभवः' इति । अत्र चामर्त्यदुर्लभा इति । अतो देवव्यतिरिक्तेन्द्रो भगवानेवेति ॥ ७ ॥

इत्थं विचिन्त्य वसनाच्चीरबद्धान् द्विजन्मनः ।
स्वयं जहार किमिदमिति पृथुकतण्डुलान् ॥ ८ ॥

एवं निश्चित्य वसनाच्छादितात् तेन प्रावृतात्तत्प्रावरणं दूरीकृत्य **चीरेण** वस्त्रखण्डेन **बद्धान्** । **द्विजन्मन** इति । यदायमसावधानः कर्मकरणार्थं व्यग्रो वा तदा **स्वयं जहार** । हरणसमयवाक्यमाह **किमिदमिति** ॥ ८ ॥

पश्चान्मोचयित्वा पृथुकतण्डुलान् दृष्ट्वा भगवानाह **नन्वेतदुपनीत**मिति ।

नन्वेतदुपनीतं मे परमप्रीणनं सखे ।
तर्पयन्त्यङ्ग मां विश्वमेते पृथुकतण्डुलाः ॥ ९ ॥

एतदुपायनं परमप्रीतिजनकम् । सखित्वात्सङ्कोचाददीयमानमपि ग्राह्यम् । पृथुकतण्डुलानां माहात्म्यमाह **तर्पयन्त्यङ्ग मां विश्वमिति** । **एते** उपस्थिता भक्त्या संवलिताः ॥ ९ ॥

एवं विचार्य मुष्टिमात्रं गृहीत्वा भक्षितवानित्याह **इति मुष्टिमिति** ।

इति मुष्टिं सकृज्जग्ध्वा द्वितीयं जग्धुमाददे ।
तावच्छ्रीर्जगृहे हस्तं तत्परा परमेष्ठिनः ॥ १० ॥

सर्वमेव **जग्धुं द्वितीयं मुष्टिमाददे** । तदा लक्ष्म्या प्रतिबन्धः कृत इत्याह **तावच्छ्रीर्जगृहे हस्त**मिति । लक्ष्मणाभिनिविष्टा । प्रतिबन्धे तस्या अभिप्रायमाह **तत्प**रेति। सा हि भगवत्परा सर्वं चेद्भक्षयिष्यति तस्मै सर्वं दास्यति । ततो मां दास्यति । अहमेव सर्वमिति । अहं तु भगवत्परेति न तत्र गमिष्यामीति तात्पर्यम् । किंच । अर्धेपि दत्ते आमुष्मिकमपि फलं सेत्स्यतीति तस्य मर्यादा ब्रह्माण्डमेव सर्वमिति सांप्रतं ब्रह्माण्डविग्रहो भगवानेवेति द्वितीयमुष्टावेव विघ्नं कृतवती तदाह **परमेष्ठिन** इति । भगवतः पुरुषरूपत्वे लक्ष्मीरपि तथा जाता ॥ १० ॥

तत्र ब्रह्माण्डविग्रहस्यैव संबन्धिनीति सुदाम्न एव तथात्वे पुनरनिष्टं स्यात् । तस्याः फलमात्रप्रतिबन्धकत्वशङ्कायां सा स्वाभिप्रायं निरूपयति **एतावता**लमिति ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तावच्छ्रीरित्यत्र **तथाजाते**ति ब्रह्माण्डार्धरूपा जाता इत्यर्थः ।

सुदाम्न एव तथात्व इति सुदाम्नो ब्रह्माण्डफलवत्त्वे तदर्धरूपा लक्ष्मीरपि तदधीना स्यात् तत्पुनस्तस्या अनिष्टमित्यर्थः । भगवत्सङ्गे सेवां करोत्येव दत्ते तु फले तदधीनैव स्यादिति पुनःपदम् । भगवतोपि तदधीनत्वमिति सुदाम्न एव ब्रह्माण्डाधिपत्यं संपद्येतेत्येवकारः ।

एतावतालं विश्वात्मन् सर्वसंपत्समृद्धये ।
अस्मिँल्लोकेऽथवामुष्मिन् पुंसस्त्वत्तोषकारणम् ॥ ११ ॥

एतस्मै दित्सितमल्पं मुष्टिमात्रस्यापि बहुदानसंभवाद्, अत **उक्तमेतावतेति** । अन्यथा एतावदलमिति वदेत् । न च वक्तव्यं सर्वमेव दास्यामीति यतस्त्वं **विश्वात्मा** । अन्येभ्यः किं दास्यसि । अन्ये च तवावश्यका इत्यर्थः । सर्वा या धनादिसंपदः तासां समृद्धये । ननु मुष्टिमात्रेण ऐहिकी सर्वा संपत् सिद्ध्येत् न त्वामुष्मिकी तत्राह **अस्मिन् लोकेऽथवामुष्मिन्निति** । लोकद्वये न तस्य भोगापेक्षा उत्तमाधिकारात् । किंचित् क्वचिद्भोगापेक्षा तदिहलोके परलोके वा भवतु । तत्र एक एव मुष्टिः प्रयोजकः समुच्चयस्तु न तस्यापि संमत इति । ननु मुष्टिमात्रेण कथं सर्वा संपत्तिस्तत्राह **त्वत्तोषकारणमिति** । एकमुष्टिभक्षणे प्रयत्न आरब्धः संपूर्णगिलनपर्यन्तमनुवर्तते तावता तद्रसेन तृप्यति । मुष्ट्यन्तरे पुनः प्रयत्न आरम्भणीयस्तेन च प्रीतिरन्या पुनर्भविष्यति । फलं च देयमेकं अतस्तव संतोषो द्वितीय एवमेव तिष्ठेदिति द्वितीयो नोत्पादनीय एवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं भगवल्लक्ष्म्योः संवादमुक्त्वा एकं फलं भविष्यतीति विनिर्धार्य ब्राह्मणस्य तत्फलप्राप्त्यर्थं स्वगृहगमनं वदन् भगवत्संनिधौ तस्य स्वाभिलषितमानन्दमाह **ब्राह्मणस्तां तु रजनीमिति** ।

ब्राह्मणस्तां तु रजनीमुषित्वाच्युतमन्दिरे ।
भुक्त्वा पीत्वा सुखं मेने आत्मानं स्वर्गतं यथा ॥ १२ ॥

अच्युतमन्दिरे उषित्वा तत्रैव वासं कृत्वा । **भुक्त्वा पीत्वा** नानाविधरस्यानि अमृतादीन्यपि । अलौकिकभोगसमर्थो भूत्वा । **मेने आत्मानं स्वर्गतं** स्वर्गत एव अमृतपानादिकं प्राप्नोति । भगवान् पूजार्थं किंचिदाभरणं वस्त्रादिकं गां च दत्तवानिति लक्ष्यते । यावता सुवेषेण गृहं गच्छति ।

ततः प्रातःकाले ततो निर्गत इत्याह **श्वोभूत** इति ।

श्वोभूते विश्वभावेन स्वसुखेनाभिनन्दितः ।
जगाम स्वालयं तात पथ्यनुव्रज्य नन्दितः ॥ १३ ॥

समक्षादाने हेतुः **विश्वभावेनेति** । विश्वस्मिन्नेवानुभावो यस्य यत्रैव गमिष्यति तत्रैव सर्वाविर्भावे संभवति किमर्थमितो नयनम् । सख्यमेव पुरस्कृतमिति सखा बहु न ददाति । गच्छामीत्युक्ते **अभिनन्दितः** गन्तव्यमिति । ततः **स्वालयं** गतः । भगवान् पुनः **पथि** उदकान्तमागत्य **नन्दितः** संतोषं प्रापितः ॥ १३ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एतावतालमित्यत्र इच्छितमिति इच्छा संजाता अस्येति विषयता षष्ठ्यर्थः इच्छाविषय इत्यर्थः ।

श्वोभूत इत्यत्र **भगवान्पुनरिति** आ उदकान्तं जलपरिखापर्यन्तमागतो भगवान् पुनः परावृत्य स्वालयं गत इति पूर्वेणान्वयः । **एवमनुव्रज्येत्यस्यार्थो** विवृतः । भगवता **पथ्यनुव्रज्य नन्दित** इति मूलेऽन्वयः ।

मध्ये तस्य भार्याभयाच्चिन्ता जाता तामाह स चालब्ध्वेति ।

स चालब्ध्वा धनं कृष्णान्न तु याचितवान्स्वयम् ।
स्वगृहान् व्रीडितोऽगच्छन्महद्दर्शननिर्वृतः ॥ १४ ॥

स्वतो भगवता न दत्तमिति धनमलब्ध्वा स्वयं च न याचितवान् सख्युः सकाशात् । तत उभयथापि लज्जितः **स्वगृहानगच्छत्** । **महद्दर्शनेन निर्वृतः** सुखित एव जातो न तु धनाभावेन दुःखितो जात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

ततस्तस्य मनोरथो यथा जातस्तमाह **अहो ब्रह्मण्यदेवस्येति** षड्भिः ।

अहो ब्रह्मण्यदेवस्य दृष्टा ब्रह्मण्यता मया ।
यद्दरिद्रतमो लक्ष्मीमाश्लिष्टो बिभ्रतोरसि ॥ १५ ॥

धर्मिणा तु सिद्ध एवार्थः । धर्मैः कृत्वा सन्देह इति **ब्रह्मण्यदेवोपि** अवसरविशेषे ब्राह्मणस्य हितं करोति । अस्य तु अनवसरेपि तथाकरणादाश्चर्यम् । **मयैव ब्रह्मण्यता दृष्टा** तदाह **यद्दरिद्रतम** इति । **लक्ष्मीमुरसि बिभ्रता** भगवता **दरिद्रतमः** द्रष्टुमप्ययोग्योहं **आश्लिष्टः** ॥ १५ ॥

एतदेव विशदयति **क्वाहं दरिद्र** इति ।

क्वाहं दरिद्रः पापीयान् क्व कृष्णः श्रीनिकेतनः ।
ब्रह्मबन्धुरिति स्माहं बाहुभ्यां परिरम्भितः ॥ १६ ॥

अत एव **पापीयान्** दारिद्र्यव्याप्तदेहः दारिद्र्येण वा अनुमितपापवान् । कुत्र वा भगवान् **श्रीनिकेतनः** । अतः सखित्वसंभावनापि नास्ति अतुल्यत्वात् । तर्हि कथमालिङ्गनं कृतवानित्यत आह **ब्रह्मबन्धुरिति** । **स्मेति** प्रसिद्धे । ब्राह्मणो माननीय इति ॥ १६ ॥

स हि ब्रह्मणो भावः स्वयं विष्णुरिति तुल्यतया आलिङ्गनं सर्वभोगदानं च कृतवानित्याह **निवासितः प्रियाजुष्टे पर्यङ्के** इति ।

निवासितः प्रियाजुष्टे पर्यङ्के भ्रातरो यथा ।
महिष्या वीजितः श्रान्तो बालव्यजनहस्तया ॥ १७ ॥

स्वस्थाने स्वयमेव योग्यो भवति न त्वन्यस्तत्रोपवेशनीयस्तत्राह **भ्रातरो यथेति** । अनेनानौचित्यमेव परिहृतम् । उपचारास्तु कृता एवेत्याह **महिष्या वीजित** इति । अदृष्टार्थतां निवारयति **श्रान्त इति** । **बालव्यजनहस्तयेति** राजोपचारः ॥ १७ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स चेत्यस्याभासे तामाहेति गृहगमनं पूर्ववाक्य एवोक्तमिति तदनुवादेन व्रीडाहेतुभूतचिन्तैव वाक्यार्थ इति भावः ।

निवासितः प्रियाजुष्ट इत्यत्र **अनेनेति** भ्रातृदृष्टान्तोऽनौचित्यपरिहारमात्रे न तूपचारेषु तथा सति महिष्या वीजितो न भवेत् । नहि भ्रातृषु महिषी वीजनं करोतीत्यर्थः ।

ततो भगवतापि ब्राह्मण इति पूजित इत्याह **शुश्रूषया परमयेति**।

शुश्रूषया परमया पादसंवाहनादिभिः।
पूजितो देवदेवेन विप्रदेवेन देववत्॥ १८॥

पादसंवाहनमेवादिर्येषामिति ते उपचाराश्चतुःषष्टिः नृत्यगीताद्याः। ननु किमाधिक्यमेतावता तत्राह **देवदेवेनेति**। देवाः पूज्याः तेषामपि देवो भगवान् तेनापि **पूजितश्चेत्** किमवशिष्यते। ननु भगवान् हीनभावं किमित्यवलम्बते तत्राह **विप्रदेवेनेति**। विप्रा एव देवा यस्येति। **देववदित्यणुमात्रमपि** स्वव्यापारस्तत्र निवारितः, स्नानादिकमपि भगवतैव कारितमिति ज्ञापितम्॥ १८॥

एवं भगवन्तं स्तुत्वा धनादानात् अन्यथावचनं प्राप्नोति तन्निराकरणार्थं हेत्वन्तरमेवात्र स्थापयति **स्वर्गापवर्गयोरिति**।

स्वर्गापवर्गयोः पुंसां रसायां भुवि संपदाम्।
सर्वासामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनम्॥ १९॥

पञ्चधा हि फलं जगति प्रसिद्धं लोकत्रयसुखं, मोक्षः, अणिमादिसिद्धयश्चेति। तेषां एकमेव हरेः पादसेवनं कारणम्। **पुंसां** सर्वेषामेव न तु कस्यचिदपि देवान्तरोपासकस्य हेत्वन्तरमस्तीति। **मूलं** मुख्यकारणम्॥ १९॥

नन्विदानीं चरणसेवार्थं गतस्तदा कथं न दत्तवान् पूर्वं चरणसेवा न कृतेति चेदिदानीं चरणसेवा कृतेति तस्याः कारणतैव न स्यात्। तत्राह **अधनोऽयं धनं प्राप्येति**।

अधनोऽयं धनं प्राप्य माद्यन्नुच्चैर्न मां स्मरेत्।
इति कारुणिको नूनं धनं मे भूरि नाददत्॥ २०॥

धनेनावश्यं मदो भवेत् मदेन च विस्मृतात्मा **मां** सुतरामेव **न स्मरेत्**। ततः स्मरणाभावे सर्वनाशः। **इति कारुणिको** भगवान् **मे भूरि धनं नाददत्** अल्पं तु दत्तवानिति सूचितम्॥ २०॥

उपसंहरन्नग्रिममाह **इति तच्चिन्तयन्निति**।

इति तच्चिन्तयन्नन्तः प्राप्तो निजगृहान्तिकम्।
सूर्यानलेन्दुसंकाशैर्विमानैः सर्वतो वृतम्॥ २१॥

तत्प्रमेयं चिन्तयन् निजगृहस्यान्तिकं प्राप्तः। अपूर्वं दृष्टवानित्याह **सूर्यानलेन्दुसंकाशैरिति** द्वाभ्याम्। उपरि परितो मध्ये च वर्णयति। सूर्यस्य दिवसेप्रकाशः, अग्नेः सन्ध्यायां, चन्द्रस्य च रात्रौ, विमानानि तु कालत्रयेऽपि शोभायुक्तानि। एतादृशैर्मनोभिलषितसुखावहैः **सर्वतो** व्याप्तम्॥ २१॥

ततः परितः शोभामाह **विचित्रोपवनोद्यानैरिति** ।

विचित्रोपवनोद्यानैः कूजद्द्विजकुलाकुलैः ।
प्रफुल्लकुमुदाम्भोजकल्हारोत्पलवारिभिः ॥ २२ ॥

उपवनं फलप्रधानं, **उद्यानं** पुष्पप्रधानम् । अवान्तरभेदपरिग्रहार्थं बहुवचनम् । **कूजद्द्विजानां** कूजद्विहङ्गानां **कुलानि** जातिविशेषाः **तैराकुलानि** । फलपुष्पसमृद्धिर्निरूपिता । तामसराजसभावान्निरूप्य सात्त्विकान् भावानाह **प्रफुल्लानि कुमुदानि** येषु वारिषु तैः पुष्करिणीस्थैः सर्वतो वृतम् । **कुमुदं** रात्रिविकासि अव्यवस्थितं, **अम्भोजकल्हारोत्पलानि** दिनसन्ध्यारात्रिविकासयुक्तानि नियतानि ।

मध्यं वर्णयति **जुष्टं स्वलंकृतैः पुम्भिरिति** ।

जुष्टं स्वलंकृतैः पुम्भिः स्त्रीभिश्च हरिणाक्षीभिः ।
किमिदं कस्य वा स्थानं कथं तदिदमित्यभूत् ॥ २३ ॥

स्त्रीभिश्च हरिणाक्षीभिः परमसौन्दर्ययुक्ताभिः । एवंविधं गृहान्तिकस्थानं दृष्ट्वा गन्धर्वनगरादिशङ्कया अलौकिकं किंचित्संभावयति **किमिदमिति** । इदं परिदृश्यमानं गन्धर्वनगरमायावैभवादीनामन्यतरत् आहोस्विद् सत्यमेवेति । ततः स्थिरतां पदार्थानां दृष्ट्वा स्वस्यैव भ्रमात् स्थानान्तरगमनं संभावयति **कस्य वा** स्थानान्तर**मिदमिति** । ततोऽपि परितो भागान् दृष्ट्वा मदीयमेवैतत् **स्थान**मिति निश्चित्य **तद**तिहीनमस्मद्गृहं इदमेतादृशं **कथमभू**दिति चिन्तितवान् ॥ २३ ॥

एवमाश्चर्याविष्ट एव तस्मिन् तन्निर्णयार्थं कौतुकान्तरमाह **एवं मीमांसमानमिति** ।

एवं मीमांसमानं तं नरा नार्योऽमरप्रभाः ।
प्रत्यगृह्णन् महाभागं गीतवाद्येन भूयसा ॥ २४ ॥

पूजितविचारवचनो **मीमांसा**शब्दः एवमुत्कृष्टार्थविचारकं पुरुषा **नार्यश्च गीतवाद्येन भूयसा प्रत्यगृह्णन्** । नन्वयं पिशाचसदृशः, गीतवाद्यादिकं कथं भजते योग्यत्वाभावादित्याशङ्क्याह **महाभाग**मिति परमभाग्ययुक्तम् । तस्मिन् भगवत्स्वरूपदेवेन्द्रावेशो जातः । अतो योग्यरूप एव सन् नृत्यादिभिः पुरस्कृतो जात इत्यर्थः ॥ २४ ॥

पतिमागतमाकर्ण्य पत्न्युद्धर्षाऽतिसंभ्रमात् ।
निश्चक्राम गृहात्तूर्णं रूपिणी श्रीरिवालयात् ॥ २५ ॥

ततः पूर्वं तस्मिन्नेव स्थाने अमरावती प्रादुर्भूता, तस्यां च इन्द्रपत्न्याविर्भावः तेन परमसौन्दर्यं प्राप्तवती, ततो भगवता चिपिटभक्षणोत्तरक्षण एव तादृशीमवस्थां प्राप्ता, कदा पतिरायास्यतीति पतिमेव चिन्तयाना इदानीं **पतिमागतमाकर्ण्य पत्नी** तदेकनिष्ठा **उद्धर्षो**त्फुल्लनयना **अतिसंभ्रमा**त्सर्वाभरणभूषिता सर्वैश्वर्ययुक्ता **तूर्णं गृहान्नि-**

श्चक्राम । निष्क्रामन्तीं तां स्थानं च वर्णयति रूपिणी श्रीः आलयादिवेति । क्षीरसमुद्रात् कमलालयाद्वा रूपिणी श्रीः कृतावतारा लक्ष्मीः यथा निर्गच्छति ॥ २५ ॥

पतिव्रता पतिं दृष्ट्वा प्रेमोत्कण्ठाश्रुलोचना ।
मीलिताक्ष्यनमद्बुद्ध्या मनसा परिषस्वजे ॥ २६ ॥

ततः पतिव्रता पतिं दृष्ट्वा मदर्थं भर्त्रा क्लेशः प्राप्त इति चिरात् दूरादागत इति प्रेमोत्कण्ठा सती अश्रुलोचना जाता । ततो लज्जावशादपशकुनभयाद्वा मीलिताक्षी जाता । ततो यथोचितपूजां कृतवतीत्याह बुद्ध्याऽनमदिति । विवेकवत्या बुद्ध्यैव भर्तृनमस्कारं कृतवती । मनसा चालिङ्गनमेतावदेव च कर्तव्यम् ॥ २६ ॥

ततो ब्राह्मणः पत्नीं दृष्ट्वा विस्मितो जात इत्याह पत्नीं दृष्ट्वेति ।

पत्नीं दृष्ट्वा प्रस्फुरन्तीं देवीं वैमानिकीमिव ।
दासीनां निष्ककण्ठीनां मध्ये भान्तीं स विस्मितः ॥ २७ ॥

पूर्वापेक्षया प्रकर्षेण स्फुरन्तीं देवीं देवतामिव वस्त्रालंकरणादिभिः पूजितां तस्यां तेजोविशेषं भावादिकं दृष्ट्वा तामुत्प्रेक्षते वैमानिकीमिवेति । यथा विमानस्था अप्सरा भवति । ततोप्यतिशयमाह दासीनां निष्ककण्ठीनां मध्ये भान्तीमिति। दासीनां विशेषणं रसस्त्रीत्वाय । तासां मध्ये विभान्तीं शोभमानामेतादृशीं दृष्ट्वा, स ब्राह्मणो विस्मितः, भगवच्चरित्रमेतादृशमलौकिकमिति ॥ २७ ॥

प्रीतः स्वयं तया युक्तः प्रविष्टो निजमन्दिरम् ।
मणिस्तम्भशतोपेतं महेन्द्रभवनं यथा ॥ २८ ॥

ततो भगवता कृपयैतद्दत्तमिति निश्चित्य प्रीतः सन् तया युक्तो निजमन्दिरं प्रविष्टः । तन्मन्दिरं वर्णयति मणिस्तम्भशतोपेतमिति । एकमेव भवनं मणिस्तम्भशतेनोपेतं यत्र पत्न्या सह स्थितिः । एवं लोकोत्तरं तदित्युक्त्वा सामान्यतः परमोत्कर्षमाह महेन्द्रभवनं यथेति ॥ २८ ॥

तत्रत्यान् पदार्थान् वर्णयति पयःफेनेति त्रिभिः ।

पयःफेननिभाः शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदाः ।
पल्यङ्का हेमदण्डानि चामरव्यजनानि च ॥ २९ ॥

शयनोपयोगीनि आसनोपयोगीनि गृहोपयोगीनि च वस्तूनि वर्ण्यन्ते पयःफेननिभाः शुभ्राः उत्तुङ्गाः शय्याः । दन्तनिर्मिताः पल्यङ्काः रुक्मपरिच्छदाः सुवर्णेन दन्ता मध्ये योजिताः । हेमदण्डानि चामरव्यजनानि चकारादन्यान्यपि शयनसाधनानि ॥ २९ ॥

आसनानि च हैमानि मृदूपस्तरणानि च ।
मुक्तादामविलम्बीनि वितानानि द्युमन्ति च ॥ ३० ॥

आसनान्युपवेशनस्थानानि, हैमानि सुवर्णमयानि, मृदुपट्टसन्नद्धानि आस्तर-

णानि च मृदुपट्टनिर्मितानि चकारादन्यानि सिंहासनोपयोगीनि । तदुपरि **मुक्तादाम-विलम्बीनि** चन्द्रातपानि, **द्युमन्ति** च विचित्राणि कान्तियुतानि ॥ ३० ॥

गृहभित्तीर्वर्णयति अच्छस्फटिककुड्येष्विति ।

अच्छस्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च ।
रत्नप्रदीपा आभान्ति ललनारत्नसंयुताः ॥ ३१ ॥

स्फटिकमया भित्तयः **महामरकतमयाश्च** तेषु सर्वत्र **रत्नप्रदीपा आभान्ति । ललना** स्त्रियो **रत्नसंयुताः** चित्रमया रत्नैर्विरचिताः सत्यः स्त्रिय एव वा ॥ ३१ ॥

एवं दृष्ट्वा ब्राह्मणस्य या बुद्धिस्तामाह **विलोक्य ब्राह्मण** इति ।

विलोक्य ब्राह्मणस्तत्र समृद्धीः सर्वसंपदाम् ।
तर्कयामास निर्व्यग्रः स्वसमृद्धिमहैतुकीम् ॥ ३२ ॥

किं **सर्वसंपदां समृद्धीर्दृष्ट्वा** तस्य हेतुं **तर्कयामास । निर्व्यग्रः** सावधानः । ननु हेतुः प्रसिद्ध एव भवति किमिति चिन्तनं तत्राह **स्वसमृद्धिमहैतुकी**मिति ॥ ३२ ॥

लोकावगतहेत्वभावात् तत्र बहून् हेतून् उत्प्रेक्ष्य निराकरोति **नूनं बतैत**दिति ।

नूनं बतैतन्मम दुर्भगस्य शश्वद्दरिद्रस्य समृद्धिहेतुः ।
महाविभूतेरवलोकतोऽन्यो नैवोपपद्येत यदूत्तमस्य ॥ ३३ ॥

भगवदिच्छा, अदृष्टं, कालो, ग्रहाः, भगवानेव वेति । तत्रान्ये बाधितविषया इति भगवानेव दृष्टः कारणमिति निर्णयमाह **एतत्**परिदृश्यमानं **मम दुर्भगस्य** कथम् । **बते**ति हर्षे । कदाचिद्भाग्योदयेन भवतीति चेत्तत्राह **शश्वद्दरिद्रस्ये**ति । सर्वदा दरिद्रोऽहं कथमेकदैव सुसमृद्धो जातः न ह्यकस्मादेवं भाग्यानि भवन्ति । अतो **महाविभूतेर्**भगवत एवावलोकनादृते **अन्यो** हेतुर्**नैवोपपद्येत** । लोकेष्वेवं श्रूयते । अकस्माल्लक्ष्म्या दृष्टो महासमृद्धो जात इति भगवांश्च महाविभूतिः महत्यो विभूतयो लक्ष्मीसदृश्यो यस्येति । अत्रोपपत्तिमप्याह **यदूत्तमस्ये**ति । यादवाः पूर्वमत्यप्रयोजकाः स्थिताः इदानीं भगवद्दृष्ट्या अतिसमृद्धाः, दृष्टा उपपत्तिर्यदूत्तम इति ॥ ३३ ॥

ननु भगवांश्चेद्दद्यात् तर्हि कथं न वदेत् अतः संदेह इति चेत्तत्राह **नन्वब्रुवाण** इति ।

नन्वब्रुवाणो दिशतेऽसमक्षं याचिष्णवे भूर्यपि भूरिभोजः ।
पर्जन्यवत्तत्स्वयमीक्षमाणो दाशार्हकाणामृषभः सखा मे ॥ ३४ ॥

नन्विति निश्चये । भगवानेव **याचिष्णवे** एतद्**दिशते** आदिशति प्रदर्शयति प्रयच्छति इत्यर्थः । पर**मसमक्षं अब्रुवाण**श्च इदं प्रयच्छामीति नोक्तवान्, स्वसमक्षं च न दत्तवान् । एतावान् परं विशेष इत्यर्थः । नन्वेतादृशं दातृस्वरूपं न क्वाप्युपलक्षितमिति चेत्तत्राह **पर्जन्यवत्तत्स्वयमीक्षमाण** इति । यथा पर्जन्यः कृषीवलानात्मैकशरणान्

निदाघपीडितान् दृष्ट्वा कदाचिच्छयानेष्वेव तेषु तत्सस्यं सर्वमेवाप्याययति । एवं भगवानपि मां तथाविधमेवमाप्यायितवान् तद् भक्तानां स्वरूपं स्वयमेवेक्षमाणः । ननु तथापि यावदपेक्षितं तावदेव दद्यात्कथं बहु दत्तवानित्याशङ्क्याह **भूर्यपीति** । यतः स्वयं **भूरिभोजः** । ननु केचित्स्वयं भोक्तारोऽपि परस्मै न बहु प्रयच्छन्तीति चेत् तत्राह **दाशार्हकाणामृषभ** इति । दाशार्हका दाशार्हाः यादवविशेषाः ते सेवकसमृद्धिवाञ्छायुक्ताः तेषामधिपः स्वसेवकान् दाशार्हांस्तथा कृतवानिति । ननु ते तस्य संबन्धिन इति चेत् तथाहमपीत्याह **सखा म** इति ॥ ३४ ॥

अन्यदपि भगवद्गुणं स्मृत्वा धीरोदात्तो भगवानेवैवं दातुं समर्थ इति निश्चिनोति **किंचित्करोतीति** ।

किंचित्करोत्युर्वपि यत्स्वदत्तं
सुहृत्कृतं फल्ग्वपि भूरिकारी ।
मयोपनीतं पृथुकैकमुष्टिं
प्रत्यग्रहीत्प्रीतियुतो महात्मा ॥ ३५ ॥

यो ह्यल्पं प्रयच्छति स लज्जया अनुक्त्वा प्रयच्छति । तथा प्रकृते अनुक्त्वा प्रयच्छन्नल्पत्वं ज्ञापयति, अतः **स्वदत्तमुर्वपि किंचित्करोति। सुहृत्कृत**मसमन्नीतं तु 'तर्पयत्यङ्ग मां विश्वम्' इत्यादिवाक्यैः **फल्ग्वपि** मुष्टिचतुष्टयात्मकमुपायनं **भूरिकारी।** तत्प्रकटीकरोति **मयोपनीत**मिति । भगवानिन्द्रादिभिरप्यानीतमेवममृतं न भक्षयति यथा **पृथुकानामेकमुष्टिं** भक्षितवान् । अतोऽमृतापेक्षयापि पृथुकानां मानदानत्वाद्भूरिकारित्वम् । तत्रापि **प्रीतियुतः** परमापेक्षितपदार्थं प्राप्त इव । स्वयं तु **महात्मा** कोटिब्रह्माण्डनायकः ॥ ३५ ॥

तस्मादेवं भक्तवत्सलः कोऽपि नास्तीति तत्संबन्धा मम बहवो भवन्त्विति प्रार्थयते **तस्यैव मे सौहृदसख्यमैत्रीति** ।

तस्यैव मे सौहृदसख्यमैत्री-
दास्यं पुनर्जन्मनि जन्मनि स्यात् ।
महानुभावेन गुणालयेन
विषज्जतस्तत्पुरुषप्रसङ्गः ॥ ३६ ॥

प्राणिनो देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि चतुर्विधानि भवन्ति । तत्र हृदयस्य संबन्धः सौहार्देन भवति सौहार्देनैव स्मरणम् । **सख्यं** प्राणस्य, स हि सर्वत्र जीवमुपयाति सखायमेवानुगच्छति । भगवांश्चेन्मत्प्राणानां सखा भवेत्तदा तमेवानुगच्छेयुरिति तात्पर्यम् ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तस्यैव मे इत्यत्र तत्रेत्यारभ्य **स्मरण**मित्यन्तेन सौहार्दस्य हृदयधर्मत्वं साधितम् । **प्राणस्येति** धर्म इति शेषः । ॥ द्वात्रिंशाध्यायव्याख्या समाप्ता ॥

इन्द्रियाणां **मैत्री**, तानि मित्रानुगुणमेव कुर्वन्ति । **दास्यं** देहस्य । एतच्चतुष्टयं मम पूर्वं स्थितमेव, अन्यथा भगवत्संवन्धः कथं भवेत् । पुनर्जन्मनि जन्मनि स्यादिति प्रार्थना । यत्र याच्ञाभावेपि समृद्धिमेतावतीं दत्तवांस्तत्र किं न दद्यादिति गृहे प्रविष्टो याचते । नन्वेकस्मिन् जन्मनि एकेन सह जातम्, जन्मान्तरे शिवेनान्येन वा प्रार्थ्यतां कोयं निर्बन्ध इति चेत् तत्राह **महानुभावेन गुणालयेनेति**। स हि **महानुभावः** तत्सेवकसेवकेष्वपि न संसारादिधर्मा भवन्तीति । किंच । **गुणालयेन** गुणानां स एव एक आलयः आकरः । ननु तत्र सख्यार्थं जन्मादिप्रार्थनायां तत्र विषयैः सह आसङ्गः स्यात् तदा अनर्थो भवेदित्याशङ्क्याह **विषज्जतस्तत्पुरुषप्रसङ्ग** इति । तदा भगवद्भक्तैः सह सङ्गो भवतु तेनैवासङ्गदोषो निवर्तिष्यत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु तस्मिन् जन्मनि धनराज्यादिसंपत्तौ न भगवद्भक्तैः सह सङ्गः न वा निस्तार इति चेत् तत्राह **भक्ताय चित्रा** इति ।

भक्ताय चित्रा भगवान् हि संपदो
राज्यं विभूतीर्न समर्धयत्यजः ।
अदीर्घबोधाय विचक्षणः स्वयं
पश्यन्निपातं धनिनां मदोद्भवम् ॥ ३७ ॥

भगवान् विचित्रा बुद्धिव्यामोहिकाः **संपदः** भक्ताय **न समर्धयति** । तथा **राज्यं विभूतीः**ऐश्वर्याणि च । तत्र हेतुः **अज** इति स्वयं न जातः । अनेन षड्भावविकारा निराकृताः । अतः स्वार्थं सेवकानां समृद्धिं न करोतीत्यर्थः । तेषामेवार्थे करिष्यतीति पक्षं दूषयति **अदीर्घबोधायेति** । यतः संपदादयः अदीर्घबोधाय भवन्ति । दीर्घबोधाभावाय नाशाय वा । अतो भक्तानां दीर्घबुद्धिर्न भविष्यतीति, जाता वा नाशं यास्यतीति न समर्धयति । नात्रान्यकथनापेक्षा यतः स्वयमेव **विचक्षणः**। कदाचिद्विस्मरणे का गतिरिति चेत्तत्राह **पश्यन्निपातं धनिनां मदोद्भवमिति**। धनिनां धनमदपातदर्शनमेव भगवत्स्मारकमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

एवं भगवति सख्यादिकमेव निश्चित्य तत्परो भूत्वा त्यागार्थं विषयोपभोगं कृतवानित्याह **इत्थं व्यवसितमिति** ।

इत्थं व्यवसितो बुद्ध्या भक्तोऽतीव जनार्दने ।
विषयान् जायया त्यक्ष्यन् बुभुजेऽनतिलम्पटः ॥ ३८ ॥

एवं **बुद्ध्या** निश्चीय स्वयं च **जनार्दने भक्तो** भूत्वा **जायया** सह तदर्थमेव एतावज्जातमिति कियत्कालानन्तरं तान् **विषयांश्च** त्यक्षामीति **अनतिलम्पटः** किंचिल्लम्पटो भूत्वा अन्यथा रसो न भवतीति **बुभुजे** ॥ ३८ ॥

एवं तस्य चरित्रमुक्त्वा भगवतोऽयं ब्रह्मण्यत्वगुण उक्त इति ज्ञापयितुं स्तौति **तस्य वै देवदेवस्येति** ।

तस्य वै देवदेवस्य हरेर्यज्ञपतेः प्रभोः ।
ब्राह्मणाः प्रभवो दैवं न तेभ्यो विद्यते परम् ॥ ३९ ॥

पूज्यो दुःखप्रहर्ता च कर्माध्यक्षः प्रभुस्तथा ।
चतुर्विधो महान् लोके तादृशोपि द्विजप्रियः ॥

तदाह तस्य प्रसिद्धस्य । देवानामपि देवस्य । सर्वदुःखहर्तुः यज्ञभोक्तुर्नियन्तुः एतादृशस्यापि ब्राह्मणाः प्रभवः दैवं च । आज्ञां करोति पूजयति चेत्यर्थः । किंच । भगवतो विचारे न तेभ्यः किंचिदुत्तमं वर्तते । अनेन दाक्षिण्यात्तान्मानयतीति पक्षो निवारितः ।

शुद्धास्त एव वक्तारो माहात्म्योक्तौ विचक्षणाः ।
निःस्पृहा ज्ञानसंयुक्ता मोक्षयोग्या हरिप्रियाः ॥ ३९ ॥

एवं ब्रह्मण्यत्वं गुणं स्थापयित्वा ततः सुदाम्नः किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह एवं स विप्रो भगवानिति ।

एवं स विप्रो भगवान् सुहृत्तदा दृष्ट्वा स्वभक्तैरजितं पराजितम् ।
तद्ध्यानवेगोद्ग्रथितात्मबन्धनस्तद्धाम लेभेऽचिरतः सतां गतिम् ॥ ४० ॥

भगवदावेशात् भगवान्, भगवतः सुहृच्च । भगवत्सुहृद्वा । अजितं सर्वैरपि, भक्तैः पराजितं सर्वावश्योऽपि भक्तवश्य इति सर्वेश्वरे वशे जाते सर्वपुरुषार्थाः करस्थिता इति । तद्ध्यानवेगोद्ग्रथितात्मबन्धन इति तस्य ध्यानवेगेनैव उद्ग्रथिताः आत्मानः सर्व एव अविद्यादिबन्धाः यस्येति तथाविधो भूत्वा भगवच्चिन्तनेनैव तद्धाम लेभे वैकुण्ठं प्राप्तवान् । ततः अचिरतः शीघ्रमेव सतां गतिं भगवन्तमपि, पश्चाच्च सायुज्यं प्राप्तवानित्यर्थः ॥ ४० ॥

एवं सुदाम्न उद्धारमुक्त्वा तस्य पश्चादपि लोके कीर्तिर्भवत्विति एतदुपाख्यानस्य श्रवणफलमाह एतद्ब्रह्मण्यदेवस्येति ।

एतद्ब्रह्मण्यदेवस्य श्रुत्वा ब्रह्मण्यतां नरः ।
लब्धभावो भगवति कर्मबन्धाद्विमुच्यते ॥ ४१ ॥

एतदित्यव्ययम् । इमां ब्रह्मण्यतां श्रुत्वा नरो भगवति लब्धभावो भवति नराणामैहिके दृढा दृष्टिरिति तद्भगवान् करोतीति भगवद्भावो दृढो भवति । ततः कर्मबन्धाद्विमुच्यते यत्रैतच्छ्रोतुरपि मोक्षः तत्र सुदाम्नो मोक्षे कः संदेहः । एवं भुक्तिमुक्तिप्रदो भगवानेवेत्युक्तम् । अन्यदपि फलं भगवान्प्रयच्छतीति च । एवं निरुद्धानां फलदाता निरूपितः ॥ ४१ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे द्वात्रिंशाध्यायविवरणम् ॥ ३२ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

सात्त्विकप्रक्रियायां तु षड्भिः षड्भिस्त्रयं जगौ ।
प्रमेयसाधनफलं धर्मास्तत्र निरूपिताः ॥ १ ॥
धर्मिणोऽत्र त्रयो वाच्यास्तत्राध्यायत्रयं मतम् ।
सात्त्विके तु प्रमेये हि धर्मी यादृग्विधो मतः ॥ २ ॥
त्रयस्त्रिंशे तथाध्याये प्रथमं स निरूप्यते ।
सर्वाभीष्टः सर्वसाक्षी सर्वप्रियहितैषणः ॥ ३ ॥
तीर्थैकगम्यो ज्ञानात्मा गुरुर्मोक्षप्रदः परः ।
सात्त्विकानामेकमेव साधनं गुणवर्णनम् ॥ ४ ॥
सरसस्य श्रुतिश्चापि तदग्रे विनिरूपितम् ।
ततः फलात्मा स हरिः सर्वाभीष्टप्रपूरकः ॥ ५ ॥
देशकालौ तथा चाङ्गं ततस्तत्रैव तत्त्रयम् ।
तामसा राजसाः प्रोक्ता राजसाश्चैव सात्त्विकाः ॥ ६ ॥
ततोऽध्याये प्रमेयेऽत्र सर्वे सात्त्विकतां गताः ।
प्रमेयमेतदेवात्र यदा सर्वेऽत्र सात्त्विकाः ॥ ७ ॥
तदा प्रमेयो भगवान्नान्यथेत्युच्यते स्फुटः ।

इदानीमध्यायत्रयेण भगवत्साक्षात्कारः । भगवदीयानां साधनं तेषां फलं च क्रमेण निरूप्यते । तत्र प्रथमं सात्त्विकानामपि सर्वोत्कृष्टानां ग्रहणादिकालविशिष्टे कुरुक्षेत्रादावेव भगवद्दर्शनं नान्यत्रेति निरूप्यते । तदर्थं कुरुक्षेत्रयात्राप्रसङ्गः । तीर्थमपि गृहं चेत्तदा न फलतीति मथुरातो द्वारकातश्च सर्वेषां गमनम् ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

त्रयस्त्रिंशेध्याये कारिकासु सरसस्येति रससहितस्य चरित्रस्य । **श्रुतिः** श्रवणं तथा च कीर्तनं श्रवणं च साधनमित्यर्थः । **तदग्र इति** एतस्मादग्रिमाध्याये इत्यर्थः । **तत इति** तदनन्तरं फलात्मा हरिर्निरूपितस्ततो हेतोस्तत्रैवाध्याये तत्त्रयं निरूपितमित्यर्थः । त्रयं विशदयन्ति **देशेति** । अङ्गं यज्ञरूपा क्रियाशक्तिरित्यर्थः । 'तस्मिन्नयाजयन् क्षेत्रे' इत्यनेन देशः 'अथर्त्विग्भ्योऽददात् काले' इत्यनेन कालः 'मखैः' इत्यनेन यज्ञश्च निरूपितः । **तामसा इति** तामसत्वं निवर्त्य राजसत्वं, राजसत्वं निवर्त्य सात्त्विकत्वं चोक्तमेवेत्यर्थः । **तदा प्रमेय इति** सर्वेषां सात्त्विकत्वे सति भगवान् प्रमातुं योग्यो भवतीत्यर्थः ।

तत्र कालस्य प्राधान्यात्प्रथमं सूर्यग्रहणमाह **अथैकदेति** ।

श्रीशुक उवाच—**अथैकदा द्वारकायां वसतो रामकृष्णयोः ।**

सूर्योपरागः सुमहानासीत्कल्पक्षये यथा ॥ १ ॥

राहुग्रस्तदिवाकरान्नान्यो मुख्यः कालः स च कालः सर्वनाशक इति भगवति विद्यमाने कदाचिन्न भवेदित्याशङ्क्याह **रामकृष्णयोर्द्वारकायामेव वसतोः** । **यथा कल्पक्षये** कल्पक्षयनिमित्तं तत्सूचकः **सूर्योपरागः** सर्वग्रासात्मको भवति । एवं भगवति विद्यमानेपि जातः भूभारहरणं सूचयिष्यति ॥ १ ॥

ततः किमत आह **तं ज्ञात्वेति** ।

तं ज्ञात्वा मनुजा राजन् पुरस्तादेव सर्वतः ।

स्यमन्तपञ्चकं क्षेत्रं ययुः श्रेयोविधित्सया ॥ २ ॥

ज्योतिःशास्त्रप्रामाण्यात् पूर्वमेव माघे मासि ग्रहणं जायत इति श्रुत्वा **स्यमन्तपञ्चकं क्षेत्रं** कुरुणा निर्मितं देशानां मध्ये मुख्यम् । **श्रेयोविधित्सया** तत्र गत्वा श्रेयः संपादयिष्याम इति निश्चित्य तस्मिन् समागताः ॥ २ ॥

ननु तत्रैव श्रेयःसंपादनं कुत इति चेत्तत्राह **निःक्षत्रियां महीं कुर्वन्निति** ।

निःक्षत्रियां महीं कुर्वन् रामः शस्त्रभृतां वरः ।

नृपाणां रुधिरौघेण यत्र चक्रे महाह्रदान् ॥ ३ ॥

पूर्वं रामेण क्षत्रियाणां सर्वेषामेव नाशार्थं संकल्पः कृतः । ततः क्षत्रियाः सर्वान्मारयिष्यतीति निश्चित्य क्व युद्धेन मृते मोक्षं प्राप्स्याम इति विचार्य 'कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा' इति 'धर्मक्षेत्रे' इति कुरुणा महता कष्टेन तत् स्थानं तथाकृतमिति तत्रैव मोक्षो भविष्यतीति निश्चित्य परशुराममारणसमये सर्व एव तत्र समागताः । ततो रामेण ते सर्वे हताः तेषां **रुधिरौघेण** नव **ह्रदांश्चक्रे** तान्येव तीर्थानि जातानि गङ्गातोऽप्यधिकानि । अनेन तस्योत्कर्षो निरूपितः । **शस्त्रभृतां वर** इति स्वधर्मनिष्ठया तस्य सम्यग्देशज्ञानं निरूपितम् ॥ ३ ॥

किंच । न केवलं क्षत्रियाणामेव तत्रोत्कर्षः संपादितः किंतु स्वस्यापीत्याह **ईजे च भगवान् राम** इति ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

निःक्षत्रियामित्यत्र अनेनेति यावतां रुधिरौघेण ह्रदा भवन्ति तावन्तो वधमङ्गीकृत्य यत्र मोक्षनिश्चयेन मर्तुमुद्यता इति **तस्य देशस्योत्कर्षः** रुधिरौघह्रदकथनेन **निरूपित** इत्यर्थः । **सम्यग्देशज्ञानमिति** अत्र मारणे वधदोषो न भविष्यतीति ज्ञानमित्यर्थः । इदमग्रिमश्लोके स्फुटम् ।

ईजे च भगवान् रामो यत्रास्पृष्टोऽपि कर्मणा ।
लोकं संग्राहयन्नीशो यथान्योऽघापनुत्तये ॥ ४ ॥

प्रायश्चित्तार्थं यज्ञांश्च तत्रैव कृतवान् प्रायश्चित्तं तु पापसंबन्धे भवति तथा च तस्मिन् क्षेत्रे पापमप्युत्पद्यत इति शङ्काव्युदासार्थमाह **यत्रास्पृष्टोऽपि कर्मणेति** । यद्यपि भगवत्त्वेनापि न कर्मसंबन्धस्तथापि तत्र देशमाहात्म्यादेव न कर्मसंबन्ध इति ज्ञापयितुं **यत्रे**त्युक्तम् । अन्यथा चकारादपि पूर्वस्थानमायाति । तर्हि यागस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्क्याह **लोकं संग्राहयन्निति** । ननु किमित्येवं मन्यते तत्राह **ईश** इति । ननु ईशस्य यज्ञाधिकार एव नास्ति कथं कृतवानिति चेत्तत्राह **यथान्य** इति । फलार्थतां वारयति **अघापनुत्तय** इति पापक्षयार्थम् ॥ ४ ॥

एवं देशकालयोर्माहात्म्यमुक्त्वा तत्र सर्वासां प्रजानां समागमनमाह **महत्यां तीर्थयात्रायामिति** ।

महत्यां तीर्थयात्रायां तत्रागन्भारतीः प्रजाः ।
वृष्णयश्च तथाऽक्रूरवसुदेवाहुकादयः ॥ ५ ॥

एतादृशे निमित्ते तीर्थयात्रा महती भवति । महत्त्वं सर्वेषां गमनात्फलाधिक्याच्च । अत एव **भारतीः** भारतवर्षोद्भवाः **प्रजाः** सर्वा एव **तत्रागमन्** । तत्र महतां नामानि संक्षेपेणाह **वृष्णयश्चे**ति । आदौ **वृष्णयः** समागताः तत्रापि मुख्या एव समागता इति वक्तुं **अक्रूरवसुदेवाहुकादय** इति सात्त्विका महान्तो राजानश्चोक्ताः ॥ ५ ॥

तेषामन्यत्र गमनं वारयितुमाह **ययुस्ते भारतं क्षेत्रमिति** ।

ययुस्ते भारतं क्षेत्रं स्वमघं क्षपयिष्णवः ।
गदप्रद्युम्नसाम्बाश्च सुचन्द्रशुकसारणैः ॥ ६ ॥

भरतवंशोद्भवेन निर्मितं **क्षेत्रं** वृष्णीनां सर्वश्रेयांसि गृह एवेति भगवदवज्ञालक्षणं पापं संभवतीति तस्यान्यत्र निष्कृतिमलभमानाः **स्वमसाधारणमघं क्षपयिष्णवः** तत्रागता इत्युक्तम् । त्रिविधा एव समागता इति शङ्काव्युदासार्थं अन्यानपि गणयति **गदप्रद्युम्नसाम्बाश्चेति** ॥ ६ ॥

सर्वेषामेवागमने द्वारकायां कः स्थित इत्याकाङ्क्षायामाह **आस्तेऽनिरुद्धो रक्षायामिति** ।

आस्तेऽनिरुद्धो रक्षायां कृतवर्मा च यूथपः ।
ते रथैर्देवधिष्ण्याभैर्हयैश्च तरलप्लवैः ॥ ७ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ईज इत्यस्याभासे **उत्कर्षः संपादित** इति युद्धे मरणं क्षत्रियाणामुत्कर्ष इत्यर्थः ।

इजे चेत्यस्याभासे **ते रथैरि**त्यत्र **रक्षेति** युद्धार्थं रथा इति तैः सेनारक्षा भवतीति भावः । **केचिदिति** तीर्थगमने रथारोहणं निषिद्धमित्यस्वारस्यमुक्तम् ।

अनिरुद्धो योगपतिरिरिति योगाभ्यासपरस्याप्यनागमनमुक्तम् । **कृतवर्मा च यूथप** इति । तस्य सेनापतिरित्यर्थः । योऽपि तस्योत्तरसाधकः सोऽपि नागच्छेदिति यद्यपीयं यात्रा सर्वसाधारणा तथापि भगवच्चरित्रस्य प्रकरणित्वात् मुख्यतया यादवा वर्ण्यन्ते । ये समागतास्ते किं यात्रानियमेन आहोस्विच्छोभयेति संदेहे निरूपयति **ते रथैर्देवधिष्ण्याभैरिति**। 'कृत्वा कार्पटिकं वेषम्' इति नियमः यात्रायां देशमात्रप्राधान्ये स नियमः, कालप्राधान्ये तु न नियम इति । चतुरङ्गसेनया महत्या सहितास्ते व्यरोचन्तेति रक्षा शोभाविषयश्च निरूप्यते । **रथादयो** वाहनरूपा इति केचित् । **देवधिष्ण्यानि** विमानानि । जगन्नाथादिदेवस्थानयात्रानिमित्तदेवासनरथसदृशा वा नानालंकरणोपेताः तैर्व्यरोचन्तेत्यग्रिमेण संबन्धः । **ते** गदादयः सर्व एव वा लोकाः तथा **हया** अपि **तरलवत्तरङ्गवत् प्लवः** प्लवनं गतिर्येषाम् । हयानां गतिरेव गुणः ॥ ७ ॥

गजैर्नदद्भिरभ्राभैर्नृभिर्विद्याधरद्युभिः ।
व्यरोचन्त महातेजाः पथि काञ्चनमालिनः ॥ ८ ॥

गजाश्च नदन्तः, **अभ्राभाः** अत्युच्चाः, नादेनान्तस्तोषो मत्तता वा निरूप्यते । **नृभिः** पदातिभिः दोलावाहकैर्वा, तेषां कान्तिर्विद्याधरसदृशी । ते हि नानाविद्यया नानारूपा भवन्ति अलंकृताश्च । प्रतिक्षणमन्यथान्यथारूपमिति ज्ञापयितुं विद्याधरकान्तितुल्यता । स्वयमपि **महातेजा** महत्तेजो येषामिति समासान्तोऽत्र टच् । तेन टिलोपान्महातेज इत्यकारान्तो भवति । अनेन सहजोत्कर्षस्तेषामुक्तः । आगन्तुकमाह **पथि काञ्चनमालिन** इति । अनेन सर्वदेशस्वास्थ्यं सर्वनिर्मलचित्तता च निरूपिता । अन्यथा साभरणा निर्भयाश्च सर्वे सर्वतो नागच्छेयुः ॥ ८ ॥

दिव्यस्रग्वस्त्रसंवाहा इति ।

दिव्यस्रग्वस्त्रसंवाहाः कलत्रैः खेचरा इव ।
तत्र स्नात्वा महाभागा उपोष्य सुसमाहिताः ॥ ९ ॥

दिव्यान्यलौकिकानि लोके आश्चर्यकराणि वस्त्रादीनि **संवाहा** अश्वाः, सन्नाहा वा कवचादयः । सर्व एव सस्त्रीकाः प्रवृत्तौ सहितानामेवाधिकार इति, महत्त्वख्यापकं वा । स्त्रीणां बाहुल्यं शोभातिशयं च ज्ञापयितुं दृष्टान्तः **खेचरा इ**वेति । एवं सर्वेषामागमनमुक्त्वा अमावास्यायां ग्रहणदिवस एव यावतामागमनं संभवति तानुक्त्वा पश्चात्तीर्थस्नानादिकं कृतवन्त इत्याह **तत्र स्नात्वे**ति । **महाभागा** इत्यनेन तीर्थप्राप्तिभाग्यं दानाद्यर्थं च निरूप्यते । ततो ग्रस्तास्तमयः सूर्य इति तस्मिन् दिवसे सर्वेषामुपवासः न तु तीर्थप्राप्तिनिमित्तः, कुरुक्षेत्रे तन्निषेधात् । **सुसमाहिता** इति सर्वभोगनिवृत्तिः क्रोधादिसर्वदोषनिवृत्तिश्च॥९॥

ब्राह्मणेभ्यो ददुर्धेनूर्वासःस्रग्रुक्ममालिनीः ।
रामह्रदेषु विधिवत्पुनराप्लुत्य वृष्णयः ॥ १० ॥

ततो ग्रहणसमये **ब्राह्मणेभ्यो ददुर्धेनूः वासांसि स्रजश्च रुक्ममालाश्च** यासु सर्वालंकरणोपेता दत्ता इत्यर्थः । तत्र मुख्यमेकं सरः अन्ये च ह्रदा नव । ते **रामह्रदाः** 'शोणितौघान् ह्रदान्नव' इति वाक्यात्ततो रामह्रदेष्वपि **विधिवत्फल**-साधकत्वात् स्नानं कृतवन्तः ॥ १० ॥

ददुः स्वर्णं द्विजाग्र्येभ्यः कृष्णे नो भक्तिरस्त्विति ।
स्वयं च तदनुज्ञाता वृष्णयः कृष्णदेवताः ॥ ११ ॥

तत्रापि **स्वर्णं ददुः** स्नानपूर्त्यर्थम्, दानाभावे स्नानं विकलं स्यात् । कामनामाह **कृष्णे नो भक्तिरस्त्विति** । तीर्थसुवर्णदानयोरुभयोरपि सार्वकामिकत्वात् । एतत्स्नानं द्वितीयदिवस एवेति केचित् । पुनःपदाद्द्वितीयदिवसेऽपि दानं च । ततो ब्राह्मणा-नुज्ञया **कृष्ण** एव **देवता** येषाम् ॥ ११ ॥

भुक्त्वोपविविशुः कामं स्निग्धच्छायाङ्घ्रिपाङ्घ्रिषु ।
तत्रागतांस्ते ददृशुः सुहृत्संबन्धिनोऽपरान् ॥ १२ ॥

तत्र तीर्थे कृष्णं पूजयित्वा भोजनार्थमुपविष्टे भुक्ते वा भगवति भगवता वानुज्ञाताः **स्निग्धच्छायाप्रयुक्तेष्वङ्घ्रिपेषु भुक्त्वा समुपविविशुः** । एतावत्पर्यन्तं तीर्थवैयग्र्या-ल्लोकदर्शनार्थं नावकाशः । ततो यादवाः स्वयमन्यत्रागत्यैव भगवांस्तत्र वर्तत इति **तत्रैव** समागतान् सर्वान् ददृशुरित्याह **तत्रागतांस्ते ददृशुरिति** । **सुहृदो** मित्राणि **संब-न्धिनः** विवाह्यान् **अपरानुदासीनांश्च** भगवद्दर्शनार्थमागतान्, नृपानिति वा ॥ १२ ॥

नानादेशस्थास्ते इति देशभेदान्निरूपयति **मत्स्येति** ।

मत्स्योशीनरकौसल्यविदर्भकुरुसृञ्जयान् ।
काम्बोजकैकयान्मद्रान्कुन्तीन्नारदकेरलान् ॥ १३ ॥
अन्यांश्चैवात्मपक्षीयान्परांश्च शतशो नृप ।
नन्दादीन्सुहृदो गोपान्गोपीश्चोत्कण्ठिताश्चिरम् ॥ १४ ॥

नारददेशः कौंकणदेशः । अन्ये तु प्रसिद्धाः एकादश निरूपिताः । तत्तन्मनो वृत्तिप्राधान्यख्यापनाय । अनुक्तसमुच्चयार्थमाह **अन्यांश्चैवेति** । **परान्** शत्रुपक्षीयान् । **शतश** इति शत्रुबाहुल्यं सूचितम् । तेपि द्रष्टुं समागता इति भगवतोऽचिन्त्य-सामर्थ्यं निरूपितम् । एते सर्वे क्षत्रिया एव सजातीया निरूपिताः । विजातीयान् निरूपयन् प्रथमं नन्दादीनपश्यन् । **गोपान् गोपीश्च उत्कण्ठिता** इति । भगव-द्विषयिणी उत्कण्ठा भगवदीयान्वा सर्वान् सुसमृद्धान् एतावान् भगवतो विलास इति द्रष्टुं तासामुत्कण्ठा । उत्कण्ठायामेव **चिरमिति** विशेषणम् ॥ १४ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तत्रागतांस्ते इत्यत्र **नृपानिति** वेति 'यदुभिस्तेर्चिता नृपाः' इत्यग्रे कथना-दिति भावः ।

ततस्तेषामन्योन्यसंभाषणादिकं लौकिकभाषया निरूपयति **अन्योन्येति** ।

अन्योन्यसंदर्शनहर्षरंहसा
प्रोत्फुल्लहृद्वक्त्रसरोरुहश्रियः ।
आश्लिष्य गाढं नयनैः स्रवज्जला
हृष्यत्त्वचो रुद्धगिरो ययुर्मुदम् ॥ १५ ॥

भगवद्भक्तैः सह साक्षात्परंपरया वा सर्वेषामासक्तिरस्तीति सर्वे भगवदीया एवेति प्रमेयत्वं तेषाम् । अन्यथा तन्निरूपणे अधर्मः स्यात् । प्रकरणं च विरुध्येत । अतस्तदुक्तार्थमेव अन्योन्यदर्शनेन प्रेमाधिक्यं निरूप्यते । हर्ष आन्तरः तस्य तादृशो वेगः यो बहिरपि स्वानुभावं प्रकाशयति । अतो **हृद्वक्त्रसरोरुहयोः** उत्फुल्लयोः **श्रीर्येषां** दूराद्दर्शनस्यैतावत् । आश्लेषस्य ततोऽप्यधिकमित्याह **आश्लिष्येति** । कायवाङ्मनसां सर्वेन्द्रियाणां च भाव उत्पन्न इति निरूपयति । तत्र प्रथमं सर्वेन्द्रियोपलक्षणार्थं **हृष्यत्त्वच** इति कायिकः संतोषः **रुद्धगिर** इति वाचिकः । **मुदं ययुरिति** मानसः ॥ १५ ॥

एवं पुरुषाणामन्योन्यं स्त्रीणामप्याह **स्त्रियश्च संवीक्ष्येति** ।

स्त्रियश्च संवीक्ष्य मिथोऽतिसौहृद-
स्मितामलापाङ्गदृशोऽभिरेभिरे ।
स्तनैः स्तनान्कुङ्कुमपङ्करूषितान्
निहत्य दोर्भिः प्रणयाश्रुलोचनाः ॥ १६ ॥

तासां भावः प्रकटो जात इति ख्यापयितुं स्मितामलापाङ्गनिरूपणम् । **अतिसौहृद**मान्तरं, **स्मितं** मध्यस्थम्, **अमलापाङ्गा** बाह्याः, एतत्सहिता **दृष्टयो** यासाम् । **अभितः** आन्तरमानसव्यवधानराहित्येन रमणं वाचनिकम् । **स्तनैः स्तनानिति** । कायिको गाढाश्लेषः । **प्रणयेनाश्रुलोचना** इति सर्वेन्द्रियसंश्लेषः । एवमुभयेषामेकता निरूपिता ॥ १६ ॥

अतः सर्व एव भगवदीयाः भगवदीयाश्च भगवानिति प्रमेयं भगवानेव निरूपितो भवतीति तेषामर्थाद्भगवदीयत्वं निरूप्य साक्षान्निरूपयति **ततोऽभिवाद्येति** ।

ततोऽभिवाद्य ते वृद्धान् यविष्ठैरभिवादिताः ।
स्वागतं कुशलं पृष्ट्वा चक्रुः कृष्णकथां मिथः ॥ १७ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अन्योन्यस्येत्यस्याभासे **लौकिकभाषयेति** अन्योन्यसंभाषणमादिपदेन परिरम्भणादिकमेवमन्योन्यकार्यं लौकिकी भाषा न तु भगवदुपदेश इति भावः । व्याख्याने **अतस्तदि**ति तत्सर्वेषां निरूपणं भगवदीयत्वनिरूपणार्थमेवेत्यर्थः ।

स्त्रियश्चेत्यत्र **रमणं वाचनिक**मिति चिरमिलिता रुदन्त्यः तन्नाम गृहीत्वाऽऽश्लिष्यन्तीति लोकप्रसिद्धिः ।

वृद्धाभिवादनं धर्मः कीर्तनाङ्गं, यविष्ठैरभिवादिता इति हीनानां परिग्रहः। एवमुच्चनीचार्थं परिगृह्य सर्वोपकारार्थं **कृष्णकथां मिथः चक्रुः**। एतदेव परमवैष्णवलक्षणं 'तेन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य सभाजयन्ते मम पौरुषाणि' इति वाक्यात् ॥१७॥

एवं साधारणानां निरूप्य असाधारणानां स्वभावत एवासक्तियुक्तानामन्योन्यवैमनस्यलक्षणं दोषं परिहर्तुमुपालम्भपरिहारौ निरूप्येते पृथा भ्रातॄनिति।

पृथा भ्रातॄन्स्वसॄर्वीक्ष्य तत्पुत्रान्पितरावपि।
भ्रातृपत्नीर्मुकुन्दं च जहौ संकथया शुचः ॥ १८ ॥

भ्रातरो वसुदेवादयः। **स्वसारः** श्रुतदेवाद्याः। **तत्पुत्राः** बलशिशुपालादयः। **पितरौ** मारिषाशूरौ। **भ्रातृपत्नीः** देवक्याद्याः। **मुकुन्दः** सर्वेषां मोक्षदानार्थमागतो भगवान्। **च**कारात्तस्य सर्वसंबन्धो निरूपितः। एवं **संकथया शुचो जहौ**। सामान्यप्रश्नेनैव शोकलक्षणो दोषो निवृत्तः ॥ १८ ॥

विशेषनिराकरणार्थमुपालम्भमाह **आर्य भ्रातरिति**।

कुन्त्युवाच—**आर्य भ्रातरहं मन्ये आत्मानमकृताशिषम्।**
यद्वा आपत्सु मद्वार्तां नानुस्मरथ सत्तमाः ॥ १९ ॥
सुहृदो ज्ञातयः पुत्रा भ्रातरः पितरावपि।
नानुस्मरन्ति स्वजनं यस्य दैवमदक्षिणम् ॥ २० ॥

दुष्टस्तु न पृच्छत्येव त्वं त्वार्यः। तथापि न पृच्छसि इत्याश्चर्यम्। तत्र स्वयमेव हेतुं कल्पयति **अहमात्मानमेव अकृताशिषं** अल्पभाग्यं **मन्ये**। न **कृताः आशिषो** भाग्यहेतुयुक्ता इति। न तु त्वामुपेक्षकं मन्ये। भाग्याभावे बन्धूनां प्रश्नाद्यभावः लोकेऽपि सिद्ध इति तं निरूपयति **सुहृद** इति। अस्माकं तु **आपत्सु** एकस्या **अपि वार्तां नानुस्मरन्तीति** किमाश्चर्यम्। **यस्य दैवमदक्षिणं** तं सुहृदादयः केऽपि न स्मरन्ति सर्वदैवापदेत्यापत्स्वेवेति न वक्तव्यम्। **दैवम**दृष्टाभिमानिनी देवता। **अदक्षिणं** प्रतिकूलम् ॥ १९ ॥ २० ॥

उपालम्भं परिहरति वसुदेव **अम्बेति**।

वसुदेव उवाच **अम्ब मास्मानसूयेथा देवक्रीडनकान्नरान्।**
ईशस्य हि वशे लोकः कुरुते कार्यते हि वा ॥ २१ ॥

कनिष्ठभगिनीं स्नेहान्मातृनाम्ना संबोधयति। **अस्मान्** भ्रात्रादीन् **मा असूयेथाः** दोषारोपणेन मा द्राक्षीः। तत्र हेतुः **देवक्रीडनकानिति**। देवोऽत्र कालः स

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

सुहृदो ज्ञातय इत्यत्र **अस्माकमिति**, अस्माकं मध्ये एकस्या अपीत्यर्थः। आश्चर्यभावं साधयन्ति **यस्य दैवमिति**। एतस्मात्पूर्वं यत इति शेषो ज्ञेयः।

एवावतीर्णः अतो देवपदम् । तत्रापि **नरान्** । मनुष्याः सर्वसेवका इति कथमेवमिति चेत्तत्राह **ईशस्य हि वशे लोक** इति । प्रयोजककर्तृत्वे साक्षात्कर्तृत्वे च ईशस्य नियन्तुः कालस्यैव वशे । युक्तश्चायमर्थः । तदुदर एवोत्पन्नत्वात् । यो हि यस्य गृहे उत्पद्यते स तस्य वशे भवति । हीति समुच्चयार्थे । वेत्यनादरे । सर्वाः क्रियास्तदधीना इत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं सामान्यतः पराधीनत्वमुक्त्वा विशेषतोऽप्याह **कंसप्रतापिता** इति ।

कंसप्रतापिताः सर्वे वयं याता दिशं दिशम् ।
एतर्ह्येव पुनः स्थानं दैवेनासादिताः स्वसः ॥ २२ ॥

प्रकर्षेण तापं प्रापिताः **सर्वे** एव यादवाः **दिशं दिशम**ष्टदिक्षु **याताः एतर्ह्येव** इदानीमेव भोगेन कालो न स्मृतः । ततः कंसवधं सांप्रतमेव जातमिति मन्यते । **पुनः स्थानं** यथा प्रतापनात्पूर्वं **दैवेन** भगवता कालेना**सादिताः** । **स्वस** इति संबोधनमप्रतारणाय ॥ २२ ॥

एवं दोषपरिहारमुक्त्वा गुणान्वक्तुं प्रथमतो मानसमाह **वसुदेवोग्रसेनाद्यैरि**ति ।

श्रीशुक उवाच—**वसुदेवोग्रसेनाद्यैर्यदुभिस्तेऽर्चिता नृपाः ।**
आसन्नच्युतसंदर्शपरमानन्दनिर्वृताः ॥ २३ ॥

वसुदेवोऽलौकिको महान् । **उग्रसेनो** लौकिकः तौ आदिभूतौ येषां यदूनां तैरग्रे वक्ष्यमाणाः सर्व एवा**र्चिताः** सन्तः महत्पुरस्कारेण गतमूलदोषाः । **अच्युतसंदर्शने**न यो जातः **परमानन्दः** तेन **निर्वृता** आसन्, निर्वृतिर्मानसी ॥ २३ ॥

तान् गणयति **भीष्म** इति त्रिभिः ।

भीष्मो द्रोणोऽम्बिकापुत्रो गान्धारी ससुता तथा ।
सदाराः पाण्डवाः कुन्ती सृञ्जयो विदुरः कृपः ॥ २४ ॥

सात्त्विका राजसास्तामसाश्च क्रमान्निरूपिताः । **अम्बिकापुत्रो** धृतराष्ट्रः । **ससुता** दुर्योधनादिसहिताः । **तथे**ति तस्याः सात्त्विकत्वसंदोहव्युदासः । नव भेदाः सात्त्विकाः॥२४॥

तथैव नवविधान् राजसान् निरूपयति **कुन्तिभोज** इति ।

कुन्तिभोजो विराटश्च भीष्मको नग्नजिन्महान् ।
पुरुजिद्द्रुपदः शल्यो धृष्टकेतुः सकाशिराट् ॥ २५ ॥
दमघोषो विशालाक्षो मैथिलो मद्रकेकयौ ।
युधामन्युः सुशर्मा च ससुता बाल्हिकादयः ॥ २६ ॥

महानिति नग्नजितो विशेषणम् । **दमघोषा**दयस्तामसाः मद्रदेशाधिपतिः केकयदेशाधिपतिश्च । **ससुता** इति भूरिश्रवादयो भिन्नतया निरूप्याः । अतस्तेऽपि नवविधाः ॥ २५ ॥ २६ ॥

निर्गुणान्परमसात्त्विकान्वा संबन्धाभावान्निरूपयति राजान इति ।

राजानोन्ये च राजेन्द्र युधिष्ठिरमनुव्रताः ।
श्रीनिकेतं वपुः शौरेः सस्त्रीकं वीक्ष्य विस्मिताः ॥ २७ ॥
अथ ते रामकृष्णाभ्यां सम्यक्प्राप्तसमर्हणाः ।
प्रशशंसुर्मुदा युक्ता वृष्णीन्कृष्णपरिग्रहान् ॥ २८ ॥

अन्ये पूर्वोक्तव्यतिरिक्ताः चकारात्तत्संबन्धिनश्च । नन्वेते संबन्धिनस्ते त्रिगुणा जाताः अन्ये कथं निर्गुणाः परमसात्त्विका वा जातास्तत्राह **युधिष्ठिरमनुव्रता** इति । परमवैष्णवसङ्गात् तच्छीलेन शिक्षिताः । एवं चतुर्विधा अप्येते **श्रीनिकेतं** भगवतो वपुर्दृष्ट्वा **विस्मिताः** । इदं वपुर्ध्यानगम्यं कथं दृश्यत इति ध्यानगम्ये नियामकं **श्रीनिकेत**मिति । **सस्त्रीक**मिति सहजभार्यायां विद्यमानायां पुनरन्यासां परिग्रहोऽप्याश्चर्यमिति । तासामैकमत्यं कान्त्यतिशयं वा दृष्ट्वा विस्मितानां निरन्तरस्मरणेन ज्ञानोत्पत्तौ मुक्तिः स्यादिति तत्सांप्रतमनभिप्रेतमिति **कृष्णरामाभ्यां** तेषां पूजा समारब्धा । **सम्यक्** प्राप्तं **समर्हणं** येषामिति । ततो भगवदिच्छया भक्ता एव भूत्वा भगवत्स्तोत्रं कृतवन्त इत्याह **प्रशशंसु**रिति । **मुदा युक्ता** इत्यन्तस्तोषः केवलवाचिकत्वं व्यावर्तयति । भगवांस्तु सर्वैरेव स्तूयते । ते विरलाः ये भगवत्परिगृहीतान् स्तुवन्ति । अतः कृष्णपरिगृहीतान् **वृष्णीन् प्रशशंसुः** ॥ २८ ॥

प्रशंसामाह त्रिभिः सात्त्विकादिभावेन **अहो** इति ।

अहो भोजपते यूयं जन्मभाजो नृणामिह ।
यत्पश्यतासकृत्कृष्णं दुर्दर्शमपि योगिनाम् ॥ २९ ॥

भगवद्दर्शनं दुर्लभं मत्वा तत्तेषामनायासेन जायत इति हे **भोजपते** राजन् **यूयमेव जन्मभाजः** सुतरां **नृणां** मध्ये । वैकुण्ठवासिनां तु कदाचिद्भवतीति । योगः कदाचित्परिपक्वः सकृद्दर्शयति । भवन्तस्त्वसकृद्वारं वारं **पश्यत** । पश्यथेति पाठे तादृशाभावश्छान्दसः ॥ २९ ॥

एवं भगवद्दर्शनं स्तुत्वा भगवतो गुणश्रवणादीन् धर्मान् स्तुवन्ति **यद्विश्रुति**रिति ।

यद्विश्रुतिः श्रुतिनुतेदमलं पुनाति
पादावनेजनपयश्च वचश्च शास्त्रम् ।
भूः कालभर्जितभगापि यदङ्घ्रिपद्म-
स्पर्शोत्थशक्तिरभिवर्षति नोऽखिलार्थान् ॥ ३० ॥

विश्रुतिः कीर्तिः **श्रुतिभिः** सर्वैरेव वेदैर्**नुता** । अनेनाधिक्यं माहात्म्यं चोक्तम् । श्रुतिभिः श्रोत्रेन्द्रियैर्वा नुता अतिरसालत्वेनात्यादरं गृहीता । **इदं** जगदेवात्यर्थं **पुनाति** । भगवत्कीर्तेः विषयत्वेन भगवत्संबन्धः न तु साक्षात् । तादृश्यपि चेत्पुनाति तदा

साक्षात्संबद्धो भगवान् किं वक्तव्य इति माहात्म्यं निरूपितं भवति । कीर्तिः सात्त्विकी । गङ्गा राजसी । शास्त्रं ततोऽन्यदिति । सर्वेषां तुल्यत्वायाह **पादावनेजनपयः । शास्त्रं वचो** गीता भागवतं च । एतद्द्वयमप्यलं पुनाति । एवं कीर्त्यादिद्वारापि भगवन्माहात्म्यमुक्त्वा प्रकारान्तरेण पुनः साक्षादेवाह **भूरिति** । कालेनातिबलिष्ठेन **भर्जितभगापि** गतदृष्टादृष्टसामर्थ्यापि **यदङ्घ्रिस्पर्शमात्रेणैव उत्थाः** उत्थिताः सर्वा एव **शक्तयो** यस्याः तादृशी भूत्वा **नोऽस्मभ्यं** सर्वानेवार्थान् **वर्षति** । अनेन कालग्रस्तस्यापि भगवच्चरणस्पर्शे पुनः प्रत्यापत्तिर्निरूपिता । पूर्वस्माच्चाधिक्यं सर्वोपजीव्यत्वं च निरूपितम् ॥ ३० ॥

एवं दर्शनस्पर्शनस्य माहात्म्यमुक्त्वा तादृशदर्शनादिकं सर्वं येषां मिलितं भवति तेषां भाग्यं किं वक्तव्यमित्याह **तद्दर्शनेति** ।

तद्दर्शनस्पर्शनानुपथप्रजल्प-
शय्याशनासनसयौनसपिण्डबन्धः ।
येषां गृहे नरकवर्त्मनि वर्ततां नः
स्वर्गापवर्गविरमः स्वयमास विष्णुः ॥ ३१ ॥

तादृशं **दर्शनं, स्पर्शनमनुपथं** सहचलनं, **प्रकृष्टजल्पाः** इष्टकथाः, **शय्या** शयनं, **अशनं** भोजनम्, **आसनमुपवेशनम्, सयौनं** स्त्रीकृतः संबन्धः, **सपिण्डो** गोत्रसंबन्धः । एवंविधैर्नवविधैर्**बन्धो** यस्य साक्षात्संबन्धो भगवता सहास्तीति । सगुणस्तु संबन्धो दुर्लभ इति स एवोक्तः । किंच । **येषां** भवतां **नरकवर्त्मनि गृहे वर्ततां** नरक आवश्यकः । साधारणगृहमात्रमेव नरकसाधनम् । सुतरां मर्यादा-रहितानामस्माकं, वो वा । **स्वयमेव विष्णुः** सर्वसंदेहनिवारकः । य एव संबन्धो नरकहेतुरन्येषां स एव भवतां **विष्णुर्जात** इति । ततोऽपि किमित्याशङ्कां वारयितुं विष्णोः प्रकृतोपयोगिगुणमाह **स्वर्गापवर्गयोरपि विगतरमणरूपः** । भगवति दृष्टे न कोऽपि स्वर्गे मोक्षे वा रमत इति । विरामो वा । तावदेव स्वर्गापवर्गौ प्राप्नोति यावद्भगवानेवं संबद्धो न प्राप्यते । एवं तान् स्तुत्वा परमभक्त्याविष्टाः तूष्णीं स्थिताः ॥ ३१ ॥

एवमेकविधानां भगवत्परत्वं निरूपितम्, प्रमेयत्वाय द्वितीयानामाह **नन्दस्तत्रेति** ।

श्रीशुक उवाच—**नन्दस्तत्र यदून् प्राप्तान् श्रुत्वा कृष्णपुरोगमान् ।**
तत्रागमद्वृतो गोपैरनःस्थार्थैर्दिदृक्षया ॥ ३२ ॥

स दूरे स्थितः पूर्वभागे, ते तु पश्चिमभागे स्थिताः अतः पश्चाच्छ्रुत्वा सर्वैः

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नन्दस्तत्रेत्यस्याभासे **एकविधानामिति** सजातीयानामित्यर्थः । **द्वितीया-नामिति** विजातीयानामित्यर्थः ।

सहितस्तत्र गतः। तत्र कुरुक्षेत्रे यदून् प्राप्तान् कृष्णपुरोगमान् भगवानेव पुरोगमो येषामिति भगवदैश्वर्यं तत्र द्रष्टव्यमिति । गोपैरनोभिश्च सर्वसामग्र्या वृतः भगवन्तं द्रष्टुं तत्रागतः ॥ ३२ ॥

तस्मिन् यादवानां पूर्वापेक्षया विशेषानुवृत्तिमाह तं दृष्ट्वेति ।

तं दृष्ट्वा वृष्णयो हृष्टास्तन्वः प्राणमिवोत्थिताः ।
परिषस्वजिरे गाढं चिरदर्शनकातराः ॥ ३३ ॥

दर्शनमात्रेणैव सर्ववृष्णयो हृष्टाः तेषां मनःप्रीतिर्जाता । ततो देहेनापि मनःप्रेरणरहितेनापि उत्थिता इत्याह तन्वः प्राणमिवोत्थिता इति । यथा प्राणेषु समागतेषु करचरणाद्यवयवाः स्वयमेवोत्थिता भवन्ति । अनेनैतावत्कालं यादवा मूर्च्छिता इव स्थिता इत्युक्तम् । अतः परिषस्वजिरे क्रमेण यथालाभम् । किंच । चिरदर्शनेन बहुकालजातदर्शनेन कातराश्च जाताः । कदाचिदस्मान् त्यक्त्वा गमिष्यतीति ॥ ३३ ॥

एवं साधारणानामुक्त्वा पूर्ववद्वसुदेवस्य विशेषमाह वसुदेवः परिष्वज्येति ।

वसुदेवः परिष्वज्य संप्रीतः प्रेमविह्वलः ।
स्मरन् कंसकृतान् क्लेशान् पुत्रन्यासं च गोकुले ॥ ३४ ॥

सम्यक् प्रीतः अन्तः प्रेम्णा च बहिर्विह्वलो जात इति तस्यैतावत्येवावस्था निरूपिता । विह्वलतायां हेतूनाह स्मरन्कंसकृतान् क्लेशानिति । पुत्रमारणादीन् गोकुले कृष्णबलभद्रयोः स्थापनं च ॥ ३४ ॥

ततो नन्दस्य साक्षाद्भगवद्दर्शनमाह कृष्णरामौ परिष्वज्येति ।

कृष्णरामौ परिष्वज्य पितरावभिवाद्य च ।
न किंचनोचतुः प्रेम्णा साश्रुकण्ठौ कुरूद्वह ॥ ३४ ॥

उभौ प्रथमं परिष्वज्य पितरावित्यभिवाद्य आविर्भूतप्रेम्णा साश्रुकण्ठौ भूत्वा न किंचनोचतुः तूष्णीं स्थितौ । नन्दे कायिकमानसिक एव व्यापारो भगवता प्रदर्शितः । न तु वाचनिक इति । कुरूद्वहेति विश्वासार्थं संबोधनम् ॥ ३५ ॥

ततो नन्दकृत्यमाह तावात्मासनमिति ।

तावात्मासनमारोप्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ।
यशोदा च महाभागा सुतौ विजहतुः शुचः ॥ ३६ ॥

'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति न्यायेन यशोदानन्दौ बालभावेनैव भगवद्भावनां कुरुत इति तयोर्बालत्वेनैवोपस्थितौ, अतः सूक्ष्मत्वात्स्वक्रोडे उपवेश्य आत्मैवासनमिति । ततो बाहुभ्यां परिरभ्य चकारादाघ्राणादिकमपि कृत्वा शुचः शोकाश्रूणि विजहतुः शोकं वा त्यक्तवन्तौ ॥ ३६ ॥

एवं पुरुषाणामन्योन्यसंबन्धमुक्त्वा स्त्रीणामाह **रोहिणीति** ।

रोहिणी देवकी चाथ परिष्वज्य व्रजेश्वरीम् ।
स्मरन्त्यौ तत्कृतां मैत्रीं बाष्पकण्ठ्यौ समूचतुः ॥ ३७ ॥

अथ पूर्वाभ्यो भिन्नप्रक्रमेण । चकारात्तत्संबन्धिन्योपि । नन्वसमा कथं परिष्वक्तेत्याशङ्क्याह **व्रजेश्वरीमिति** । व्रजस्य सर्वगोधनस्य प्रभ्वीम् । अतो देवतारूपत्वात् असमेत्यर्थः । ततस्तत्**कृतां मैत्रीं स्मरन्त्यौ बाष्पकण्ठ्यौ** भूत्वा **समूचतुः** । अनयोः कायिकादित्रयव्यापार उक्तः ॥ ३७ ॥

तयोर्वाक्यं श्लोकद्वयेनाह **को विस्मरेतेति** ।

को विस्मरेत वां मैत्रीमनिवृत्तां व्रजेश्वरि ।
अवाप्याप्यैन्द्रमैश्वर्यं यस्या नेह प्रतिक्रिया ॥ ३८ ॥

वां युवयोर्नन्दयशोदयोः । **अनिवृत्तां** निवृत्तिरहितां प्रत्युपकाररहितामिति यावत् । **व्रजेश्वरीति** माहात्म्यार्थं संबोधनम् । नन्दोऽपि निकट एव तिष्ठति । क्षत्रियाणामेव दूरे व्यवहारः । कदाचित्प्रत्युपकारसमर्था अपि यादवाः प्रत्युपकारं न कृतवन्त इति यशोदाया हृदये कृतघ्नता भासेत तन्निवृत्त्यर्थमूचतुः **अवाप्याप्यैन्द्रमैश्वर्यमिति** । ऐन्द्रमप्यैश्वर्यं प्राप्य **को वा विस्मरेतेति** । यशोदानन्दाभ्यां यावानर्थो दत्तः सः स्वर्गादौ नास्त्येव । स एव विस्मारको भवेत् यो महान् भवेत् । अथ प्रत्युपकारः कर्तव्य इति तस्मिन्नपि पक्षे ऐन्द्रेऽपि पदे दत्ते न प्रत्युपकार इति इन्द्रपदकीर्तनम् । **यस्याः** मैत्र्याः **इह** जगति **प्रतिक्रि**यैव नास्ति । अनेन सर्वयादवाः भवद्भ्यां मैत्र्या क्रीता इति निरुक्तं भवति ॥ ३८ ॥

तां मैत्रीं स्मारयति **एतावदृष्टपितराविति** ।

एतावदृष्टपितरौ युवयोः स्म पित्रोः
संप्रीणनाभ्युदयपोषणलालनानि ।
प्राप्योषतुर्भवति पक्ष्म ह यद्वदक्ष्णो-
र्न्यस्तावकुत्र च भयौ न सतां परस्वः ॥ ३९ ॥

बाल्ये दर्शनमदर्शनमित्यदृष्टपितृत्वम् । **युवयोरेव पित्रोः** पितृभ्यां **संप्रीणनादिकं प्राप्य युवयोरेवोषतुः** । सम्यक् प्रीणनमलौकिकदानहिताचरणादिभिः । **अभ्युदयः** शान्तिकादिभिः । **पोषणं** नवनीतादिभिः । **लालनं** स्तुतिचुम्बनादिभिः । एतच्चतुष्टयं **प्राप्य** यथा **अक्ष्णोः पक्ष्म** तथात्वमिति । **भवतीति** संबोधनम् । हे **भवति** त्वमनयोरक्ष्णोः पक्ष्मेव रक्षिकेति यशोदाया अधिका स्तुतिः । अत एव युवयो**र्न्यस्तावे**ताव**कुत्रभयौ** । अत एव पूतनादीनां भयं निवृत्तमिति भावः । नन्वेवं रक्षा स्वकीयस्यैव क्रियत इति कृष्णोऽस्माकमेव अस्माभिश्च नेतव्य इति शङ्कायामूचतुः **न सतां परस्व इति** । परस्व इत्यसद्बुद्धिः **सतां** कदापि न भवति ॥ ३९ ॥

एवं द्वितीयानामुक्त्वा तृतीयानामाह **गोप्यश्चेति** ।

श्रीशुक उवाच—**गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य चिरादभीष्टं**
यत्प्रेक्षणे दृशिषु पक्ष्मकृतं शपन्ति ।
दृग्भिर्हृदीकृतमलं परिरभ्य सर्वा-
स्तद्भावमापुरपि नित्ययुजां दुरापम् ॥ ४० ॥

गोपीनां कृष्ण एव संभाष्यः न तु देवक्याद्याः तादृश्यः **कृष्णमुपलभ्य** सम्यग्दृष्ट्वा दृशि स्थितं भगवन्तं **दृग्भिरेव हृदिकृत्य** अन्तःकरणे समागतमात्मनैव देहादिव्यवधानरहितेनालमत्यर्थं **परिरभ्य सर्वा** एव **तद्भावं** कृष्णभावं प्राप्ताः । अन्तर्गते भगवति आलिङ्गनार्थं प्रवृत्ताः स्वजीवात्मानं तत्र संयोज्य भगवता सह ऐक्यं प्राप्ताः लिङ्गशरीरमपि तिष्ठतीति जीवधर्मापेक्षया भगवद्धर्मा बलिष्ठा इति जीवभावं परित्यज्य भगवद्भावं प्राप्ता इत्यर्थः । **चिरादभीष्टमिति** । सर्वभावेन प्राणानां तत्समीपगमने हेतुरुक्तः । अभीष्टतायाः परमसीमामाह **यत्प्रेक्षणे दृशिषु पक्ष्मकृतं शपन्तीति** । 'जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद्दृशाम्' इति । अक्षिरक्षार्थं पक्ष्मकरणं भगवद्दर्शनदशायामक्ष्युपघातकशङ्काभावात् पक्ष्म व्यर्थं प्रत्युत व्यवधानं करोतीति बाधकमतो ब्रह्मा भगवद्दर्शनयुक्तानां पक्ष्म कुर्वन् दर्शनरसानभिज्ञो जड एवेति वदन्त्यः भगवत्प्रेक्षणे **दृशिषु** यः **पक्ष्मकर्ता** तं **शपन्ति** । एवं दर्शनरसाभिज्ञाः ततो **दृग्भिर्हृदीकृतं** भगवन्तं बहिः शङ्कया आलिङ्गनबाधाद् अन्तरेव **परिरभ्य** तद्रूपा जाताः । अयं भावस्तासां कामेन जातः तत्राप्यनायासेन । साधनसहस्रस्यापि एतदशक्यमित्याह **नित्ययुजामपि दुरापमिति** । निरन्तरयोगरतानामप्यप्राप्यम् । असूयादिसर्वदोषपरिहारार्थं भगवान् उपायान्तरमलभमानः स्वभावं दत्तवान् । नतु तासां स्वभावे काचित्प्रतीतिरस्ति । अत एव श्रूयते ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

गोप्यश्चेत्यस्याभासे एवमिति । विजातीया द्विविधा 'पित्रोर्नौ प्रीतिमावह' 'गोपीनां मद्वियोगाधिम्' इति वाक्यद्वयेन निरूपिताः । ते सजातीयगणनया द्वितीयतृतीया इत्यर्थः । व्याख्याने **न तु देवक्याद्या** इति व्रजात्कृष्णस्य नयनादिति भावः । **लिङ्गेति** । **तिष्ठतीत्यस्यानन्तरं** तथापीति शेषः । तिष्ठतीति हेतोः प्राप्तं **जीवभावं परित्यज्येत्यन्वयः** । लिङ्गस्याप्यन्तर्विद्यमानत्वाज्जीवभावो युक्तस्तथापि भगवद्भावं प्राप्तास्तत्र हेतुः **जीवेति** । **जीवधर्मो** लिङ्गशरीरं, **भगवद्धर्मा** आनन्दादयः, तथा च तदपेक्षया ते **बलिष्ठा** इति हेतोः प्रधानव्यपदेशन्यायेन तथेत्यर्थः । **प्रमाणानामिति** इन्द्रियान्तःकरणानामित्यर्थः । तथा च तैरपि बाह्यानुसंधानं नेत्युक्तम् । **कामेन जात** इति 'उदारहासद्विजकुन्ददीधितिः' इत्यत्रोक्तेन भगवत्संपादितेन कामेन जात इत्यर्थः ।

'गोमति मतिमति किमिदं हरि हरि हरिणा कथं सङ्गः ।
जातं पीतं वसनं मेचकमङ्गं गतोऽङ्गनाभावम्' इति ।

अतः पूर्वविस्मरणार्थं भगवानेवं कृतवानिति तृतीयकक्षास्थानामत्युत्कर्ष उक्तः ॥ ४० ॥

ततो भगवान् तद्भावदार्ढ्यार्थं किंचिदुपदेष्टुं तत उत्थाय एकान्ते गत्वा यथोचितं कृतवानित्याह **भगवानिति** ।

भगवांस्तास्तथाभूता विविक्त उपसंगताः ।
आश्लिष्यानामयं पृष्ट्वा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ४१ ॥

स्वयमेवान्तर्वर्तत इति यदेव करिष्यति तदेव ता अङ्गीकरिष्यन्तीति **विविक्ते** एकान्ते **उपसंगताः** समीपमागताः गोपीः बहिः स्वयमेवाऽश्लिष्य बहिर्धर्मानपि स्वकीयांस्तासु बहिः स्थापयित्वा पश्चाद्**नामयं पृष्ट्वा** स्ववचनं स्मृत्वा **प्रहसन्निदं** वक्ष्यमाण**मब्रवीत्** ॥ ४१ ॥

स्वलीलां तासु स्थापयन्निवाह **अपि स्मरतेति** ।

अपि स्मरत नः सख्यः स्वानामर्थचिकीर्षया ।
गतांश्चिरायितान् शत्रुपक्षक्षपणचेतसः ॥ ४२ ॥

हे **सख्यः** । **अपीति** संभावनायाम् । **नो**ऽस्मान् किं **स्मरत** । अस्मरणं तु भवतीनामेव दोष इति परिहासोक्तिः । स्वस्यापराधं परिहरति **स्वानामर्थचिकीर्षया गतानिति** । किं कर्तव्यार्थं गतं मथुरायां तत्र बन्धूनां हितकरणार्थं प्रवृत्तौ भूयान् कालो जातः । तेनैवानागमनं चित्तं तु भवतीष्वेवेत्यर्थः । चिरकालावस्थितौ हेतुमाह **शत्रुपक्ष-क्षेपणचेतस** इति । शत्रूणां पक्षाः सर्व एव नाशनीया इति । अन्यथा समूला न नश्य-न्तीति । स्त्रीभिः सह परिहासभाषया एतद्भगवतोक्तम् ॥ ४२ ॥

यस्तु मर्मानभिज्ञः स एतदङ्गीकरोति । न त्वभिज्ञ इति । अभिज्ञा गोपिका-भगवान् वञ्चयतीति भगवति अवध्यानबुद्धयो भवन्ति, अतस्तद्दोषपरिहारार्थं भगवानाह **अप्यवध्यायथेति** ।

अप्यवध्यायथास्मान्स्विदकृतज्ञा विशङ्कया ।
नूनं भूतानि भगवान् युनक्ति वियुनक्ति च ॥ ४३ ॥

ध्यै चिन्तायामित्यस्य अवोपसर्गसहितस्य लोटि तादेशरहितस्य मध्यमपुरुषवचनं **अवध्यायथेति** । अवध्यानं विरुद्धध्यानम् । **अपीति** संभावनायाम् । **अस्मान्**

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नूनंभूतानीत्यत्र प्राणिन एवेति । तथा चैतासां भगवति मानुषबुद्धिरिति स्वीकृत्येदं वचनमिति भावः ।

बलभद्रोद्धवादिसाहित्येनावध्यानप्राप्तिं सूचयति **अपि स्विदिति**। **अकृतज्ञा** एते इति या विशिष्टशङ्का विरुद्धशङ्का वा स्वाधीनत्वे दोषोऽयं भवेत्। पराधीनं त्वेतदित्याह **नूनं भूतानि भगवानिति**। **युनक्ति** कदाचित् **वियुनक्ति** वियोजयति च ॥४३॥

यस्मिन् पक्षे भगवति जारबुद्धिः तदैवं वचनं प्राणिन एव जारा भवन्तीति कथं कालेन संयोगवियोगौ क्रियेते इति चेत् तत्राह **वायुर्यथा घनानीकमिति**।

वायुर्यथा घनानीकं तृणं तूलं रजांसि च।
संयोज्याक्षिपते भूयस्तथा भूतानि भूतकृत् ॥ ४४ ॥

यथा वायुः मेघसमूहं वियोजयति योजयति च। यथा **तृणसमूहं** वात्यारूपः। **तूलं** च कार्पासपिण्डं, **रजो** भूरेणुः, तृणादीनि राजससात्त्विकतामसानि निर्गुणा मेघाः, चतुर्विधा अपि वायुना स्वेच्छया नीयन्ते स्थाप्यन्ते वा। **तथा भूतानि** चतुर्विधान्यपि भूतानि। **भूतकृत्** कालः। योजयति वियोजयति च। अतः कालाधीनत्वात् योगवियोगार्थं कोपि नोपालभ्यः ॥ ४४ ॥

परमार्थबुद्धियुक्ताश्चेत्तत्राह **मयि भक्तिर्हि भूतानामिति**।

मयि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वाय कल्पते।
दिष्ट्या यदासीन्मत्स्नेहो भवतीनां मदापनः ॥ ४५ ॥

भक्तिः शास्त्रीया आन्तरप्रेमसहिता सेवादिः, इन्द्रियाणामहमहमिकया[1] स्वाभाविकी वृत्तिर्वा। **अमृतत्वाय** मोक्षाय। **भूतानामिति** नात्रावान्तराधिकारभेदो वक्तव्यः यथा मर्यादायां ब्राह्मण एव मुच्यत इति न तथा भक्तिमार्गे। **कल्पत** इति असहायैव भक्तिर्मोक्षं दातुं समर्था न तु ज्ञानमिव कर्मापेक्षते अन्तःकरणशुद्धिं वा। अतो भक्तानां मोक्षः नात्यन्तं दुष्प्राप्यः। भवतीनां तु ततोपि विशेष इत्याह **दिष्ट्या यदासीन्मत्स्नेह** इति। स्नेहो लौकिकः स तु कामकृतो भवति 'काममयः पुरुषः' इति सहजोऽपि कृत्रिमो। वैधः सहजो भगवद्विषयको न भवतीति असंव्यवहार्यत्वाद्भगवतः। प्रकृते तु दैवगत्या मद्विषयो जातः तस्य च फलं **मदापन** इति मामेवापयति प्रापयतीति मद्भावं मत्सायुज्यं वा करोतीत्यर्थः। अमृतत्वं ब्रह्मभावः, पुरुषोत्तमभावो मद्भावः। तद्वैलक्षण्यं पूर्वमेवावोचाम ॥ ४५ ॥

कीदृशो भगवान् यादृशं स्नेहः प्रापयतीत्याकाङ्क्षायामाह **अहं हीति**।

अहं हि सर्वभूतानामादिरन्तोऽन्तरं बहिः।
भौतिकानां यथा खं वार्भूर्वायुर्ज्योतिरङ्गनाः ॥ ४६ ॥

स्नेहस्य मत्प्रापणे आवरणनिराकरणमेव साध्यम्। न तु प्रयासान्तरमस्तीति वक्तुं भूतानां पूर्वापरबाह्याभ्यन्तरभेदेन प्रदेशचतुष्टये स्वस्यावस्थानं निरूप्यते। युक्त-

१. अहंपूर्विकया इत्यर्थः।

श्चायमर्थः। व्यापको हि परिच्छिन्नस्य एवमेव भवति। **आदिरन्त** इति उत्पत्तेः पूर्वं नाशानन्तरं च **अहमेवे**ति कालपरिच्छेदे। उभयतः स्थितिमाह **अन्तरं बहिरि**ति। देशपरिच्छेदे। संघाताभिप्रायमेतदणुजीवाभिप्रायेऽपि। तत्र पञ्चमहाभूतानि दृष्टान्तीकरोति **भौतिकानामि**ति। **खमाकाशं वार्जलं** तामसराजसभावनिरूपणार्थं आकाशजलयोः क्रमो निरूपितः। तथैव भूवाय्वोः सृष्टिप्रलयभेदेन क्रमद्वयं निरूपितं भवति। मध्ये सात्त्विकं तेजः आद्यन्तयोस्तामसौ तत्संलग्नौ राजसौ मध्ये सात्त्विकमिति यथा सर्वतो व्याप्तं शरीरं तत्संलग्ना इन्द्रियप्राणाः मध्ये चैतन्यमिति ज्ञापनार्थम्। **अङ्गना** इति संबोधनं उत्तमाङ्गत्वेन विश्वासार्थम् ॥ ४६ ॥

एवं परितो वेष्टनमात्रतया स्वस्य जीवानां जगतो वा भेदो निरूपितः तन्निराकुर्वन् केवलात्मप्रतिपत्तिमाह **एवमि**ति।

एवं ह्येतानि भूतानि भूतेष्वात्मतया ततः।
उभयं मय्यथ परे पश्यताभातमक्षरे ॥ ४७ ॥

अनेन प्रमेयं भगवानिति समर्थितं भविष्यति। पूर्वश्लोके भूतानि परितो निरूपितानि। भौतिकानां कालपरिच्छेदे देशपरिच्छेदे च मध्यभावस्तु न निरूपितः। मध्यभावस्तु किमात्मक इत्याकाङ्क्षायामाह मध्येऽपि **भूतान्येव** भौतिकेषु वर्तन्ते। नदीनिमग्नघट इव स्थिता भविष्यन्तीति पिण्डकारणत्वेन च स्थिता भविष्यन्तीति न जलात्मता घटस्य भविष्यतीति विशेषमाह **आत्मात्मतये**ति। आत्मनां भूतशब्दवाच्यानां घटपटादीनामात्मतया स्वरूपत्वेन महाभूतानि भौतिकेषु भवन्तीत्यर्थः। अनेन पञ्चमहाभूतात्मकत्वं जगतो निरूपितम्। ततः परमुभयविधस्य कार्यकारणभावापन्नस्य भूतजातस्य भगवानाद्यन्तयोरन्तर्बहिः तद्रूपश्चेति निरूपयति **तत उभयं मयी**ति बोधनार्थम्। तत इति क्रमः आनन्तर्यार्थो निरूपितः। एतन्मयीति वचनं ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिभूतभौतिकपक्षे पुरुषपरं ब्रह्माण्डपक्षे तु कालपरम्। **अथ** तदनन्तरम्। कालसहितस्य सर्वस्यापि कार्यजातस्य पूर्ववन्मयि परे अहं तेषामाद्यन्तान्तरवर्तीत्यादि। एतावद्दूरे स्वरूपं निरूप्य तस्यानुभवं कारयति **पश्यते**ति। किं द्रष्टव्यमित्याकाङ्क्षायां क्रमनिरूपणं परित्यज्य फलमाह **अक्षरे आभातमि**ति। अनेन ब्रह्मात्मभावोपि निरूपितो भवति। जीवानामप्यतिरिक्तभावस्य निराकृतत्वात्स्नेहस्य मदापनजनने अधिकार इव निरूपितः ॥ ४७ ॥

तेन को वाधिकारः संपन्न इत्याकाङ्क्षायामाह **अध्यात्मशिक्षये**ति।

श्रीशुक उवाच—**अध्यात्मशिक्षया गोप्य एवं कृष्णेन शिक्षिताः।**
तदनुस्मरणध्वस्तजीवकोशास्तमध्यगन् ॥ ४८ ॥

अध्यात्मशिक्षा आत्मनो ब्रह्मत्वज्ञानबोधाय युक्तिपूर्वकनिरूपणं तेन **गोप्य एवं** भगवता **शिक्षिताः** ब्रह्मभावापन्ना अपि बोधकस्य भगवतः **अनुस्मरणेन**

बोधितार्थानुस्मरणेन वा ध्वस्तजीवकोशाः सद्यः व्यवधायकं स्वकीयमुपाधिरूपं लिङ्गशरीरं परित्यज्य **तमेवाध्यगन्** भगवद्रूपा एव जाताः यथा भगवान्। तेनान्तःपूर्णो भगवानेव जातः। कोशस्थानीयो भगवानाधिदैविकः। सहजसर्वशक्तिर्वा देहस्त्ववशिष्यते व्याप्तभगवदंशः ॥ ४८ ॥

तस्य प्रतिबन्धकत्वाभावाय भगवन्तं विज्ञापयामासुः **आहुश्चेति**।

आहुश्च ते नलिननाभ पदारविन्दं
योगेश्वरैर्हृदि विचिन्त्यमगाधबोधैः।
संसारकूपपतितोत्तरणावलम्बं
गेहंजुषामपि मनस्युदियात्सदा नः॥ ४९ ॥

भक्तानामेवं स्थितिः उत्तमा एवंभावश्च, ब्रह्मात्मभावोऽस्माकं जात एव। इन्द्रियवर्गश्चातीतः। अतः आधिदैविके मनसि तवावतीर्णस्य पुरुषोत्तमस्य पादयुगलं मनसि सर्वदा स्फुरतु। तावता इयमवस्था स्थिरा भविष्यति। एतदभावे ब्रह्मभावापन्नस्यापि सर्वे दोषाः संभविष्यन्तीत्याशयेनाहुः **हे नलिननाभेति**। पद्मनाभत्वादयं ब्रह्मादीनामुत्पादकः तदनुवृत्त्यैव जीवानां स्थितिर्वा ब्रह्मभावेन स्तब्धतायां कृतघ्नता भवतीति तदभावार्थं प्रार्थित इत्यर्थः। उपायेनाविर्भावं संपादयन्त्विति चेत् तत्राहुः **योगेश्वरैर्हृदि विचिन्त्यमिति**। **अगाधबोधैर्**ज्ञानपूर्णैर्बहिर्योगरूपसाधनयुक्तैरपि **हृदि विचिन्त्यमेव**। नन्वेतादृस्याविर्भावे किं प्रयोजनमिति चेत् तत्राह **संसारकूपपतितोत्तरणावलम्बमिति**। **संसारकूपे** निर्गमोपायरहिते यः पतति दूरादुच्चैः स्थितः पातककर्मणा नीचत्वं प्राप्नोति तस्य वैकुण्ठपदारोहणे **अवलम्बनं** भवति। कर्म ज्ञानादिकं ऊर्ध्वगमनं तन्निरालम्बने न साधकमिति सर्वथालम्बनं मृग्यते। स्वस्य बाधान्तरसंभावनामाहुः **गेहंजुषामपीति**। देहो वर्तत इति देहभागिनः गृहे योजयिष्यन्ति। ततो गृहासक्त्या पूर्ववदेव प्राकृतत्वं भविष्यति। अयमेव च कूपे पातः। अपीति कदाचित्त्वत्कृपया देहसंबन्धो न भवेत् तदा न काचिच्चिन्ता इत्यपि सूचितम्। **मनसि स्वयमेवोदियात्**। **नो**ऽस्माकं सर्वासाम्। एवं निष्कामतया गोप्यो मुख्या भक्ता जाताः। कामनिवारणार्थं च ज्ञानोपदेश इति निरूपितम्॥ ४९ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे त्रयस्त्रिंशाध्यायविवरणम्॥ ३३ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

आहुश्चेत्यत्र कर्मेति इदमेवोर्ध्वगमनमिष्टदेशसंयोगानुकूलो व्यापारः तदूर्ध्वगमनं निरालम्बे मार्गे साधकमिष्टदेशप्रापकं नेत्यर्थः।

॥ इति त्रयस्त्रिंशाध्यायव्याख्या समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

चतुस्त्रिंशोध्यायः ।

चतुस्त्रिंशे साधनानां मुख्यंसाधनमीर्यते ।
कीर्तनं सरसत्वाय स्त्रीभिः स्त्रीणां निरूप्यते ॥ १ ॥
सर्वसाधनसंपत्तिः कृष्णानुग्रहपूर्विका ।
तदभावे नैव सिद्ध्येदित्यनुग्रहवर्णनम् ॥ २ ॥
अनुग्रहस्य स्थिरता सद्बुद्ध्यैव हरौ भवेत् ।
माहात्म्यज्ञानतः पुष्टा स्तुत्या कार्यक्षमा भवेत् ॥ ३ ॥
सर्वशक्तियुतः कृष्णः श्रोतव्य इति सिध्यति ।
शक्तीनामप्यभीष्टश्च सज्ज्ञानस्तुतिभावितः ॥ ४ ॥

पूर्वाध्याये गोपीनामुपदेश उक्तः प्रार्थना च । अनुग्रहस्त्ववशिष्यते । तदत्र तासामनुग्रहं कुर्वन् प्रसङ्गादन्येषामप्यनुग्रहं कृतवानित्याह **तथानुगृह्येति** ।

श्रीशुक उवाच—**तथानुगृह्य भगवान् गोपीनां स गुरुर्गतिः ।**
युधिष्ठिरमथापृच्छत्सर्वांश्च सुहृदोऽव्ययम् ॥ १ ॥

तथा तैर्यथा प्रार्थितं तथैव तत् हृदये स्वचरणारविन्दं स्थापयित्वा **युधिष्ठिरमथापृच्छ**दिति संबन्धः । भगवतस्तथानुग्रहे हेतुमाह **गोपीनां स** एव **गुरुः गतिः** फलं च । फलसाधनरूपत्वात्तासामन्य उपायो नास्तीति स्वचरणारविन्दं स्थापितवानित्यर्थः । गोपिका उत्तमाधिकारिण्यः परं पुष्टिस्थाः । तदनु मर्यादायां युधिष्ठिरः श्रेष्ठः अतस्तदनन्तरं युधिष्ठिरोऽनुगृहीतः । ततः **सर्वांश्च सुहृदः अव्ययमपृच्छत्** । अव्ययशब्देन कुशलं ज्ञानमप्युच्यते । तेन पूर्वं मनसा तेभ्योपि ज्ञानमुपदिष्टमिति लक्ष्यते । तस्य पुनः प्रश्नः स्थिरीकरणार्थः । अनेनोत्तमादयः सर्वे एवानुगृहीता इत्युक्तम् ॥ १ ॥

ततस्ते स्वाधिकारं प्रकटयन्तः प्रत्युत्तरमुक्तवन्त इत्याह **त एवमिति** ।

त एवं लोकनाथेन परिपृष्टाः सुसत्कृताः ।
प्रत्यूचुर्हृष्टमनसस्तत्पादेक्षाहतांहसः ॥ २ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

चतुस्त्रिंशे कारिकासु माहात्म्येति भगवानेवंप्रकारेण विवाहं कृतवान् इति **माहात्म्यज्ञानात्पुष्टा** बुद्धिः **स्तुत्या** कृत्वा कार्येनुग्रहस्थैर्यसंपादने **क्षमा** समर्था **भवे**दित्यर्थः । सर्वत्रानुग्रहं निरूप्य तत्स्थैर्यहेतुभूतायाः सद्बुद्धेः पोषार्थं माहात्म्यमुच्यते इति निर्गलितोर्थः ।

तथानुगृह्येत्यत्र **तेभ्योपी**ति वचसा गोपीभ्यो **ज्ञानमुपदिष्टं**, मनसा तेभ्योप्युपदिष्टमित्यपिशब्दः ।

प्रश्नेनापि महान् संतोषो जात इति ज्ञापयति **लोकनाथेन परिपृष्टा** इति। महतः प्रश्नमात्रमपि संतोषजनकं प्रकृते त्वधिकमप्यस्तीत्याह **सुसत्कृता** इति। आसनादिकृतः सत्कारः, अनेन कायिकपूजा निरूपिता। ततः **प्रत्यूचुः**। पूजितवाणीं निरूपितवन्तः। कायवाङ्मनसां गुणमुक्त्वा दोषाभावमाह **तत्पादेक्षाहतांहस** इति। भगवच्चरणारविन्ददर्शनेन हतपापाः ॥ २ ॥

यद्भगवता पृष्टं कुशलमस्तीति तत्रोत्तरमाहुः **कुतोऽशिवमिति**।

कुतोऽशिवं त्वच्चरणाम्बुजासवं
महन्मनस्तो मुखनिःसृतं क्वचित्।
पिबन्ति ये कर्णपुटैरलं प्रभो
देहंभृतां देहकृदस्मृतिच्छिदम् ॥ ३ ॥

अशिवसंभावनायां कुशलप्रश्नः संगच्छते। अन्यथा निःसन्दिग्धे प्रश्नो व्यर्थः स्यात्। यद्यपि संसारित्वेनाकुशलं संभवति तथापि सर्वाकुशलनिवर्तकसाधनस्य निरन्तरमनुष्ठानात् कथमशिवमित्यभिप्रायेणाहुः **कुतः अशिवमिति**। तत्किं साधनमित्याकाङ्क्षायामाह **त्वच्चरणाम्बुजासवं महन्मनस्तो मुखनिःसृतमिति**। परमानन्दस्य तव चरणो भक्तिमार्गप्रवर्तकः। अम्बुजं इति सुखसेव्यः। तत्रत्यो मकरन्दरसः रसात्मको भगवान् सर्वत्रैव वर्तत इति। ब्रह्मानन्द एव मार्गान्तरेण समानीतः देहाद्यभिमानवतामपि देहादिविस्मारकत्वेन आसवशब्दवाच्यो भवति स स्वभावत एव परमानन्दरूपो दोषान्तरनिवर्तकश्च। तत्रापि यदि ततोऽप्युत्कृष्टरसेन संमिलितो भवेत्। तदा किं वक्तव्यं रसान्तरेण पुष्टः सन् परमानन्दं प्रयच्छतीति वक्तुमाह **महन्मनस्त** इति। अत्र भक्तिमार्गस्यायं सिद्धान्तः। ब्रह्मानन्दः स्वेच्छया वस्त्रमिव सङ्कुचितात्मा शतगुणित इव घनीभूतः परिणतदधिवदन्यूनः आनन्दघनो भवति तदात्मको भगवच्चरणः स यदा भक्तिमार्गेण गृहीतो भवति तदा भगवद्भक्तानां कायवाङ्मनोभिर्दृढं गृहीतः रसात्मकत्वाद्भक्तानामानन्दरूपं स्रवति। स भक्तिरस इत्युच्यते।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

कुतोऽशिवमित्यत्र चरणस्य रसवत्त्वमुपपादयन्ति **रसात्मक** इति। यतो भगवान् रस आत्मनि स्वरूपे यस्य तादृशः। अतस्तस्य सर्वत्रैव रसो न त्वधरादिनियम इत्यर्थः। **मार्गान्तरेणेति** भक्तिमार्गेण समानीतो **ब्रह्मणो** भगवच्चरणस्यानन्**दो** भक्तानां सेवोपयोगिदेहाभिमानस्य विद्यमानत्वात्तद्विस्मारकत्वेनासवशब्दवाच्यो भवति। ज्ञानिनां तु देहाभिमानाभावात् न तत्र आसवशब्दवाच्यतेत्यर्थः। **स** इति स ब्रह्मानन्दः स्वभावत एवैतादृशो न त्वधरादिरस इवाधिष्ठानतस्तादृशस्तत्राप्युत्कृष्टेन भक्तिरसेन मिलितश्चेत् किं वक्तव्य इत्यर्थः। **दोषान्तरेति** देहादिविस्मरणातिरिक्ता ये दोषाः प्राकृताः कामादयस्तन्निवर्तक इत्यर्थः। **रसान्तरेणेति** भक्तिविशेषेण कीर्तनेन पुष्टो **भक्तिरस** इत्यर्थः।

सोपि शब्दब्रह्मणि भागवतादावुद्धृतः घटोद्धृतजलमिव महतां श्रवणस्मरणकीर्तनादिभिः इन्द्रियाघातैः तच्छिद्रद्वारा स्वरसो हृद्भदे विनिविशति । स तु भक्तिरसापेक्षयापि पुनर्भक्तेन्द्रियैः पावितत्वात् निर्गलितः ततोप्यधिकरसः । एवं सति यदा यदा वारं वारं भगवद्गुणान् कीर्तयति चरणारविन्दमकरन्दरूपान् भक्तिमार्गानुसारेण गूढार्थरूपान् तदा महन्मनस्तः महन्मनसि स्थित्वा मुखनिःसृतं भवति । क्वचिदिति अत्यन्तभक्तसङ्गे रसाविर्भावे च कदाचिदेव वदतीति, तद्धे **अलं कर्णपुटैरुत्तभितकर्णैः अलमत्यर्थं पिबन्ति** । ननु दुर्लभोऽयं रसः कथं बहुपानसमर्थो भवेत्तत्राह **प्रभो** इति । स हि सर्वसमर्थः तादृशा भक्ताः कोटिशो भवन्ति, यथा सरघाभिः महता क्लेशेन पुष्परसोऽणुप्रमाणेन क्वचित्स्थाप्यते । प्रभूणां तु मधुपूरिताः कलशाः कोटिशो भवन्ति । अतो भगवदाश्रये भूयानेव तादृशो रसः पीयत इति । अशुभसंभावनापि का । अशुभं धर्मादेव निवर्तते । ततो ज्ञानं ततः सवासनाऽविद्यानिवृत्तिः ततः केवलात्मा भगवन्निष्ठो भवति, तदा आनन्दघनो भगवान् प्रकटो भवति । तत्र भक्त्या भक्तिरसः सर्वदोषनिवर्तकः नित्यं संसारविस्मरणहेतुः प्रादुर्भवति । सोपि पूर्वोक्तप्रणालिकया नित्यं पेपीयमानानामशुभसंभावनापि बाधिता, किंच, देहाभिमाने विद्यमानेपि प्रयत्नमात्रेण गृहीते देहकर्त्री या स्मृतिः तामपि छिनत्तीति मूले गते देहकृतसंभावनापि निरस्ता ॥ ३ ॥

एवं प्रश्नोत्तरमुक्त्वा भगवति स्वचिकीर्षितं विज्ञापयन्ते हित्वेति ।

हित्वात्मधाम विधुतात्मकृतत्र्यवस्थ-
मानन्दसंप्लवमखण्डमकुण्ठबोधम् ।
कालोपसृष्टनिगमावनआत्तयोग-
मायाकृतिं परमहंसगतिं नताः स्म ॥ ४ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

शतेति यथा महदपि वस्त्रं संपुटीकरणेन शतगुणितं क्रियते तथायमित्यर्थः । **परिणतेति** निष्पीडितेत्यर्थः । आनन्दस्य घनीभूतत्वाद् दृष्टान्ते निष्पीडितत्वमुक्तम् । **स यदेति** यथा निष्पीडितं दधि जलेन मिलितं द्रुतं भूत्वा वस्त्रेण दृढं गृहीतं सत् रसं स्रवति तथा ब्रह्मानन्दरूपश्चरणो भक्तिमिलितो दृढं कायादिभिर्गृहीतः सन् परमानन्दं स्रवतीत्यर्थः । **हृद्** हृद इति भक्तानां हृदयरूपे हृद इत्यर्थः । **नन्विति** अयं रसो दुर्लभः अतः पुरुषो बहुपानसमर्थः कथं भवेदित्यर्थः । **तादृशा** इति यथा मधुयुक्ताः कलशाः कोटिशः प्रभूणां, तथा तादृशरसयुक्ता भक्ताः कोटिशो भगवत इत्यर्थः । **अत** इति भगवन्निकटे तादृशरसयुक्तानां बहूनां विद्यमानत्वादित्यर्थः । **अशुभमिति** तथा चाशुभनिवृत्तिः पूर्वकक्षैवेति भावः । **पेपीयमानानामिति** यङन्तस्यात्मनेपदित्वात्कर्तरि शानच् । **देहकर्त्रीति** भगवद्विस्मरणेन देहसंबन्धो भवतीति ‘स्वव्यापारे हि कर्तृत्वम्’ इतिन्यायेन करणस्यापि कर्तृत्वम् ।

आत्मधाम स्वगृहादिकं हित्वा देहं वा। **परमहंसगतिं** त्वां **नताः स्म** इति संबन्धः। यथा कश्चित्पूर्वभावं परित्यज्य उत्तरभावग्रहणार्थं तद्दातारं नमस्यति **हि त्वा** इति पदद्वयं वा। **आत्मनोऽपि धाम** तेजोरूपं त्वां तस्मिन् पक्षे दोषाभावः पूर्वोक्त एवानुसंधेयः। नन्ववस्थात्रये विद्यमाने किं भगवन्नमनेनेत्यत आह **आत्मकृताः** अन्तःकरणकृताः तिस्रोऽवस्थाः **विधुताः** दूरीकृता येन। यत्राहंकारमेव दूरीकरोति तत्र तत्कृतानि स्थानानि दूरीकर्तुं कः प्रयासः। न केवलमवस्थानिवर्तकत्वमात्रम्। तथा सति बीजभावेपि तदवस्थाभाव इति भगवतः को विशेषः स्यात् तत्राह **आनन्दसंप्लव**मिति। आनन्दस्य संप्लवः महापूरो यस्य। सोपि चेत्परिच्छिन्नः स दोषस्तदवस्थ इति चेत् तत्राह **अखण्ड**मिति। तथापि लोके अज्ञातः परमानन्दो न पुरुषार्थ इति। सुषुप्तौ तथोपालम्भादपुरुषार्थो भवेदित्याशङ्क्याह **अकुण्ठबोध**मिति। न कुण्ठितोऽकुण्ठः बोधो यस्येति। अनुभूयमानानन्दरूप एवेत्यर्थः। नन्वेतादृशः श्रुत्यैकमात्रसमधिगम्यः स्वानुभवप्रकटः ब्रह्मानन्द एव भवति न तु परिदृश्यमानो भगवानिति चेत्तत्राह **कालोपसृष्टनिगमावने आत्तयोगमायाकृति**मिति। कालेन वेदानां नाशे तत्प्रतिपाद्यधर्माणां तत्संबन्धिनां सर्वेषामपि अवने रक्षार्थं आत्ता योगमायया आकृतिर्येन स एव धर्मरक्षार्थमेव आविर्भूतो न त्वन्य इत्यर्थः। तर्हि कथं न सर्वैस्तथा ज्ञायत इति चेत् तत्राह **परमहंसगति**मिति। ये संसारादात्मनः पृथग्भावं जानन्ति कर्तुं च शक्नुवन्ति ते हंसाः ततोऽपि ये जीवानां गतिं भगवद्गतिं च विवेचितुं जानन्ति ते परमहंसाः। तेषामेव गतिर्गम्य इत्यर्थः। अतः स्वभजनानुकूलतया कियन्तो धर्मा ज्ञाता इति तथाभूताः भगवद्भावार्थं त्वां **नता** इत्यर्थः।

एवं पुरुषाणां सर्वभावप्रपत्तिमुक्त्वा स्त्रीणामपि साक्षाद्भगवत्प्रपत्त्यर्थं पुरुषद्वारा जातायामपि तादृशी प्रतिपत्तिर्भगवत्स्त्रीषु दृश्यत इति तस्या मूलकारणं प्रष्टुं सर्वाः स्त्रियो मिलिताः ततस्ताभ्यः श्रुत्वा स्वयं च तथाजाता इति। सर्वाः स्त्रियः पुरुषवदेवेति यदुपाख्यानवृत्तं तदुपक्षिपति **इत्युत्तमश्लोके**ति।

ऋषिरुवाच—**इत्युत्तमश्लोकशिखामणिं जने-**
ष्वभिष्टुवत्स्वन्धककौरवस्त्रियः।
समेत्य गोविन्दकथा मिथोऽगृणं-
स्त्रिलोकगीताः शृणु वर्णयामि ते॥ ६॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

हित्वेत्यत्र यत्रेति आत्मतेजस्त्वकथनेनाहंकारदूरीकर्तृत्वमुक्तम्। **कः प्रयास** इति अपेक्षित इति शेषः। तथा च प्रयासकर्मिकापेक्षणक्रियार्थकत्वं स्थानदूरीकरणस्यात-स्तुमुन्। **बीजभावेपीति** बीजरूपो भावो भक्तिवर्द्धिन्यामुक्तस्तस्मिन्नपीत्यर्थः।

उत्तमैः श्लोक्यत इति उत्तमानां तदेव प्रयोजनमिति । ततोप्युत्तमत्वमेव कर्तव्यमिति **उत्तमश्लोकशिखामणिं** भगवन्तमेव स्तुवन्ति सर्वे जनाः । स्त्रीणां पुनस्तदभिज्ञत्वाभावात् तज्ज्ञानार्थं **अन्धकानां** यादवानां **कौरवाणां च स्त्रियः समेत्य मिथः गोविन्दकथाः अगृणन्**, तास्ते **वर्णयिष्यामी**ति प्रतिजानीते । ननु तावता किं स्यादित्याशङ्क्याह **त्रिलोकगीता** इति । ताः कथाः लोकत्रयेपि गीताः, अतः सावधानतया **शृण्वि**ति सात्त्विकसाधनमिति नियोगः ।

तत्र प्रथमं द्रौपद्याः प्रश्नमाह हे **वैदर्भी**ति ।

द्रौपद्युवाच—**हे वैदर्भ्यच्युतो भद्रे हे जाम्बवति कौसले ।**
हे सत्यभामे कालिन्दि शैब्ये रोहिणि लक्ष्मणे ॥ ६ ॥

अष्टस्त्रीणां प्रत्येकमन्यासां समुदायेन च संबोधनम् । सर्वभावेन भगवद्गुणज्ञानार्थम् । मूला प्रकृतिः लक्ष्मीः, ततोऽष्टप्रकृतयो रुक्मिण्याद्याः, ततः षोडशविकाराणां सहस्रशः कार्यप्रकृतयः । सर्वासु भगवतो या लीलाः यथावा तासां परिग्रहः तदनुसंधानेन कृतार्थता भविष्यतीति तथा प्रश्नः । **अच्युत** इति सर्वास्वपि रममाणो न च्युतो भवतीति जीववैलक्षण्यं निरूपितम् । **हे भद्रे हे जाम्बवति हे कौसले हे सत्यभामे हे कालिन्दी**ति **हे शैब्ये मित्रविन्दे** । षोडशसहस्रस्त्रीषु मुख्या रोहिणी । सैवाष्टमहिषीष्वपि कल्पान्तरे । अत एव **क्रमदीपिकासु** सैव गृहीता ॥ ६ ॥

हे कृष्णपत्न्य एतन्नो ब्रूत वो भगवानयम् ।
उपयेमे यथा लोकमनुकुर्वन् स्वमायया ॥ ७ ॥

हे कृष्णपत्न्य इति साधारणीनां संबोधनम् । एतदनुपदमेव प्रष्टव्यम् । **नो**ऽस्मभ्यं **ब्रूत** । तत्किमित्याकाङ्क्षायामाह **भगवान् अयं यथा उपयेम** इति । आन्तरं भावमुत्पाद्य विवाहं कृतवानिति चेत्तत्राह **यथा लोकमनुकुर्व**न्निति । लोकानुकरणं बाह्यप्रकारेण । ननु सर्वान्तरो भगवान् कथं बाह्यप्रकारं करिष्यतीति चेत्तत्राह **स्वमायये**ति । असाधारणमायया बहिरपि स्वभावं प्रकटयतीत्यर्थः ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

हे वैदर्भीत्यत्र **रुक्मिण्याद्या** इति रुक्मिणी आद्या यासामित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः तथा च रुक्मिणीभिन्नाः रोहिणीमादायाष्टौ भिन्नास्ता अपि मूलप्रकृतय इत्यर्थः ।

तत्र प्रथमं वैदर्भी स्वविवाहप्रकारमाह **चैद्याय मार्पयितुमिति** ।

रुक्मिण्युवाच—**चैद्याय मार्पयितुमुद्यतकार्मुकेषु**
राजस्वजेयभटशेखरिताङ्घ्रिरेणुः ।
निन्ये मृगेन्द्र इव भागमजावियूथा-
त्तच्छ्रीनिकेतचरणोस्तु ममार्चनाय ॥ ८ ॥

राजा मत्पिता भ्राता वा । यावद्दास्यति ततः पूर्वमेव नेष्यतीति तन्निराकरणार्थमुद्यतकार्मुका राजानो जाताः । ततश्चैद्याय मामर्पयिष्यति राजद्वारा एवं स्थिते **अजेयभटशेखरिताङ्घ्रिरेणुः** भगवान्निन्ये । न जेयो भटोपि येषां ते **अजेयभटाः** । भटः पदातिः कीर्तिवक्ता दूतरूपो वैतालिको वा । तेषां **शेखरितः** मुकुटेष्वधिरूढः **अङ्घ्रिरेणुर्यस्य** । तादृशं भगवन्तं जेष्यन्तीति दूरापास्तमत एव मां **निन्ये** । निःशङ्कार्थमाह **मृगेन्द्र इवेति** । एवमावश्यकनयने हेतुः **भागमिति** । अन्येषामप्रयोजकत्वमाह **अजावियूथादिति** । अजानामवीनां च समूहात् । येपि सात्त्विका येपि राजसाः ते उभयेप्यप्रयोजकाः । एवं पुरुषोत्तमत्वं प्रकटितमिति । मम सर्वपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं तच्चरणो **ममार्चनायास्तु** । प्रत्यक्षमेव तत्र सर्वपुरुषार्थसत्त्वमित्याह **श्रीनिकेतेति** । स्वभागत्वात् शरीरं स्वयमेव भोक्ष्यति । तत्र प्रसङ्गादागतो जीवः भगवद्भक्तिमेव वाञ्छतीति निरूपितम् ॥ ८ ॥

यद्यपि द्रौपदी परिगणनां व्यत्यासेन कृतवती । तथापि क्रमेणैव ताः स्त्रियः स्ववृत्तान्तं निरूपयन्ति । अतस्तदनन्तरभाविनी सत्यभामा स्ववृत्तान्तमाह **यो मे सनाभीति** ।

सत्यभामोवाच—**यो मे सनाभिवधतप्तहृदा ततेन**
लिप्ताभिशापमपमार्ष्टुमुपाजहार ।
जित्वर्क्षराजमथ रत्नमदात्स तेन
भीतः पितादिशत मां प्रभवेपि दत्ताम् ॥ ९ ॥

सनाभिः सोदरो भ्राता तस्य **वधो** यद्यप्यन्यत्र जातः तथापि तद्वधेन तप्तहृदयः मत्पिता तेन अविचार्यैव भगवति **लिप्तोभिशापः** तमपमार्ष्टुं **ऋक्षराजं जित्वा** । **अथ** भिन्नप्रकारेण स्वयं प्रतिगृह्य पारिबर्हतया दत्तं **रत्नं** तस्मै मत्पित्रे **उपाजहार** । ततो

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

चैद्यायेत्यत्र । चरणस्य श्रीनिकेतत्वं व्युत्पादयन्ति **तत्रेति**, लक्ष्म्या देहो भोगार्थं वक्षसि तिष्ठति तत्र वक्षसि देहप्रसङ्गादागतो जीवो भक्त्यर्थं चरणे स्थितिं वाञ्छति तथा च देहस्य वक्षसि स्थितावपि अन्तःकरणं चरण एव तिष्ठतीति चरणस्य श्रीनिकेतत्वमित्यर्थः ।

भीतो मत्पिता तेन रत्नेन सह **मामादिशद्दत्तवान्** । यद्यपि तस्य भार्याः सिद्धाः । तथापि प्रभुरिति । अन्यस्मै **दत्तामपि** वाग्दत्ताम् । 'दत्तामपि हरेत्कन्यां श्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत्' इति । क्षत्रियविषयमेतत् । 'नैतत्पूर्वेषयश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे । यदन्यस्याप्यनुज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते' इति मनुवाक्यं ब्राह्मणविषयं ऋषिपदप्रयोगात् । किंच । विवाहे बन्धूनामैकमत्यं मृग्यते तदैवाधिकारः । ततोधिकारसंपादनार्थमेव मां दत्तवान् । अतः प्रायश्चित्तार्थं दत्ताहं दोषनिर्घातार्थं जातेति स्वार्थं नावशिष्टेति न किंचित्कामये इत्यर्थः । अत एव भगवतः सा प्रिया । पित्रर्थमेव च व्यापृता । अत एव तस्याः स्वर्गो नास्तीति पारिजातापहरणं स्वर्गे च नयनम् ।

जाम्बवतीत्याह प्राज्ञायेति ।

जाम्बवत्युवाच—**प्राज्ञाय देहकृदमुं निजनाथदैवं**
सीतापतिं त्रिणवहान्यमुनाभ्ययुध्यत् ।
ज्ञात्वा परीक्षित उपाहरदर्हणं मां
पादौ प्रगृह्य मणिनाहममुष्य दासी ॥ १० ॥

अज्ञाय अज्ञात्वा प्रकर्षेण अज्ञात्वा **प्राज्ञाय** कश्चिन्मनुष्य इति भगवन्तं ज्ञात्वा मम **देहकृत्** कन्यापिता । महता पापेनैव कन्यापितृत्वं भवतीति । अत एव दुःखायैवेति शास्त्रम् । अतो भगवन्तं न ज्ञातवान् । **अमुमि**त्यग्रे प्रदर्श्याह वस्तुतस्त्वयं **निजः** आत्मा **नाथः** स्वामी **दैवं** पूज्यश्च । ननु तादृशो राम इति चेत्तत्राह **सीतापति**मिति । पूर्वं सीतायै महद्दुःखं दत्त्वा ततस्तां बहुधा अवतार्य तदर्थं स्वयमप्यागत इत्यर्थः । अज्ञानं तावदेव यावद्भगवतः सांनिध्यं न भवति । तत्र त्रिगुणानां भेदाः सप्तविंशतितत्त्वानीति तत्तद्व्यवधानात् भगवदज्ञानमिति । तन्निराकरणार्थ**ममुनाभ्ययुध्यत्** । ततो व्यवधानेषु गतेषु **परीक्षिते** परीक्षायां जातायां भगवानेवायमिति ज्ञात्वा **अर्हणं** पूजायोग्यं **मां पादौ प्रगृह्य मणिना सह उपाहरत्** । एवं विवाहमुक्त्वा कामनामाह **अहममुष्य दासी** । यो हि स्वतन्त्रो भवेत् स कामयेत । अहं तु दासी दास्यव्यतिरेकेणान्यदस्याः कामिकं न भवति ॥ १० ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

यो म इत्यत्र **प्रायश्चित्तार्थ**मिति । विवाहस्य भोगार्थकत्वाभावात् न क्वापि कामनोक्तेत्यर्थः । **अत एवेति** निःकामत्वादेवान्याभ्यः सकाशादति**प्रिया** प्रारम्भे पितुर्दोषनिवृत्त्यर्थकत्वादन्ते **पित्रर्थमेव व्यापृता** 'सत्यभामा च पितरं हतं वीक्ष्य' इत्यादि बहुव्यापारं कृतवतीत्यर्थः । व्यापृतेति कर्तरि क्तः । **अत एवेति** अवतारसमाप्तौ सकामानां क्रममोक्षस्तेन स्वर्गादिलोकभोगो भवति निःकामानां तु सद्योमुक्तिरिति न स्वर्ग इत्यर्थः ।

प्राज्ञायेत्यत्र अज्ञायेति नञ्पूर्वकत्वेपि छान्दसो ल्यप् । **त्रिणवेति** त्रिरावृत्ता नव छान्दसः कृत्वसुजभावः ततो **हानी**त्यनेन छान्दसं पररूपम् ।

ततः प्राप्ता कालिन्दी स्ववृत्तान्तमाह तपश्चरन्तीमिति ।

कालिन्द्युवाच—**तपश्चरन्तीमाज्ञाय स्वपादस्पर्शनाशया ।**

सख्योपेत्याग्रहीत्पाणिं याहं तद्गृहमार्जनी ॥ ११ ॥

अर्जुनादिप्रेषणं व्याजार्थम् । वस्तुतस्तु स्वयमेवाज्ञाय सख्या सह **उपेत्य पाणिमग्रहीत्** । एवं विवाहमुक्त्वा कामनामाह **याहं तद्गृहमार्जनीति** । मम तु कामना नास्ति स्वभावत एवाहं कालिन्दी तद्गृहस्य मथुरायाः **मार्जनी** शोधिका । तद्गृहं वा सूर्यमण्डलं ततः शोधयित्वा वा निर्गता । अथवा । गृहदासीत्वं स्वस्याः कामितमेव जातमिति निरूपयति ॥ ११ ॥

ततोऽनन्तरा मित्रविन्दा स्ववृत्तान्तमाह **यो मामिति** ।

भद्रोवाच—**यो मां स्वयंवर उपेत्य विजित्य भूपा-**

न्निन्ये श्वयूथगमिवात्मबलिं द्विपारिः ।

भ्रातॄंश्च मेऽपकुरुतः स्वपुरं श्रियौक-

स्तस्यास्तु मेऽनुभवमङ्घ्र्यवनेजनत्वम् ॥ १२ ॥

स्वयंवरे उपेत्येति । पूर्वं स्वत एवासक्तापि भ्रात्रा निवार्य स्वयंवरे योजिता ततः **स्वयंवरे** स्वयमुपेत्य सर्वानेव **विजित्य** पैतृष्वस्रेय्येवाहमिति स्वभागत्वादन्यभागमन्यो गृह्णन् श्वा भवतीति **श्वयूथगमिव द्विपारिः** सिंहः धर्मभूरक्षकानपि राज्ञो जयतीति । एवं मे **भ्रातॄनपकुरुतः विजित्य** । यद्यपि विन्दानुविन्दौ द्वावेव प्रतिकूलौ तथापि तत्पक्षपातिनोऽन्येपि गोत्रजा इति भ्रातॄनिति बहुवचनम् । चकारादन्येपि प्रतिकूलाः सूचिताः । ततः **स्वपुरं निन्ये** द्वारकां मां नीतवान् । अनेन मध्ये विघ्नो निवारितः । **श्रियौक** इति पुरस्य सर्वसमृद्धिरुक्ता । ततः कामितमाह **तस्य अङ्घ्र्यवनेजनत्वं** अनुभवं जन्मनि जन्मनि भवतु अङ्घ्र्यवनेजनी पादप्रक्षालनकर्त्री । एतत्कामितम् ॥ १२ ॥

नाग्नजिती त्वाह **सप्तोक्षण इति** ।

सत्योवाच—**सप्तोक्षणोतिबलवीर्यसुतीक्ष्णशृङ्गान्**

पित्रा कृतान् क्षितिपवीर्यपरीक्षणाय ।

तान् वीरदुर्मदहनस्तरसा निगृह्य

क्रीडन् बबन्ध ह यथा शिशवोऽजतोकान् ॥ १३ ॥

अतिबलं वीर्यं पराक्रमः **सुतीक्ष्णे शृङ्गे** च येषां तान् **सप्त** व्यसनात्मकान् अत एव **क्षितिपवीर्यपरीक्षणार्थं पित्रा कृतान्** । यो हि व्यसनग्रस्तो भवति स कुतो

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सप्तोक्षण इत्यत्र **अतिबलमिति** इदमर्थकथनं विग्रहस्तु अतिबलसहितं वीर्यं येषां ते **अतिबलवीर्यास्तादृशाश्च** ते **सुतीक्ष्णशृङ्गाश्चेति** । **तथानिरूपिता** इति बलवीर्यतीक्ष्णशृङ्गयुक्ता निरूपिता इत्यर्थः ।

भोक्ता भविष्यतीति स्वकन्याया भोगः सिध्यत्विति पित्रा ते कृताः । व्यसनानि च त्रिगुणात्मकानि । अतो बलीवर्दास्तथानिरूपिताः । वीर्यं सात्त्विकं, बलं तामसम्, शृङ्गे राजसे । किंच । व्यसनानि धर्मादिभिर्निराकर्तुमशक्यानीति ज्ञापयितुं तेषां विशेषणम् । **वीरदुर्मदहन** इति वीराः शूरा राजानः वीर्यं धर्मस्थानीयमुक्तं तथापि दुरभिमानजनकत्वात् न व्यसननाशने समर्थमित्यभिप्रायेणाह **दुर्मदे**ति । वीराणां दुष्टं मदं घ्नन्तीति दुर्मदहनः । अतस्तरसा शीघ्रमेव **निगृह्य** यतो व्यसनानामेव व्यसनं भवति । ततः **क्रीडन्निव** लौकिकव्यापारेणैव तन्निग्रहं कृत्वा । हेत्याश्चर्ये । वैदिकैरपि दुर्निवार्यं कथं लौकिकेन निवारितवानिति लौकिकेपि प्रयासाभावायाह **यथा शिशवोजतोकानि**ति । स्थूलाः अजबालकान् बिभ्रतीति बालका एवं बन्धनार्थं बिभ्रतीति । तथाप्येकेन न भवतीति बहुवचनम् । व्यसनशान्त्यर्थं सप्ततन्तुं यज्ञं बालकाः कुर्वन्तीति ध्वनितम् ॥ १३ ॥

य इत्थं वीर्यशुल्कां मां दासीभिश्चतुरङ्गिणीम् ।
पथि निर्जित्य राजन्यान्निन्ये तद्दास्यमस्तु मे ॥ १४ ॥

ततः स्वाभिलषिते सिद्धे पित्रैव **दत्तां मां वीर्य**मेव **शुल्कं** यस्याः । **दासीभिः** सहिताम् । **राजन्यां**स्तेषां **चतुरङ्गिणीं** सेनां च **पथि** जित्वा **मां** स्वगृहं **निन्ये** । कामनामाह **तद्दास्यमस्त्वि**ति ॥ १४ ॥

ततो भद्रा निरूपयति **पिता म** इति ।

भद्रोवाच—**पिता मे मातुलेयाय कृष्णे कृष्णाय दत्तवान् ।**
तच्चित्तां भ्रातृभिर्दत्तामक्षौहिण्या सखीजनैः ॥ १५ ॥

मम **मातुलेयो** भगवान् श्रुतकीर्तिकन्येयम् । हे **कृष्णे** द्रौपदि कृष्णार्थं वा । विशेषतो दानहेतुः **तच्चित्ता**मिति । **भ्रातृभिर्दत्ता**मिति वाग्दानार्थं भ्रातर एव द्वारकां गता इति ज्ञेयम् । इदं तु दानं सङ्कल्पपूर्वकम् । **अक्षौहिणी सख्यश्च** दाने सहभावमापन्नाः ॥ १५ ॥

कामनामाह **अस्य मे पादसंस्पर्श** इति ।

अस्य मे पादसंस्पर्शो भवेज्जन्मनि जन्मनि ।
कर्मभिर्भ्राम्यमाणाया येन तच्छ्रेय आत्मनः ॥ १६ ॥

जन्मनि जन्मनि भवेदिति । यदा यदा भगवानवतीर्णो भविष्यति तदा तदा लक्ष्मीवदहमप्यागमिष्यामीति । ननु स्वयमेव तच्छक्तित्वाद्भविष्यति किमिति प्रार्थ्यत इति चेत्तत्राह **कर्मभिर्भ्राम्यमाणाया** इति । जीवभावात्कर्मसंबन्धः अन्यथ

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्थूला इति महान्तः पुरुषास्त्वजबालकान् बिभ्रति उत्थाप्यान्यत्र नयन्ति न तु तेषां बन्धनप्रयासापेक्षा बालका एवोत्थापनसामर्थ्याभावाद्यथा कथंचिद्धृत्वा बन्धनं कुर्वन्ति तथा भगवानपि तावत एव प्रतिज्ञातत्वात् बन्धनमात्रमेव कृतवानित्यर्थः ।

अन्यसंबन्धिनी कथं भवेयम् । किमतो यद्येवं तत्राह येन पादस्पर्शेन तत्प्रसिद्धं ब्रह्मानन्दात्मकं श्रेयो भवति। आत्मनः स्वस्यात्मगामि वा। सप्तैता भक्तिभेदाः ।

अर्चनात्मा रुक्मिणी स्याच्छ्रवणं तदनन्तरा ।
सर्वपापक्षयः पूर्वं यस्मादत्र निरूप्यते ।
एकान्ते च प्रदत्तेति तृतीया स्मृतिरुच्यते ।
चतुर्थ्येव चतुर्थी स्यात् द्वितीया पञ्चमी मता ।
सर्वान्बलवतो दुष्टान् विनिवार्यैव कीर्तयेत् ।
षष्ठी तु सप्तमी प्रोक्ता सप्तमी तद्विपर्ययम् ।
नमने पादसंस्पर्शः प्रतिवारं भवेदिति ।
सख्यरूपा त्वष्टमीयं महती विनिरूप्यते ॥ १६ ॥

लक्ष्मणा स्ववृत्तान्तं द्रौपद्यभिमाननाशायाह **ममापीति** ।

लक्ष्मणोवाच—**ममापि राज्ञ्यच्युतजन्मकर्म**
श्रुत्वा मुहुर्नारदगीतमास ह ।
चित्तं मुकुन्दे किल पद्महस्तया
वृतः सुसंमृश्य विहाय लोकपान् ॥ १७ ॥

सा हि स्वविवाहमुत्कृष्टं मन्यते । राधावेधो हि दुर्लक्ष्यो भवति ततोऽप्यधिकश्चेद्भगवत्कृतोऽपि भवेत् । ततो भर्तृसख्यं विहाय भगवत्सखी भवेदिति सा प्रथमं स्वमनःप्रीतिमाह । स एव सख्यं प्राप्नोति यस्य जन्मप्रभृति जन्मान्तरेषु वा भगवत्येव चित्तं भवति । हे **राज्ञीति** सावधानतया श्रवणार्थं संबोधनम् । **अच्युतत्वं** भजनीयत्वे मुख्यो हेतुः । **जन्म** भक्तोद्धारार्थमेव । **कर्म** तु भक्तकार्यार्थमेवेति **श्रुत्वा** कुलशीले वा । **मुहुर्नारदगीतमिति** निर्द्धारार्थं प्रमाणावृत्तिरुक्ता । **मुकुन्दे चित्तमासेति**। तदेकप्रवणं जातम् । अच्युतत्वादैहिकसुखदातृत्वं मुकुन्दत्वान्मोक्षदातृत्वमिति । तथापि योगिगम्यः कथं स्त्रीमात्रस्य वरणीयो भवेत् तत्राह **पद्महस्तया किल वृत** इति। पद्मं हस्ते यस्या इति दीपमिव गृहीत्वा सर्वं दृष्ट्वा विचार्य ग्रहणं निरूपितम् । ननु तावता किं त्वयान्यो ग्राह्य इति चेत्तत्राह **विहाय लोकपानिति** । अन्ये लोकपालाः अप्रयोजकाः सुदुष्टा इति ज्ञापितम् ॥ १७ ॥

ज्ञात्वा मम मतं साध्वि पिता दुहितृवत्सलः ।
बृहत्सेन इति ख्यातस्तथोपायमचीकरत् ॥ १८ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अस्य म इत्यत्र **जीवभावादिति** मानुषभावस्वीकारात् कर्मसंबन्धोऽपि स्वीकृत इत्यर्थः । **अन्यसंबन्धिनीति** पित्रादिसंबन्धिसंबन्धिनीत्यर्थः । जनने सत्येव पित्राद्यपेक्षेति भावः । **द्वितीया पञ्चमीति** पञ्चमी मित्रविन्दा द्वितीया कीर्तनरूपेत्यर्थः ।

यत्परं मनस्तस्मै देयमिति स्वयं दाने लज्जा भवतीति साधारणस्वयंवरे च यः कश्चिद्ग्रहीष्यतीति पणबन्धो महान् कर्तव्य इति । **मम पिता मन्मतं ज्ञात्वा दुहितृवत्सलः यथा भवति तथोपायं** कृतवानित्यर्थः ॥ १८ ॥

तमुपायमाह **यथा स्वयंवर** इति ।

यथा स्वयंवरे राज्ञि मत्स्यः पार्थेप्सया कृतः ।
अयं तु बहिराच्छन्नो दृश्यते स जले परम् ॥ १९ ॥

पार्थेप्सया अर्जुन एव गृह्णात्विति । ततोपि मदीयो विशिष्ट इत्याह **अयं तु बहिराच्छन्न** इति । **स** तु बहिर्दृश्यते **परं जले** । जले तस्य प्रतिच्छाया उपलभ्यत इत्यर्थः । मदीयस्य तु जलेप्युपलम्भो नास्ति । सर्वथा बहिराच्छन्न एव । अतः पार्थस्याप्यगम्यं भविष्यतीति पितुरभिप्रायः ॥ १९ ॥

ततः सर्वे बलोन्नद्धाः समागता इत्याह **श्रुत्वैतदिति** ।

श्रुत्वैतत्सर्वतो भूपा आययुर्मत्पितुः पुरम् ।
सर्वास्त्रशस्त्रतत्त्वज्ञाः सोपाध्यायाः सहस्रशः ॥ २० ॥

आगमने तेषां बलमाह **सर्वास्त्रशस्त्रतत्त्वज्ञा** इति । अस्त्रशस्त्रयोर्वैदिकलौकिकयोः क्षेपाक्षेपरहितयोर्वा तत्त्वं स्वरूपं अत्र स्थित्वा प्रक्षेपे एवं लक्ष्यं भवतीति अस्मिन् वा शस्त्रे योजिते लक्ष्यवेध इति । अकस्माद्विस्मरणे सभाकम्पे वा **सोपाध्यायाः सहस्रश** इति । एकस्य भङ्गे अपरो ग्रहीष्यतीति स्वतस्तेभ्य आदानेपि प्रतिष्ठा न भवतीति ॥ २० ॥

पित्रा संपूजिताः सर्वे यथावीर्यं यथावयः ।
आददुः सशरं चापं वेद्धुं पर्षदि मद्धियः ॥ २१ ॥

समागताः **सर्व** एव **पित्रा संपूजिताः** । परं तारतम्यानुसारेण तत्र तरतमभावे नियामकं **वीर्यं वयश्च** मिलितम् । अन्यथा तदुपाध्यायानामेव पूजनं स्यात् । तत्रैव भगवन्मन्त्राभिमन्त्रितं धनुः शरं च तत्रैव स्थापितं ते **समाददुः** । आदाने हेतुः **वेद्धुम्** । **पर्षदि** सभायाम् । यतो **मद्धिय** इति मत्कामाः ॥ २१ ॥

ततस्तेषां भङ्गप्रकारमाह **आदाय व्यसृजन्निति** ।

आदाय व्यसृजन्केचित्सज्जीकर्तुमनीश्वराः ।
आकोष्ठं ज्यां समुत्कृष्य पेतुरेकेऽमुना हताः ॥ २२ ॥

तत्र हेतुः **सज्जीकर्तुमनीश्वरा** इति । **केचित्**पुनः वेधमात्रमेव पणीकृतमिति सज्जीकरणमप्रयोजकमिति । अन्यैर्बहुभिर्वा सज्जीकृतमेव धनुः । **आदाय** कोष्ठपर्यन्तं **ज्यामाकृष्य अमुना** धनुषा **हताः** सन्तः पतिताः । कर्णान्तं ज्याकर्षणं कर्तव्यं कोष्ठप्रदेशे तु ज्या तिष्ठत्येव । तस्यैवान्ते समीपे कथंचिदानीतवन्तः तावतैव बलक्षयो जात इति । तथैव पतिताः । तदनन्तरं स्वोपरि पतितेन धनुषा हता इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवमप्रसिद्धानां स्वरूपमुक्त्वा प्रसिद्धानामाह **सज्ज्यं कृत्वेति** ।

सज्ज्यं कृत्वाऽपरे वीरा मागधाम्बष्ठचेदिपाः ।
भीमो दुर्योधनः कर्णो नाविदुस्तदवस्थितिम् ॥ २३ ॥

अपरे पूर्वोक्तेभ्यः अन्ये । **मागधो** जरासन्धः । **अम्बष्ठो** भगदत्तः हस्तिपत्वात् । **चेदिपः** शिशुपालः तथैव **भीमो दुर्योधनः कर्णश्च** तथापि तस्य मत्स्यस्य **अवस्थितिं न विदुः** क्व तिष्ठतीति ॥ २३ ॥

मत्स्याभासं जले वीक्ष्य ज्ञात्वा च तदवस्थितिम् ।
पार्थो यत्तोऽसृजद्बाणं नाच्छिनत्पस्पृशे परम् ॥ २४ ॥

ततोऽर्जुनः आच्छादनसहितस्य जले प्रतिबिम्बं दृष्ट्वा जलाभासं तत्र ज्ञात्वा अमुकस्थाने तिष्ठतीति निश्चित्य **यत्तः** सन् **पार्थः बाणमसृजत्** । तावतापि लक्ष्यं **नाच्छिनत्** । **परं पस्पृशे** स्पर्शमेव संपादितवानिति । नरनारायणयोरेतावदन्तरं शक्तिद्वयमेकस्य पूर्णम् । अपरस्यैका कथंचिदिति ॥ २४ ॥

एवं साधारणप्रसिद्धातिप्रसिद्धनिराकरणे जाते सर्व एव निवृत्ता इत्याह **राजन्येषु निवृत्तेष्विति** ।

राजन्येषु निवृत्तेषु भग्नमानेषु मानिषु ।
भगवान्धनुरादाय सज्जं कृत्वाथ लीलया ॥ २५ ॥
तस्मिन्संधाय विशिखं मत्स्यं वीक्ष्य सकृज्जले ।
छित्त्वेषुणापातयत्तं सूर्ये चाभिजिति स्थिते ॥ २६ ॥
दिवि दुन्दुभयो नेदुर्जयशब्दयुता भुवि ।
देवाश्च कुसुमासारान् मुमुचुर्हर्षविह्वलाः ॥ २७ ॥

ततः कृष्णः किं करिष्यतीति शङ्कां वारयितुं **भगवानित्याह लीलया च सज्जं** कृतवान् । अनेनादित आरभ्य स्वयमेव सर्वं कृतवान् न त्वन्यशेषः स्थापित इति ज्ञापितम् । **लीलया** मत्संतोषार्थम् । **तस्मिन् संधाय विशिख**मिति लौकिकन्यायेनैव मारितवानिति ज्ञापितम् । ततोऽर्जुनसंतोषार्थं **सकृन्मत्स्यं जले वीक्ष्य इषुणा छित्त्वा** जलेऽपातयत् । तस्मिन्नेव समये **अभिजि**ल्लग्नं तेनैव सर्वे दोषाः परिहृता इति लौकिक एव प्रकार उक्तः । ततो भगवता सर्वजीवाशक्यं कृतमिति इदमेकं चरित्रं लोके समुत्पन्नमिति संतोषाद्दिवि **दुन्दुभयो नेदुः जयशब्दाश्च** । भूमावपि नरदुन्दुभयो जयशब्दाश्च । ततो देवानां भगवान् स्वोत्कर्षं प्रकटीकृतवान् । अतः परं दैत्यवधं करिष्यतीति संतोषाद्देवाश्चकारादन्येपि सिद्धादयः **कुसुमासारान् मुमुचुः हर्षेण विह्वलाश्च** जाताः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

---

१. ज्ञानं क्रिया च । २ ज्ञानम् ।

ततः पणः सिद्ध इति मया वृत इत्याह तद्रङ्गमाविशमहमिति द्वाभ्याम् ।

तद्रङ्गमाविशमहं कलनूपुराभ्यां
पद्भ्यां प्रगृह्य कनकोज्ज्वलरत्नमालाम् ।
नूत्ने निवीय परिधाय च कौशिकाग्र्ये
सव्रीडहासवदना कबरीधृतस्रक् ॥ २८ ॥

आत्मानं वर्णयत्येकेन । द्वितीयेन स्वक्रियाम् । विषयाः पञ्चविधाः शब्दादयः पञ्चापि मयि सन्तीति पञ्च विशेषणानि । तादृशी अहं तद्रङ्गस्थानं प्रविष्टा यत्र विवाहोत्सवः । **कलनूपुराभ्या**मिति सशब्दान्याभरणानि निरूपितानि, एतादृशपद्भ्यामुपलक्षिता । **कनकोज्ज्वलरत्नमाला**मिति रूपसंपत्तिर्निरूपिता । सा माला भगवतः कण्ठे देयेति स्वतुल्यतां निरूपयन्ती स्वस्यैव रूपातिशयं निरूपयति । ततः **कौशिकाग्र्ये** पट्टवस्त्रद्वयम्, एकं **निवी**योपरि धृत्वा, अपरं **परिधाय**, चकारात् कञ्चुकवदपि कृत्वा, अनेन स्पर्शोत्कर्षो निरूपितः । **सव्रीडहासवदने**ति रसः । **व्रीडा** आन्तरभावसूचिका । **हासो** बहिर्मोहजनकरूपः । **कबर्यां धृताः स्रजो** ययेति गन्धः ॥ २८ ॥

उन्नीय वक्त्रमुरुकुन्तलकुण्डलत्वि-
ड्गण्डस्थलं शिशिरहासकटाक्षमोक्षैः ।
राज्ञो निरीक्ष्य परितः शनकैर्मुरारे-
रंसेऽनुरक्तहृदया निदधे स्वमालाम् ॥ २९ ॥

एवं सर्वगुणपूर्णा **मुरारेरंसे स्वमालां निदधे** । अग्रे रसशङ्काव्यावृत्त्यर्थं **राज्ञां निरीक्षणं** कृतवती **वक्त्रमुन्नीय** । वक्त्रस्योन्नयने हेतुः **उरुकुन्तलकुण्डलत्विड्गण्डस्थल**मिति । **उरुकुन्तला** यस्मिन्मुखे, तेन कुन्तलानां प्रतिबन्धव्यावृत्त्यर्थमुन्नयनम् । **कुण्डलत्विड्युक्तगण्डस्थल**मिति समदर्शने विद्युताहते इव नेत्रे कुण्डलकान्त्याघाताद् विषयदर्शने न समर्थे । अनेन प्रदर्शनार्थं मुखवर्णनापि कृता । किंच । यथा तेषां प्रतिघातकत्वं न भवति तथा दृष्टवती तदर्थमाह **शिशिरहासकटाक्षमोक्षै**रिति । **शिशिरः** सर्वतापहारी यो **हासः** उत्पन्न एव सर्वाह्लादकरः तत्सहिता ये **कटाक्षमोक्षाः** एकेन वशीकरणमपरेण हननमिति । आदौ दर्शनं न दोषाय । सर्वानेव **राज्ञो निरीक्ष्य**

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तद्रङ्गमित्यत्र । ननु **कनकोज्ज्वले**त्यनेन मालाया रूपं वर्णितं न तु स्वस्येत्यत आहुः **सा माले**ति । मालायाः कनकवर्णतया स्वतुल्यत्वेन तद्रूपनिरूपणेन स्वस्यैव रूपं निरूपितमित्यर्थः ।

उन्नीयेत्यत्र । अग्र इति अन्यानदृष्ट्वा वरणे अन्यस्य स्वगुणशीलदर्शनशङ्कया मार्गे रसशङ्का स्यादतः सर्वान्निरीक्ष्य तेषां हीनत्वं बोधयन्ती भगवन्तं वृतवतीत्यर्थः ।

परितः शनकैर्दृष्टिं प्रसारयन्ती तत्र भगवन्तं दृष्ट्वा तस्य **मुरारेरंसे अनुरक्तहृदया** सती **मनोमालां** दत्त्वा **स्वमालां** स्वप्रतिकृतिरूपां रत्नमालां च **अंसे निदधे** ॥ २९ ॥

तन्मम वरणं सर्वसंमतं जातमिति ज्ञापयितुं तदानीमुत्सववाद्यान्याह **तावन्मृदङ्गपटहा** इति ।

तावन्मृदङ्गपटहाः शङ्खभेर्यानकादयः ।
निनेदुर्नटनर्तक्यो ननृतुर्गायका जगुः ॥ ३० ॥

पञ्चैतानि मङ्गलवाद्यानि नित्यानि । गीतवाद्यनृत्यानि वक्तव्यानीति वाद्यान्युक्त्वा नृत्यमाह **नटनर्तक्यो ननृतु**रिति । गानं चाह **गायकाश्च जगु**रिति ॥ ३० ॥

ततो यज्जातं तदाह **एवं वृते भगवती**ति ।

एवं वृते भगवति मयेशो नृपयूथपाः ।
न सेहिरे याज्ञसेनि स्पर्धिनो हृच्छयार्दिताः ॥ ३१ ॥

भगवत्त्वात्सर्वसंपत्तिः ईशत्वादावश्यकः । अन्ये **नृपयूथपा** इति नृपाणां यूथपत्वं शूकरत्वं निरूपितम् । एकचरो हि सिंहः । यूथचरास्त इति तेषां वध्यत्वं निरूपितम् । ततो **न सेहिरे** । अनेन तेषामन्तःकरणदोषो निरूपितः । **याज्ञसेनी**ति विश्वासार्थं संबोधनम् । यज्ञरूपा सेना यस्य स यज्ञसेनः तस्य कन्या याज्ञसेनी । यज्ञादेवोत्पन्नेति । यतः **स्पर्धिनः** भगवता सह स्पर्धायुक्ताः । मदर्थं **हृच्छयेन** कामेनार्**दिताः** । एवमन्यकृतो दोषः स्वभावकृतश्च निरुक्तः ॥ ३१ ॥

ततो भगवता यत्कृतं तदाह **मां तावद्रथमारोप्ये**ति ।

मां तावद्रथमारोप्य हयरत्नचतुष्टयम् ।
शार्ङ्गमुद्यम्य संनद्धस्तस्थावाजौ चतुर्भुजः ॥ ३२ ॥

तावता कथं निस्तार इति शङ्कां वारयितुमाह **हयरत्नचतुष्टय**मिति ।

'स्यमन्तकः कौस्तुभश्च स्पर्शश्चिन्तामणिस्तथा ।
चत्वारो मणयः प्रोक्तास्तत्तुल्याः कृष्णवाजिनः' ॥

ततः **शार्ङ्गमुद्यम्य** कवचेन **सन्नद्धः आजौ** सङ्ग्रामे **चतुर्भुजः** सन् **तस्थौ**।

'साधनस्य च रक्षायाः क्रियायाः सर्वरूपतः ।
कालस्यापि स्वचेष्टायाः परिग्रह इहोदितः' ॥ ३२ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

मां तावदित्यत्र । **साधनस्य** चेति असिश्चर्म बाणा धनुश्चेति क्रमः ।

॥ चतुस्त्रिंशाध्यायव्याख्या समाप्ता ॥

बिभीषिकार्थमेतत्परिगृहीतवान् न तु तेषां मारणार्थं तथा सति भून्यर्थं मारणं न स्यात् । अत एव दारुकेण भगवत्प्रेरितेन रथो द्वारकायामेव नीत इत्याह **दारुकश्चोदयामासेति ।**

दारुकश्चोदयामास काञ्चनोपस्करं रथम् ।
मिषतां भूभुजां राज्ञि मृगाणां मृगराडिव ॥ ३३ ॥

काञ्चनोपस्करत्वेन लघुता शीघ्रगमने बन्धनाभावश्च सूचितः । **मिषतां भूभुजा**मिति तेषामपि क्रियाशक्तिः भगवतैव चतुर्भुजत्वेन स्वीकृतेति ज्ञानशक्तिरेवावशिष्टेति । **राज्ञी**ति परिज्ञानार्थम् । किंच । ते रूपाद्याश्चर्येणैव व्यामोहिता इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह **मृगाणां मिषता**मेव सतां यथा **मृगराड्** हरतीति ॥ ३३ ॥

ये तु दूरे स्थिताः दर्शनानन्दं न प्राप्तवन्तः ते केचित् समागता इत्याह **तेऽन्वसज्जन्तेति ।**

तेऽन्वसज्जन्त राजन्या निषेद्धुं पथि केचन ।
संयत्ता उद्धृतेष्वासा ग्रामसिंहा यथा हरिम् ॥ ३४ ॥

केचन मूर्खाः दूरे स्थिताः **अन्वसज्जन्त** भगवन्तमन्वसज्जन्त । पथि नयननिषेधं कर्तुं **पथि** प्राप्ताः । **संयत्ताः** सावधानाः । **उद्धृतेष्वासाः** धनूंषि विस्फूर्ज्य । अनेन भगवत्तुल्यता सामग्र्या निरूपिता । तथापि शब्दमात्रता तेषु । अर्थस्तु भगवत्येवेति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह **ग्रामसिंहा** इति । सिंहवाच्यतुल्यत्वेपि यथा ग्रामसिंहसिंहयोरन्तरम् ॥ ३४ ॥

ततो यज्जातं तदाह **ते शार्ङ्गच्युतबाणौघैरिति ।**

ते शार्ङ्गच्युतबाणौघैः कृत्तबाह्वङ्घ्रिकंधराः ।
निपेतुः प्रधने केचिदेके संत्यज्य दुद्रुवुः ॥ ३५ ॥

एकोपि **शार्ङ्गे** योजितः तस्माच् **च्युत**श्चेद्बाणौघतामापद्यते । अत एकेनैव बाणेन **कृत्तबाह्वङ्घ्रिकंधराः** षोढा छिन्ना भवन्ति । ततः **प्रधने निपेतुः** । **एके तु संत्यज्य दुद्रुवु**रिति प्राणमानयोश्छेदो निरूपितः ॥ ३५ ॥

ततः सभार्यस्य द्वारकाप्रवेशमाह **ततः पुरीमिति ।**

ततः पुरीं यदुपतिरत्यलंकृतां
रविच्छदध्वजपटचित्रतोरणाम् ।
कुशस्थलीं दिवि भुवि चाभिसंस्तुतां
समाविशत्तरणिरिव स्वकेतनम् ॥ ३६ ॥

अयं विवाहः सर्वसंमत इति ज्ञापयितुं ततः यदुपुर्यामुत्सवो निरूप्यते। आदौ सर्वैव पुरी **अत्यलंकृता**। **रविच्छद्ध्वजपटचित्रतोरणा** रविमपि छादयन्तीति ध्वजपटाश्चित्रतोरणानि च उपरि मध्ये च शोभा निरूपिता। अलंकरणं त्वधः लेपादिना। **कुशस्थलीमिति** स्थानस्य सर्वाभेद्यत्वं निरूपितम्। दैत्यसंबन्धेन निन्दितत्वमाशङ्क्याह **दिवि भुवि चाभिसंस्तुतामिति**। गुप्ततया प्रवेशं वारयति **तरणिरिवेति**॥ ३६॥

एवं स्वस्यान्तर्निर्वाहमुक्त्वा तत्र गत्वा पिता सर्वमेव विवाहयोग्यं कृतवानित्याह **पिता मे पूजयामासेति**।

पिता मे पूजयामास सुहृत्संबन्धिबान्धवान्।
महार्हवासोलङ्कारैः शय्यासनपरिच्छदैः॥ ३७॥

सुहृदादयो भगवदीयाः। **महार्हा** अमूल्याः **वासः**प्रभृतयः। **शय्या आसनानि परिच्छदाश्च** गृहोपकरणानि॥ ३७॥

ततः पारिबर्हदानमाह **दासीभिरिति**।

दासीभिः सर्वसंपद्भिर्भटेभरथवाजिभिः।
आयुधानि महार्हाणि ददौ पूर्णस्य भक्तितः॥ ३८॥

सर्वाः संपदो यासु वस्त्राभरणरूपाद्याः। भगवदर्थमेव वा अन्याः संपदः। तथा **भटेभरथवाजिनश्च** सेनाङ्गानि। अमूल्यान्यायुधानि च दत्तवान्। तत्र प्रयोजनमाह **भक्तित** इति। हेत्वन्तरं वारयति **पूर्णस्येति**॥ ३८॥

कामनामाह **आत्मारामस्येति**।

आत्मारामस्य तस्येमा वयं च गृहदासिकाः।
सर्वसङ्गनिवृत्त्याद्धा तपसा च बभूविम॥ ३९॥

सर्वाभिर्दास्यमुक्तं नोपपत्तिरिति स्वयमुपपत्तिं चाह आनीताः परं सर्वाः रमयति च। स्वयं त्वात्मन्येव रमते। अस्मिन्नर्थे प्रमाणं प्रसिद्धिस्तस्येति। **इमा** रुक्मिण्याद्याः। **वयमिति** मुख्यतया निरूपिताः चकारादन्याश्च। सर्वा एव **गृहदासिकाः** भगवदर्थे-नोपयुज्यन्त इति। इदमप्यत्यन्तदुर्लभमित्याह **सर्वसङ्गनिवृत्त्येति**। पूर्वजन्मनि सर्वसङ्गनिवृत्तिं कृत्वा **तपश्च** कृत्वा इमामवस्थां प्राप्ता इत्यर्थः॥ ३९॥

महिष्यः एकभावापन्नाः रोहिणीप्रमुखाः स्ववृत्तान्तमाहुः **भौमं निहत्येति**।

महिष्य ऊचुः—**भौमं निहत्य सगणं युधि तेन रुद्धा**
ज्ञात्वाथ नः क्षितिजये जितराजकन्याः।

निर्मुच्य संसृतिविमोक्षमनुस्मरन्तीः
पादाम्बुजं परिणिनाय य आप्तकामः ॥ ४० ॥

सगणं सेवकसहितं तद्रक्षकदेवसहितं वा । युधीति न चौर्यादिना तद्वधः । ततः **तेन रुद्धा नः** अस्मान् ज्ञात्वा **निर्मुच्य पादाम्बुजं स्मरन्तीः परिणिनाये**ति संबन्धः । अथ भिन्नप्रक्रमेण निर्मुच्येति संसाराद्देहात् चिन्तातश्च मोचनं निरूपितम् । तासां निरोधहेतुमाह क्षितिजये ये जिता राजानस्तेषां कन्या इति । भगवतो देहेन निर्मोचनं किमाश्चर्यम् । यस्य **पादाम्बुजं संसृतिविमोक्षं** संसृतेरपि मोक्षो यस्मादिति चेद्वयं स्मरामः तदास्माकं का चिन्तेति साधनं निरूपितम् । अत एव **परिणिनाय** । स्वार्थतां वारयन्ति **य आप्तकाम** इति ॥ ४० ॥

स्वस्य कामनामाहुस्त्रिभिः **न वयमिति** ।

न वयं साध्वि साम्राज्यं स्वाराज्यं भौज्यमप्युत ।
वैराज्यं पारमेष्ठ्यं च आनन्त्यं वा हरेः पदम् ॥ ४१ ॥

हे **साध्वीति** संबोधनं मात्सर्यकटाक्षाभावाय । **साम्राज्यं** सार्वभौमम् । **स्वाराज्य**मात्मारामता, अनेन सर्वदुःखाभावो निरूपितः । अपीति सर्वभोगा विद्यादयोपि संगृहीताः । उत पुनर्भोज्यं इदानीं तु भगवता सह भोज्यं कामयामह एव । **वैराज्यं** ब्रह्माण्डरूपत्वम् । **पारमेष्ठ्यं** ब्रह्माण्डाधिपत्यम् । **वे**त्यनादरे । **आनन्त्यं** मोक्षः । **हरेः पदं** सायुज्यादि ॥ ४१ ॥

एवं लोकसिद्धानि फलान्यनूद्य निषेधन्ति **कामयामह** इति ।

कामयामह एतस्य श्रीमत्पादरजः श्रियः ।
कुचकुङ्कुमगन्धाढ्यं मूर्ध्ना वोढुं गदाभृतः ॥ ४२ ॥

पूर्वोक्तान् न कामयामहे । अग्रिमं तु **कामयामहे** । तत्किमित्याकाङ्क्षायामाह **एतस्य** भगवतः **श्री**युक्तचरण**रजः** । तद्रजो वर्णयन्ति **श्रियः कुचकुङ्कुमगन्धाढ्य**मिति । तर्हि यथा श्रीः स्ववक्षसि चरणस्थापनं कामयते एवं किं भवतीभिरपीति चेत् तत्राह **मूर्ध्ना वोढु**मिति । नन्वेतदसंगतं प्रतिभाति चरणश्चेन्मूर्ध्नि तिष्ठति तदा तद्रजो निरन्तरं तिष्ठति । स विषमे कथं तिष्ठेदित्याशङ्क्याह **गदाभृत** इति । अस्मासु चेत्किंचिन्न कर्तव्यं तदा गदामवलम्ब्य स्थास्यति । इतरथा गदया समं करिष्यतीति वा भावः । स हि कठिनेपि तिष्ठतीति ज्ञापनार्थं वा यथा ब्रह्मशिलायां स्थितः ॥ ४२ ॥

ननु कामनाश्चेत्त्यक्तव्याः सर्वा एव त्यक्तव्याः किं रजःकामनया इत्याशङ्क्याह **व्रजस्त्रियो यद्वाञ्छन्ती**ति ।

व्रजस्त्रियो यद्वाञ्छन्ति पुलिन्द्यस्तृणवीरुधः ।
गावश्चारयतो गोपाः पादस्पर्शं महात्मनः ॥ ४३ ॥

तदेव सर्वोत्तममिति ज्ञातव्यं यं नीचोपि लोकः प्रसिद्धं परित्यज्य चेद्वाञ्छति। यथात्यन्तं क्षुधितः प्राप्तमपि भोजनं परित्यज्य यद्यन्यद्वाञ्छेत् तदा तद्भोजनादुत्तममित्यध्यवसेयम्। तृप्तश्चेद्वाञ्छति तदा नैवमतो नीचान्नीचमेव दृष्टान्तीकुर्वन्ति। **व्रजस्त्रियो** हि लोकोत्कृष्टं न दृष्टवत्य इति कदाचिदैन्द्रपदं वाञ्छेयुः तेपि चेत्तत्परित्यज्य रज एव **वाञ्छन्ति**। ततः पुलिन्द्योपि ततो नीचाः तथा **तृणवीरुधोपि** 'आसामहो चरणरेणुजुषाम्' इति वाक्ये निरूपितम्। तथा **गावोपि** वाञ्छन्ति ता एव **चारयतो** भगवतः स्वयं तुल्या अपि **गोपाः पादस्पर्शमेव वाञ्छन्ति**। कात्रोपपत्तिरिति चेत् तत्राह **महात्मन** इति। महानेवात्मा इत्थंभूतानुभाव इत्यर्थः। युक्तिस्तु पूर्वमेवोक्ता। भगवदीयशरीरं तेनैव भवतीति 'भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः' इति च॥ ४३॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे चतुस्त्रिंशाध्यायविवरणम्॥ ३४॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

पञ्चत्रिंशोध्यायः ।

पञ्चत्रिंशे सात्त्विकानां फलोत्कर्षो निरूप्यते ।
सन्मानसंग्रहौ चैव ऋणापाकरणं तथा ॥ १ ॥
निरुद्धानां हि लोकेस्मिन् दुर्लभं चेति रूप्यते ।
तदीयत्वं फलं नान्यदिति चोक्तं समासतः ॥ २ ॥
आत्मीयानां निरोधं हि हरिरत्र करोति हि ।
अतः फलं पूर्वमेव सिद्धरीत्या तु बोध्यते ॥ ३ ॥
अद्भुता भगवल्लीला निरोधः फलसूचकः ।
फलं तु फलतासिद्ध्यै किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ४ ॥

पूर्वाध्याये भगवतः स्वीयकरणलीला सर्वापि निरूपिता, दृष्टा अदृष्टा च, दृष्टा भगवत्कृतिः, अदृष्टं चरणरज इति, उभयोः संपत्तौ भगवदीयत्वं सेत्स्यति अतस्तासां स्त्रीणामत्याश्चर्यं भगवच्चरित्रं श्रुत्वा भगवति स्नेहानुबन्ध आश्चर्यं च जातमित्याह श्रुत्वेति ।

श्रीशुक उवाच—श्रुत्वा पृथा सुबलपुत्र्यथ याज्ञसेनी
माधव्यथ क्षितिपपत्न्य उत स्वगोप्यः ।
कृष्णेऽखिलात्मनि हरौ प्रणयानुबन्धं
सर्वा विसिस्म्युरलमश्रुकलाकुलाक्ष्यः ॥ १ ॥

द्रौपदी प्रसङ्गं परं कृतवती । उपविष्टास्तु श्रवणार्थं सर्वा एव । अतो मुख्याः नामत उच्चार्यन्ते । सुबलपुत्री गान्धारी । याज्ञसेनी द्रौपदी । माधवी सुभद्रा । अथ क्षितिपपत्न्यः इतरराजस्त्रियः । उत स्वगोप्यश्च । अथद्वयमुतेति च स्त्रीणां

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पञ्चत्रिंशे कारिकासु । फलोत्कर्ष इति तदीयत्वरूपः फलोत्कर्षः । ऋषीणां सन्माननं यज्ञार्थं तेषां संग्रहणं यज्ञेन ऋणापाकरणं च निरूप्यत इत्यर्थः । पूर्वं निरूपितस्यापि तदीयत्वस्य पुनर्निरूपणे हेतुमाहुः निरुद्धानामिति । अस्मिन् लोके निरुद्धानां लौकिकैः कामैः सर्वतो बद्धानां तदीयत्वं दुर्लभमिति हेतोः प्रथमश्लोके तदीयत्वं निरूप्यते भगवत्कृपया सुलभमपि भवतीति चकारः । फलमिति तदीयत्वादन्यत्फलं नेत्यपि सूचितमित्यर्थः । आत्मीयानामिति निरोधस्य स्कन्धार्थत्वान्मुख्यत्वेन स एव विधेयो भवति अतस्तदीयत्वरूपं फलमनुवादरीत्या बोध्यत इत्यर्थः । फलसूचक इति तादृक्फलवतां निरोधकथनेन तेषु तादृक् फलवत्त्वं सूच्यत इत्यर्थः । फलं त्विति अत्र विधीयमानेन सन्मानसंग्रहऋणापाकरणरूपफलेन निरोधस्य सफलता नास्ति किंतु तदीयत्वरूपफलेनैव सफलतेत्यर्थः ।

चतुर्विधत्वमुपपादयति। सात्त्विक्यो राजस्यः तामस्यो निर्गुणाश्चेति। एताः सर्वा एव **कृष्णे** परमानन्दे सर्वेषामात्मभूते सर्वदोषनिवर्तके **प्रणयः** स्नेह एव **अनुबन्धो यासाम्**। भगवत्पत्नीनां तु विवाहादिरूपो बाह्योऽपि संबन्धोऽस्ति। अस्माकं तु साक्षात्संबन्धः प्रणय एव। अतः कथं भगवदीया भविष्याम इति। कथं चेयमवस्था च भविष्यतीति **सर्वा** एव विस्मयं प्राप्ताः। स्मेति प्रसिद्धे। कदाचिद्विस्मयो बाह्योपि भवतीति क्रियान्तरमप्याह **अश्रुकलाकुलाक्ष्य** इति। अश्रूणां कलाभिः आकुलानि अक्षीणि यासां। कलाशब्दः शोकं वारयति। आकुलत्वं ज्ञानक्रियायाः व्यापृतत्वं बोधयति॥ १॥

एवं पूर्वोक्तसाधनस्य फलाकाङ्क्षां निरूप्य भगवानेव फलमिति ज्ञापयितुं साधनाना-मेतच्छेषत्वं प्रतिपादयन् मुनीनामागमनमाह **इत्थं संभाषमाणास्विति**।

इत्थं संभाषमाणासु स्त्रीभिः स्त्रीषु नृभिर्नृषु।
आययुर्मुनयस्तत्र रामकृष्णदिदृक्षया॥ २॥

स्त्रीभिः स्त्रीषु नृभिर्नृषु सर्वेषामेव भगवत्संबन्धिनां भगवत्परता निरूपिता भवति। येन संमर्देपि मुनीनामागमनं न विरुध्येत। अत एव तत्र **मुनयः आययुः**। यत्रैव यस्याभीष्टं फलं तत्रैव तस्यागमनम्। अतो **रामकृष्णा**वत्र वर्तेते इति **तद्दिदृक्षया** मननेन ज्ञात्वा मननं साधनमपि परित्यज्य समागता इत्यर्थः। इदानीं बाह्यक्रिययैव प्राप्यत इति भावः॥ २॥

तान् गणयति **द्वैपायन** इति त्रिभिः।

द्वैपायनो नारदश्च च्यवनो देवलोऽसितः।
विश्वामित्रः शतानन्दो भरद्वाजोऽथ गौतमः॥ ३॥
रामः सशिष्यो भगवान्वसिष्ठो गालवो भृगुः।
पुलस्त्यः कश्यपोऽत्रिश्च मार्कण्डेयो बृहस्पतिः॥ ४॥
द्वितस्त्रितश्चैकतश्च ब्रह्मपुत्रास्तथाङ्गिराः।
अगस्त्यो याज्ञवल्क्यश्च वामदेवादयोऽपरे॥ ५॥

अत्रापि सात्त्विकादिभेदाः। **गौतमान्ता** नव सात्त्विकाः। तत्रापि भेदत्रयम्। उत्तमौ द्वौ, मध्यमाः षट्, एकश्चापर इति। **रामादयोऽपि** नव राजसाः। **रामः**

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

श्रुत्वेत्यत्र। **ज्ञानक्रियाया** इति चाक्षुषज्ञानजनिका दर्शनक्रिया भगवत्येव व्यापृतेत्यर्थः।

इत्थमित्यस्याभासे एवमिति श्रुत्वा विस्मिता इत्युक्त्या पूर्वाध्यायोक्तस्य श्रवणरूपस्य **साधनस्य** फलाकाङ्क्षा निरूपितेति भावः। **साधनानामिति** मननादिसाधनवतामपि भगवद्दर्शनार्थमागमनेन साधनानां **भगवच्छेषत्वं** निरूपितं तेन **भगवानेव फल-मिति** सिद्धमिति भावः।

परशुरामः स भगवानेव तथापि तच्छिष्यास्तत्स्थानीयाः। यां लीलां प्रकाशयति सा निरूप्यते। द्वितादयो बहव एव। ब्रह्मपुत्रः पुलहः। अङ्गिरसो वा विशेषणम्। एते प्रकारनिरूपकाः॥ ३॥ ४॥ ५॥

ततो यज्जातं तदाह **तान् दृष्ट्वेति**।

तान् दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रागासीना नृपादयः।
पाण्डवाः कृष्णरामौ च प्रणेमुर्विश्ववन्दितान्॥ ६॥

लोके तद्गुणाः प्रसिद्धा इति तेषां बुद्धिमनुसृत्य व्यवहारं वा समाश्रित्य सन्माननां कुर्वन्ति सर्व एव। **सहसोत्थायेति**। अत्रापि भेदत्रयं साधारणाः भक्ताः भगवांश्चेति। तत्र सर्व एव **प्रणेमुः**। तत्र हेतु**र्विश्ववन्दितानिति**॥ ६॥

तानानर्चुर्यथा सर्वे सहरामोऽच्युतोऽर्चयत्।
स्वागतासनपाद्यार्घ्यमाल्यधूपानुलेपनैः॥ ७॥

ततस्तानानर्चुः। **यथा** यथावत्। **सर्वे** एव। यथा वा लोकस्थाः **सर्वे** भगवन्मार्गानभिज्ञास्तथाऽभिज्ञा अप्यानर्चुरित्यर्थः। यदि भगवान् न पूजयेत् तदा द्वैविध्यमापद्येतेति **सहरामः अच्युतोऽप्यर्चयत्**। आर्चयदिति सन्धिरार्षः। अडागमाभावो वा। अर्चनाप्रकारमाह **स्वागतासनेति**॥ ७॥

स्तोत्राभावे कायिकं सर्वं नटवद्भवतीति स्तुतिमाह **उवाच सुखमासीनानिति**।

उवाच सुखमासीनान् भगवान् धर्मगुब् विभुः।
सदसस्तस्य महतो यतवाचोऽनुशृण्वतः॥ ८॥

यतो **भगवान्** कर्तव्यं जानाति। भगवतोऽपि तादृशकथने हेतुः **धर्मगुबिति**। तावतापि न काचित्क्षतिरिति **विभुरिति**। धर्मगुप्तनुरिति पाठे धर्मरक्षार्थमेव तनुर्यस्येति। मुनिस्तोत्रादिकमपि अवतारकार्यमेवेति सूचितम्। यस्मिन् स्थाने स्तोत्रे कृते लोकप्रसिद्धिर्भवति तादृशमिदं स्थानमिति ज्ञापयितुमाह **सदसस्तस्य शृण्वत** इति। **महत** इति माहात्म्यं प्रकृतोपयोगि। **यतवाच** इति सावधानता च तथा।

पञ्चभिर्भगवानाह स्तोत्रं तेषां महात्मनाम्।
तन्मुखान्निर्णयं वक्तुं पूर्वपक्षोक्तिरूपतः॥ ८॥

आदौ भगवान् तेषां दर्शनं स्तौति **अहो वयमिति**।

श्रीभगवानुवाच—**अहो वयं जन्मभृतो लब्धं कार्त्स्न्येन तत्फलम्।**
देवानामपि दुःप्रापं यद्योगेश्वरदर्शनम्॥ ९॥

अहो इत्याश्चर्ये। **वयमिति** श्लाघायाम्। **जन्मभृतो** वयमेव सफलजन्मान इत्यर्थः। कथमित्याकाङ्क्षायां जन्मफलं जातमिति निरूपयति **लब्धं कार्त्स्न्येन तत्फलमिति**। जन्मफलं ज्ञानादिकमपि भवति धर्मश्च परं कार्त्स्न्येन फलम्। तस्य दुर्लभत्वमाह

देवानामपि दुःप्रापमिति । यस्माद् **योगेश्वराणां दर्शनं देवानामपि दुर्लभम्** । यत इन्द्रो महतापि कष्टेन बृहस्पतेर्दर्शनं न प्राप्तवान् । तदुक्तं षष्ठे ॥ ९ ॥

केवलं दर्शनस्य दुर्लभतां निरूप्य तत्संबन्धिनां सर्वेषामेव निरूपयन् अस्य फलत्वे तर्कमाह **किं स्वल्पतपसामिति** ।

किं स्वल्पतपसां नृणामर्चायां देवचक्षुषाम् ।
दर्शनस्पर्शनप्रश्नप्रह्वपादार्चनादिकम् ॥ १० ॥

देवादीनां महत्तपो भवत्येव । मनुष्याणामेव न भवतीति ज्ञापयितुं **नृणामित्यु**क्तम् । अल्पतपस्त्वे हेतुः **अर्चायां देवचक्षुषामिति** । अर्चा प्रतिमा आदौ जडाजडप्रकृतिः तत्रापि पामरैः कृता तादृशी स्वस्य चेतनस्य कथं देवता भवेत् । आकृतिरस्तीति चेत् तर्हि नटेन किमपराद्धं, स्थैर्यं नास्तीति चेत् तर्हि जडा आकृतिः, चैतन्यं गुणाश्च राशिद्वयं कृत्वा विचार्यताम् । किं चैतन्यं गुणाः देवता आहोस्विदाकृतिमात्रमिति विशिष्टेन सन्देहः, आकृतिरप्रयोजिका अभगवत्त्वाद् अन्यथा तद्गृहाकृतिः तद्देहाकृतिश्च सर्वेष्वेव वर्तत इति तत्परित्यज्य कुशकाशावलम्बनेन बुद्धिस्थैर्यं कुर्वाणा अल्पतपसो भवन्ति । मुनिषु तु **दर्शनं, स्पर्शनं** पादयोस्ततः **प्रश्नः**, ततो विनयः, ततः **पादार्चनम्** । एतदादि सर्वं किं भवति चेतनधर्माश्चैते ॥ १० ॥

नन्वेवं सति कथं सर्वोपि लोकः प्रवर्तत इति चेत्तत्राह **न ह्यम्मयानि तीर्थानीति** ।

न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ।
ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ॥ ११ ॥

तीर्थशब्देन यच्छोधकं स्वच्छं तदुच्यते, तज्जलमपि भवति, महान्तोपि भवन्ति । अतो जलमयानि किं तीर्थानि न भवन्ति भवन्त्येव अपां शोधकत्वस्य दृष्टत्वात् । परं या शुद्धिः ज्ञानरूपा महद्भिर्भवति सा न भवत्येव । तथैव **देवा** अपि **मृण्मयाः शिलामयाश्च** । केषांचिन्मते स्थानमेव देवः, प्रतिमा त्वप्रयोजिका । तस्मिन् स्थाने या काचित् प्रतिमा

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अहो वयमित्यत्र कार्त्स्न्येन फलमिति एतादृशं फलं दर्शनमेवेत्यर्थः । **य**द्योगेश्वरदर्शनं दुःप्रापं तत्कार्त्स्न्येन **फल**मस्माभिर्लब्धमित्यन्वयः ।

किं स्वल्पेत्यस्याभासे **केवल**मिति दर्शनमात्रस्य फलत्वं **निरूप्य** योगेश्वरसंबन्धिनां स्पर्शनस्य प्रश्नप्रह्वपादार्चनादीनां **सर्वेषामेव** फलत्वं **निरूपयन्** दर्शनस्य फलत्वे **तर्कं** तादृशानां नृणां प्रतिमायां दर्शनादिकमेवंप्रकारकं किं भवतीति युक्तिमाहेत्यर्थः । व्याख्याने **स्थैर्यं नास्तीति** नटे आकृतेः स्थैर्यं नास्तीत्यर्थः । **वर्तत इति** इति हेतोराकृतिरप्रयोजिकेति पूर्वेणान्वयः ।

स्थापिता सैव देवो भवति न त्वन्यत्र । अतो मृण्मया एव देवाः शिलामया वा यत्र स्थानं न प्रसिद्धं शिलारूपलक्षणम् । अष्टविधानां स्थिराः शिलामया एव भवन्तीति वा । तर्हि लोकप्रसिद्धं किं निन्द्यते इत्याह **ते पुनन्त्युरुकालेनेति** । **साधवस्तु** दर्शनमात्रेणैव । नहि निन्दा निन्दितुं प्रवर्तते अपि तु विधेयं स्तोतुमिति पूजायां प्राप्तायां मृण्मयाद्यपेक्षया साधवः पूज्याः । तीर्थगमनापेक्षया साधव एवाभिगन्तव्या इति न तु लोकसिद्धं निन्द्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

नन्वेतदपेक्षया सूर्यादयः प्रत्यक्षदेवाः सन्ति त एव कथं न पूज्यन्त इति चेत् तत्राह **नाग्निर्न सूर्य** इति ।

नाग्निर्न सूर्यो न च चन्द्रतारकाः
न भूर्जलं खं श्वसनोऽथ वाङ्मनः ।
उपासिता भेदकृतो हरन्त्यघं
विपश्चितो घ्नन्ति मुहूर्तसेवया ॥ १२ ॥

अग्निरग्निहोत्रादिषु प्रसिद्धः । **सूर्यो**ऽप्युपासनायाम्, **चन्द्रो**पि व्रतादौ, **तारका** अपि ग्रहादिपूजायां बुधादिरूपाः अश्विन्यादिरूपा वा, **भूमिश्च** विश्वंभरा उपासनादौ, तथा **जलम्**, तथैव हृदयाकाशः । तथैव प्राणायामरूपो वायुः **श्वसनः** । अथ भिन्नप्रक्रमेण **वाक्** सरस्वती । तथा **मनश्च** योगादौ 'मनोवशेऽन्ये ह्यभवंश्च देवाः' इति । एते सर्वे भगवद्बुद्ध्या पूजिताः **अघं हरन्ति** पापक्षयमेव कुर्वन्ति न त्वधिकम् । तत्र हेतुः **भेदकृदिति** । भेदमङ्गीकृत्य हि सः प्रवर्तते । यो ह्यखण्डं भिनत्ति स कथं कृतार्थो भवेत् । **विपश्चितस्तु** भेदं दूरीकुर्वन्ति तदाह **विपश्चितो घ्नन्ति मुहूर्तसेवयेति** । तावतैव ज्ञानोदयः सर्वपापक्षयः अनायासेन भवति 'नालं कुर्वन्ति तां शुद्धिं या ज्ञानकलया कृता' इति वाक्यात् ॥ १२ ॥

एवं परमार्थमुक्त्वा एतद्व्यतिरिक्तान् सर्वान् एकीकृत्य निन्दति **यस्यात्मबुद्धिरिति** ।

यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके
स्वधीः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः ।
यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचि-
ज्जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोखरः ॥ १३ ॥

कुणपे देहे । चैतन्यरहितो देहः कुणपमित्युच्यते । न हि चेतनस्य जडः आत्मा भवति । तत्र मूलविचारेणापि दोषमाह **त्रिधातुक** इति । वातपित्तश्लेष्मप्रकृतिकोऽयं देहः,

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नाग्निरित्यत्र एते केपि न पूज्याः यतो**घमेव हरन्ति न त्वधिकं**, भेदनिराकरणं कुर्वन्ति । **विपश्चितस्तु** मुहूर्तमात्रेण भेदं घ्नन्तीत्यन्वयः । मूले **विपश्चितो घ्नन्ति** भेदमित्यर्थात् ।

आत्मा चेतनप्रकृतिकः। अतोस्य देहस्य धातव एव आत्मानो भवितुमर्हन्ति न त्वात्मा। आत्मनो वायं भवति। एवमात्मबुद्धिर्भ्रान्तेति निरूप्य आत्मीयबुद्धिरपि भ्रान्तेत्याह **स्वधीः कलत्रादिष्विति**। आत्मीयास्त एव भवन्ति ये स्वस्योपकुर्वन्ति ते सन्त एव, कलत्रादयस्त्वपकुर्वन्ति। तथा भगवानेव आत्मनामात्मा सद्रूपः। **भौमे** भूविकारे **इज्यधीः** स्वदेहस्यापि भूमिजत्वात्। **तीर्थबुद्धिश्च सलिले**। एवं बुद्धिचतुष्टयं यस्य स न कर्हिचिदपि अभिज्ञेषु जनेषु मन्तव्यः किंतु मूर्खेष्वेव मन्तव्यः। किं बहुना स एव **गौर्बलीवर्दः खरो** वा। बलीवर्दानां तृणानयनार्थं खरो वा। पशुप्राया गृहस्थाः तेषां निर्वाहक इति। एवं मुनिस्तोत्रार्थं लोकप्रसिद्धाः पदार्था निन्दिताः॥ १३॥

तेषां पूर्वं भगवानेव स्तोत्रं कृतवान् वेदादिद्वारा अतो विरुद्धमुभयमपि तन्निर्णयार्थं मुनीनां संदेहो जात इत्याह **निशम्येत्थं भगवत** इति।

श्रीशुक उवाच—**निशम्येत्थं भगवतः कृष्णस्याकुण्ठमेधसः।**

वचो दुरन्वयं विप्रास्तूष्णीमासन् भ्रमद्धियः॥ १४॥

एवं **भगवतो वचो निशम्य भ्रमद्धियो** भूत्वा **तूष्णीमासन्निति** संबन्धः। ननु संदेहः कथं, भगवद्वाक्यप्रामाण्ये निश्चय एव, अन्यथा पूर्वसिद्ध एवार्थः तत्राह **अकुण्ठमेधस** इति। अकुण्ठा मेधा यस्येति को वेद केनाभिप्रायेण एवं वदतीति संदेह इत्यर्थः। ननु निश्चय एव कुतो नोत्पद्यते तत्राह **दुरन्वयमिति**। अन्वयो लोकसिद्धार्थसमर्पकः तद्विरुद्धत्वात् दुरन्वयः। अत एव **भ्रमद्धियः**॥ १४॥

ततस्तेषां निर्णयो जात इत्याह **चिरं विमृश्येति**।

चिरं विमृश्य मुनय ईश्वरस्येशितव्यताम्।

जनसंग्रह इत्यूचुः स्मयन्तस्तं जगद्गुरुम्॥ १५॥

मुनय इति मननं विचारे साधकम्। विचारितमर्थमाह **ईश्वरस्येशितव्यतामिति**। **ईश्वरस्य** सर्वसमर्थस्य **ईशितव्यता** सेवकता या सा **जनसंग्रहः**, जना एवं बुद्ध्या संगृहीता भवन्तीति। यथा स्वयं चेदेवं ब्रूयाद् अन्योऽप्येवं वदेदिति। ततो भगवद्वाक्याभिप्रायं ज्ञात्वा, **स्मयन्तो** हसन्तः **तं जगद्गुरुं** सर्वहितोपदेष्टारं प्रति किंचिदूचुः॥ १५॥

तत्र मुनयः द्वेधा निर्णयं वदन्ति किमद्य भगवान् अस्मान् व्यामोहयितुं वदति आहोस्विदन्येषामुपकाराय। यद्यस्मान्प्रति वदति तदोत्तरमुच्यत इत्याहुः **यन्माययेति**।

मुनय ऊचुः—**यन्मायया तत्त्वविदुत्तमा वयं**

विमोहिता विश्वसृजामधीश्वराः।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

यन्माययेत्यस्याभासे तदोत्तरमिति ईशितव्यसदृशचेष्टितस्योत्तरं कार्यमस्मदादीनामपि व्यामोहनं सिद्धमित्युचत इत्यर्थः।

यदीशितव्यायति गूढ ईहया
अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितम् ॥ १६ ॥

तत्त्वविदां मध्ये **उत्तमाः** साक्षात्कारतद्बोधनसमर्थाः । अनेन ज्ञानशक्तिर्निरूपिता । **विश्वसृजामधीश्वरा** इति **विश्वसृजः** कश्यपादयः ये सर्वदा विश्वं सृजन्ति तेषामपि **वयमधीश्वराः** उपदेष्टारो नियन्तारो वा तेपि वयं **विमोहिताः** । विमोहनमाहुः यद्यस्माद्भगवान् **गूढः** सन् स **ईशितव्यायति** ईशितव्यवदाचरति सेवकभावं संपादयति । **ईहया** चेष्टया । तथा चेष्टां प्रकटयति यथा लोकः ईशितव्यं जीवमेव मन्यते न त्वीशम् । एतादृशं भगवच्चरित्रं श्रुत्वा आश्चर्याविष्टा आहुः **अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितमि**ति । भगवद्विचेष्टितत्वम् । तथा करणे अकरणे च हेतुरिति विचित्रता । भगवांश्चेत्किमित्येवं करोति कुतो वा न करोति इत्युभयत्रापि भगवत्त्वस्य हेतुत्वात् अनीशितृत्ववद् अल्पेशितृत्वमपि भगवति नास्ति, नापि भगवता एवं कर्तव्यमेवं न कर्तव्यमिति क्वचिन्निर्धारोऽस्ति, तस्मादलौकिकत्वात्सर्वमेव भगवच्चरित्रं विचित्रम् ॥ १६ ॥

सर्वस्यैवालौकिकत्वाय सहजमपि भगवच्चरित्रं परस्परविरुद्धमित्याह **अनीह** इति ।

अनीह एतद्बहुधैक आत्मना सृजत्यवत्यत्ति न बध्यते यथा ।
भौमैर्हि भूमिर्बहुनामरूपिणी अहो विभूम्नश्चरितं विडम्बनम् ॥ १७ ॥

लोके ईहासहित एव घटादिकं सृजति मन्त्रयोगादिनापि सृजन् मानसीं क्रियामनुसंधत्ते । भगवांस्तु **अनीह** एव तत्राप्येकः । एतच्चान्येन मनसाप्याकलयितुमशक्यं तच्च बहुधा ब्रह्माण्डकोटिषु विसदृशानेव सृजतीति । तत्राप्यात्म**नै**वाविक्रियमाणेन एवमपि कुर्वन् तेन कर्मणा **न बध्यते** करोति च **यथा** विकृतम् । अन्यथा सा सृष्टिस्तादृशीत्येवेति नाश्चर्यं स्यात् । तदर्थमाह यथा **भौमैर्हि भूमिः**, **भौमैरेव** विकारै**र्भूमिर्बहुनामरूपिणी** भवति । तथा भगवान् स्वयमेव नानाविधत्वमापद्यते । अविकृतत्वादयस्त्वधिकाः । अत एव भगवतः अनुकरणमपि विचित्रं सर्वमेवानुकरणं वा ॥ १७ ॥

एवमघटमानत्वमुपपाद्य श्रोतृन् प्रत्युपदेशपक्षे वक्तुमुचितमिति समर्थयन्ते **अथापी**ति ।

अथापि काले स्वजनाभिगुप्तये बिभर्षि सत्त्वं खलनिग्रहाय च ।
स्वलीलया वेदपथं पुरातनं वर्णाश्रमात्मा पुरुषः परो भवान् ॥ १८ ॥

काले तत्तदवसरे **स्वजना** भक्तजनाः तेषाम**भिगुप्तये** रक्षार्थं **सत्त्वं बिभर्षि** । यद्यपि सर्वजनपालनार्थं सत्त्वं धृतमेव तथापीदं तस्मादतिरिक्तं येनावतारा जायन्ते । पूर्वमेव गुणानां भेदा निरूपिताः सच्चिदानन्दस्य, प्रकृतेः, अहङ्कारस्य, बुद्धेः, कालस्य चेति । तत्रेदं

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अथापीत्यत्र गुणानां विभेदमाहुः **सच्चिदानन्दस्ये**ति । क्रमेणैतेषां धर्माः सत्त्वरज-

सत्त्वं सद्रूपस्य तेनैव च भक्ता रक्षिता भवन्ति । किंच । **खलनिग्रहाय च** । दैत्यानां नाशाय सर्वपालकं तु तेषां न नाशकं किंतु पालकमेव । चकारादन्यान्यपि भक्तिप्रवर्तनादीनि संगृह्यन्ते । तस्य सत्त्वस्य स्वरूपे स्थितस्य स्वरूपधर्मस्य कथं ग्रहणमित्याकाङ्क्षायामाह **स्वलीलयेति** । किंच । तेन सत्त्वेन **वर्णाश्रमात्मा** भूत्वा **पुरातनं** वेदपथं पालयसि बिभर्षि वा । रक्षार्थं हेतुः **पुरातनमिति** । नूतननिर्माणे बह्वन्यथा कर्तव्यं स्यात् । ननु वर्णाश्रमात्मा पुरुषः 'ब्राह्मणोस्य मुखमासीत्' इति श्रुतेः तत्राह **भवानेव पुरुषः**, यतः **परः** । अनेन ब्राह्मणानां त्वद्रूपत्वात् स्वस्य स्वयं सर्वं भवतीति वचनं समर्थितम् ॥ १८ ॥

एवं साधारण्येन वर्णाश्रमाणामुक्त्वा ब्राह्मणे विशेषमाहुः **ब्रह्म ते हृदयमिति** ।

ब्रह्म ते हृदयं शुक्लं तपःस्वाध्यायसंयमैः ।
यत्रोपलब्धं सद्व्यक्तमव्यक्तं च ततः परम् ॥ १९ ॥

ब्रह्म ब्राह्मणजातिः । **ते हृदयमन्तरङ्गा** शक्तिः । ताश्च शक्तयस्त्रिविधा भवन्तीति विशेषमाह **शुक्लमिति** । तस्य माहात्म्यमाह **तपःस्वाध्यायसंयमैः** तदङ्गैः कृत्वा । **यत्र** शुक्ले हृदये **सदभिव्यक्तं** सद्रूपं ब्रह्म अभिव्यक्तं भवति । **अव्यक्तं** च जगत्कारणभूतं अक्षरात्मकम् । चकारादात्मस्वरूपं च । **ततः परं** पुरुषोत्तममानन्दरूपं वा । तपो वानप्रस्थे, स्वाध्यायो ब्रह्मचर्ये, संयमः पारमहंस्ये, आश्रमत्रय एव सदाद्यभिव्यक्तिरिति नियमः सूचितः ॥ १९ ॥

किमतो यद्येवं तत्राह **तस्माद्ब्रह्मकुलमिति** ।

तस्माद्ब्रह्मकुलं ब्रह्मन् शास्त्रयोने त्वमात्मनः ।
सभाजयसि सद्धाम तद्ब्रह्मण्याग्रणीर्भवान् ॥ २० ॥

त्वं ब्रह्मकुलं सभाजयसि तत्रैको हेतुः **सद्धामेति** । सदादीनां धाम स्थानम् । यदुक्तं यत्रोपलब्धं सद्व्यक्तमिति । धाम स्फूर्तिराश्रयो वा । **ब्रह्मन्निति** संबोधनं तद्रूपतया हेत्वन्तरमात्मानमेव पालयसीति । पुनरन्यं हेतुमाह **शास्त्रयोन** इति । शास्त्रस्य वेदस्य योनिः कारणं वेदा उत्पादितास्तेषामाधारो ब्राह्मण एवेति तद्रक्षा

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्तमांसि प्रकृतेर्गुणाः, गुणावतारैस्तत्तत्कार्यार्थं गृहीताः । अहंकारस्य गुणाः, मनस इन्द्रियाणां भूतानां चोत्पत्तिहेतवः । बुद्धेर्गुणाः 'सत्त्वात् संजायते ज्ञानम्' इत्यत्रोक्ताः । कालस्य गुणा, युगावतारेषु प्रसिद्धाः । **नन्विति** वर्णात्मत्वं 'ब्रह्माननम्' इत्यादावुक्तम् । आश्रमात्मत्वं 'गृहाश्रमो जघनतः' इत्यत्रोक्तं स एव वेदपथपालको भवति स तु पुरुष एवेत्यर्थः ।

ब्रह्म त इत्यत्र ताश्चेति वर्णरूपाः **शक्तयः** शुक्लोहितकृष्णभेदेन **त्रिविधाः** तत्र ब्रह्मणः सात्त्विकत्वाच्छुक्लत्वम् । क्षत्रस्य राजसत्वाद्वैश्यस्य रजःप्रधानत्वाल्लोहितत्वम् । शूद्रस्य तामसत्वात्कृष्णत्वम् । अत एव 'अङ्गिश्रितकृष्णवर्णः' इत्यत्र शूद्रस्य कृष्णवर्णत्वमुक्तम् ।

कर्तव्येत्यर्थः । **शास्त्रयोनेरात्मन** इति वा । तथा सति साधनफले निरूपिते, शास्त्रं साधनमात्मा फलमिति । किंच । **तस्मात् ब्रह्मण्याग्रणीर्भवान्** । यद्यप्येतत्सर्वमन्यथा भवति तथापि त्वं ब्राह्मणानां हितकार्येव ॥ २० ॥

एवं ब्राह्मणानां भगवतो हितकारित्वं ज्ञात्वा संतुष्टाः सन्तः स्वरक्षकनिधिरद्य प्राप्त इति स्वकृतकृत्यतामाहुः **अद्य नो जन्मसाफल्यमिति** ।

अद्य नो जन्मसाफल्यं विद्यायास्तपसो दृशः ।
त्वया संगम्य सद्गत्य यदन्तः श्रेयसां परः ॥ २१ ॥

सज्जन्म ऋषिवंशे तस्य च फलं ब्रह्मप्राप्तिः साद्य संपन्नेति । **विद्याः** सर्वाः तासां फलं सर्वज्ञता तदितराभिज्ञत्वं पूर्वमपि सिद्धम् भगवल्लीलापरिज्ञानं तु न जातमिति । तदद्य जातमिति **विद्यायाः** फलं, तपसा हि परंज्योतिर्भगवन्तमधोक्षजं साक्षात्करोति तच्चाद्यैव जातमिति सर्वथा कृतार्थता । अनघेति संबोधनपाठे न विद्यते अघं यस्मादिति । हे सर्वपापनिवारकेति फलान्तरमपि सूचितम् । अपहतपाप्मत्वेन वा अस्मत्संबन्धेन वा न काचित् क्षतिरिति । अत एव **त्वया संगम्य** जन्मसाफल्यादिकं जातम् । कथंभूतेन त्वया **सद्गत्य** सतां गतिः प्राप्यफलम् । स्वरूपस्यैव फलत्वमविकृतत्वं च ज्ञापयितुं स्त्रीलिङ्गपदप्रयोगः । साफल्यं साधयन्ति **यदन्तः श्रेयसां पर** इति । यद्यस्मात्कारणाच्छ्रेयसामन्तः परिसमाप्तिः **परः** एतदेव । न ह्यस्मादन्यच्छ्रेयोऽस्तीति ॥ २१ ॥

एवं साक्षान्निर्दोषपूर्णगुणत्वं भगवतो निरूप्य श्रद्धातिशयात्तं नमस्यन्ति **नमस्तस्मै भगवत** इति ।

नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाकुण्ठमेधसे ।
स्वयोगमाययाच्छन्नमहिम्ने परमात्मने ॥ २२ ॥

स एव कृष्ण इति **कृष्णाय** । ननु ब्रह्मवादे सर्व एव साक्षाद्भगवान् को विशेष इति चेत् तत्राह **अकुण्ठमेधस** इति । न **कुण्ठा मेधा** यस्येति । अन्यत्र रूपान्तरभावे मेधाया अपगमोऽस्ति पश्चात् प्रत्यापत्तौ योजितपटवत् वैलक्षण्यं भवति । भगवति तन्नास्तीति अकुण्ठत्वं नैतज्जीवेषु भवतीति साक्षादविकृतब्रह्मत्वमित्यर्थः । नन्वेवं चेत् कथं सर्वे न विदुः तत्र हेतुमाहुः **स्वयोगमाययाच्छन्नमहिम्न** इति । स्वस्य साधनत्वेन स्वीकृतया मायया आच्छन्नो महिमा यस्येति । मायापिहितदृष्टयो भगवन्माहात्म्यं न पश्यन्तीत्यर्थः ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अद्येत्यत्र स्वरूपस्यैवेति स्त्रिया मोहकत्वात् तत्स्वरूपस्यैव फलत्वं पुंस्येवेन्द्रियादिविकारा जायन्ते न तु स्त्रियामतोऽविकृतत्वं चेत्यर्थः ।

विषयाच्छादनं स्वार्थं चेतने नोपपद्यते ।
अन्यार्थमेव तद्युक्तमात्मस्थे विषयेऽपि च ।

ननु सर्वात्मकत्वाद्भगवतः आत्मानमेव प्रति कथं तिरोधानमिति चेत् तत्राह **परमात्मन** इति । यथा गङ्गातदधिष्ठातृदेवतयोरन्तरमेवमात्मपरमात्मनोर्वैलक्षण्यम् । यथा जले दृष्टेपि गङ्गादेवता न दृष्टा भवति जलाच्च तिरोधत्ते तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥

अत एव न केपि जानन्तीत्याह **न यं विदन्तीति** ।

न यं विदन्त्यमी भूपा एकारामाश्च वृष्णयः ।
मायाजवनिकाच्छन्नमात्मानं कालमीश्वरम् ॥ २३ ॥

अमी विद्यमाना **भूपाः** यदि जानीयुस्तदा नैवं व्यवहारं कुर्युरिति । तेषां सङ्गो नास्तीति न वक्तव्यं यत **एकारामाः** । चकाराज्जन्मप्रभृति सर्वाः क्रियाः एकत्रेति निरूपितम् । **वृष्णयश्च** तथात्वेन प्रसिद्धाः । तथापि न **विदन्ति** । तत्र हेतुं स्मारयन्ति **मायाजवनिकाच्छन्नमिति** । पुत्रोयं भ्राता पितेत्यादिबुद्धिहेतुभूतया मायया नाट्ये आवश्यकरूपया जवनिकया आच्छन्नम् । ननु ते हीनाः स्वभावत एव भगवन्तं न ज्ञास्यन्ति किमाच्छादनेनेति चेत् तत्राह **आत्मानमिति** । अनेन तेषां संसारोपि न भवेदिति लीलाबाधोपि निरूपितः । किंच । कालोयं यद्यात्मानं ज्ञापयेत् तदा ते मारिता न भवेयुरिति । किंच । **ईश्वरोऽयम्** । ईश्वरास्तु गुप्ता एव तिष्ठन्तीति ॥ २३ ॥

नन्वात्मत्वे व्यवधानाभावात् कथमेते न ज्ञातवन्तस्तत्राह **यथा शयान** इति ।

यथा शयानः पुरुष आत्मानं गुणतत्त्वदृक् ।
नाममात्रेन्द्रियाभातं न वेद रहितं परम् ॥ २४ ॥

यथा निद्रा आत्मज्ञाने व्यवधायिका तथा अविद्या माया वा भगवदीया तेषामात्माज्ञाने हेतुरिति वक्तुं मायाजवनिकाच्छन्नत्वेन निरूपितमपि प्रकारभेदेन निरूपयितुमिदमुच्यते । **यथा शयानः पुरुष आत्मानं नाममात्रेन्द्रियेष्वेव आभातं वेद न तु ततः परम्** । तत्र हेतुः **गुणतत्त्वदृगिति** । **गुणेषु** स्वप्नप्रतिभातविषयेषु **तत्त्वदृक्** परमार्थबुद्धिः । यदि जानीयादेते अपरमार्थाः इदानीमनुभूयमानदेहक्रियासहिताः तदा जाग्रदवस्थमात्मानं जानीयादेव । नन्वात्मानुभवस्तत्राप्यस्तीति चेत् सत्यम् । तथापि **नाम** तदानींतनं देवदत्तादिरूपं, **मात्रा** विषयाः, **इन्द्रियाणि** च तेष्वेव **आभातः** ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नमस्तस्मै इत्यत्र ननु स्वनिष्ठमहिम्न आच्छादनं स्वशक्त्या कथं भवतीत्यत आहुः **विषयाच्छादनमिति** । चेतने पुरुषे स्वार्थं विषयाच्छादनं नोपपद्यते । अन्यार्थमेवात्मस्थेपि विषये आच्छादनं युक्तमिति चेतनो भगवान् स्वशक्त्या स्वमहिम्न आच्छादनं स्वं प्रति न करोति किं तु अन्यं प्रति येनान्यस्य माहात्म्यज्ञानं न भवतीत्यर्थः ।

त एव अहंतया गृहीता इति आत्माभासप्रतीतिरेव न त्वात्मप्रतीतिरित्यर्थः। उभयं निषेधयन्ति न वेद रहितं परमिति। पूर्वोक्तनामादिरहितं तदवस्थातोऽपि च परं न वेद॥ २४॥

एवं दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिके योजयति एवं त्वाऽयमिति।

एवं त्वाऽयं जनो ब्रह्मन् नाममात्रेन्द्रियेहया।
मायया विभ्रमच्चित्तो न वेद स्मृत्युपप्लवात्॥ २५॥

यथा स्वप्नसंघातस्यायं संघात आत्मा तथास्य भगवान्। अत एव भगवतः अज्ञानं न च वक्तव्यं स्वप्ने अयं देहो न स्थितः ततो वैलक्षण्यमिति। तर्हि क्व गतः तत्रैवाधारे तस्य प्रपञ्चस्योत्पन्नत्वात् अन्यथा तच्चालने तदपगमो न स्यात्। तथापि न स पृथग्भासते इति चेत्तस्य परिच्छिन्नत्वात् तत्स्थानीयमन्यच्च स्वीकृतवानिति। असमर्थत्वात्तस्याभानम्। भगवतस्तु व्यापकत्वात् सर्वसमर्थत्वात् पृथगप्याभानमेतावान् विशेषः। अज्ञानं तु तुल्यमेव तदाह **नाममात्रेन्द्रियेहया** नाममात्रेन्द्रियेषु चलनादन्यथाबुद्धिकारिण्या आत्मबुद्धिमुत्पादयन्त्या विशेषेण **भ्रमच्चित्तः** त्वा परमार्थत आत्मानं **न वेद**। अनेनात्मपरमात्मभावभेदानङ्गीकारेपि भगवदज्ञानं समर्थितम्। नन्वनादिसिद्धत्वात्संसारस्य गुरुशास्त्रतपोभिः कदाचिद्भगवदनुभवः संभवति आत्मानुभवो वा। तत इदानीं भगवन्तं दृष्ट्वा सोयमिति कथं न प्रतीतिस्तत्राह **स्मृत्युपप्लवादिति**। जन्ममरणादिना स्मृतिनाशात्॥ २५॥

तादृशोयमद्य दृष्ट इति स्वकृतार्थतामनूद्य कृपां प्रार्थयन्ते तस्याद्येति।

तस्याद्य ते ददृशिमाङ्घ्रिमघौघमर्ष
तीर्थास्पदं हृदि कृतं सुविपक्वयोगैः।
उत्सिक्तभक्त्युपहताशयजीवकोशा
आपुर्भवद्गतिमथोनुगृहाण भक्तान्॥ २६॥

यः कदाचिदपि नोपलब्धः यः फलं सर्वं च स दृष्ट एव। तत्रापि यथा सर्वदा दर्शनं भवति तेनोपायेन सहितो दृष्ट इति ज्ञापनार्थं **तस्याङ्घ्रिं ददृशिमेत्युक्तम्**। चरणस्य सर्वदा साक्षात्कारहेतुत्वे प्रकारमाह **अघौघमर्षमित्यादित्रिभिर्विशेषणैः**। मलापकर्षणं पूर्वं शुद्ध्यादिगुणयोजनम्। ततश्च फलरूपं च योगसाधनभावितम्। अघौघस्य पापसमूहस्य मर्षं मृषात्वं यस्मात्, मर्षणं शोधनं वा। किंच। **तीर्थास्पदं** गङ्गादीनामुत्पत्तिस्थानं ततो योगसिद्धैर्हृदि फलत्वेन कृतं, एतादृशं चेत् प्राप्ताः तदा क्रमेण हृदि स्थितो भविष्यतीति तेनाग्रे सर्वं सेत्स्यतीति स्वभाग्याभिनन्दनम्। ननु कथमग्रे भवन्तो मुक्ता भविष्यन्तीति चेत्तं प्रकारमाहुः **उत्सिक्तेति**। उत्सिक्ता या भक्तिः मर्यादामुल्लङ्घ्य अधिका जाता तया कृत्वा **उपहृता** भगवते समर्पिता **आशयजीवकोशाः**

अन्तःकरणात्मसंघाताः यैः। संघातादात्मा तदुपाधिश्च पृथक्कृत्य निरूपितौ आन्तरत्वज्ञापनाय। आशय एव वा जीवकोशः एवमुपाधिसमर्पणे केवला वयं भगवद्गतिमापुः। 'आशंसायां भूतवच्च' इति प्राप्स्याम इति लृटि प्रयोक्तव्ये लिट्प्रयोगः। अथ अस्मास्त्वदीया एवेति **भक्तान् अस्मान् अनुगृहाण** आत्मसात्कुर्विति प्रार्थना ॥ २६ ॥

एवं प्रार्थयित्वा तूष्णीमेवाङ्गीकारे कृतार्थत्वं ज्ञात्वा गन्तुमारेभिर इत्याह **इत्यनुज्ञाप्येति**।

श्रीशुक उवाच—**इत्यनुज्ञाप्य दाशार्हं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरम्।**
राजर्षे स्वाश्रमान् गन्तुं मुनयो दधिरे मनः ॥ २७ ॥

दाशार्हं सेवकप्रियं ततो भक्तैरप्यनुज्ञाता इत्याह **धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरमिति**। वृद्धभक्तौ निरूपितौ। विश्वासार्थं संबोधनम्। ततः **स्वाश्रमान् गन्तुं मनो दधिरे** ॥ २७ ॥

एवं निवृत्तिपराणां फलसिद्धिमुक्त्वा प्रवृत्तिपराणामपि फलसिद्ध्यर्थं प्रक्रियान्तरमारभते **तद्वीक्ष्येति**।

तद्वीक्ष्य तानुपव्रज्य वसुदेवो महायशाः।
प्रणम्य चोपसंगम्य बभाषेदं सुयन्त्रितः ॥ २८ ॥

वसुदेवो हि तानुत्कृष्टान् जानाति अतः स्वकृतार्थत्वाय तान् प्रष्टुं यतते। अतस्ता**नुपव्रज्य**। तस्यैवं स्वनिस्तारार्थं यत्ने पूर्वसिद्धं हेतुमाह **महायशा** इति। महद् यशो यस्येति कथनार्थं दृष्टमप्युपायं कृतवानित्याह **प्रणम्येति**। चकारात्स्तोत्रमपि कृत्वा। **उपसंगम्य** निकटे समागत्य। **सुयन्त्रितः** सन् वक्ष्यमाण**मिदं बभाषे**। सन्धिरार्षः ॥ २८ ॥

विज्ञापनामाह **नमो वः सर्वदेवेभ्य** इति।

वसुदेव उवाच—**नमो वः सर्वदेवेभ्य ऋषयः श्रोतुमर्हथ।**
कर्मणा कर्मनिर्हारो यथा स्यान्नस्तदुच्यताम् ॥ २९ ॥

यद्यप्येते ऋषयः तथापि सर्वे देवा येष्विति 'यावतीर्वै देवताः' इत्यादिश्रुतेः सर्वदेवत्वम्। अनेन देवा भवदधीना इति स्तुतिरप्युक्ता। हे **ऋषयः** अलौकिकद्रष्टारः अतो मत्स्वरूपं जानन्तीति विज्ञापितम् **श्रोतुमर्हथ**। तदेवाहुः **कर्मणा कर्मनिर्हार इति**। अयमाशयः। ज्ञानेन कर्मनाशः सुप्रसिद्धः 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि' इति वाक्यात्। कर्म तु सजातीयं न व्यावर्तयति। यद्यपि प्रायश्चित्ते कर्मनाशकत्वं निरूपितं तथापि न तत्कर्म। अकर्म कर्म नाशयति विपरीतं वा। निषिद्धं विधिबलाद्विहितं नाशयति यथा प्रायश्चित्तं यथा वा नखाम्बु पूर्वपुण्यं नाशयति तथापि सजातीयस्य न सजातीयनाशकत्वम्। नखादिषु नखाम्बुप्रभृतिषु कर्मनाशः अधर्मजननद्वारा तेन स नाशः दुःखमेव

संपादयति न संसारनिवृत्तिम् । अन्यथा महान्तो ज्ञानवत्तत्रापि यतेरन् । अतस्तादृशी कर्मनिवृत्तिरपेक्ष्यते यस्यां जातायां संसार एव निवर्तते । यदि संसारनिवृत्तिमेव प्रार्थयेत् तदा ज्ञानादिकमेवोपदिशेयुः । ज्ञानं तु न गृहस्थस्येति मन्यते 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इति वाक्यात् । अतः कर्मणैव केनचित्प्रकारेण कृतेन यथा संसारहेतुभूतकर्मनाशः तथा वक्तव्यमित्याह **नस्तदुच्यताम्** इति । अत्र पुनः ऋषीणां पूर्ववत्संदेह उत्पन्नः । यथा भगवान् ईश्वरः सन् विपरीतवाक्यमुक्तवान् । तस्य च भावो यथाकथंचिद्वर्णितः । एवं वसुदेवोपि मुक्त एव सिद्धसमस्तपुरुषार्थ एव विपरीतवत् पूर्वं कर्मनिर्हारं पृच्छति । केनाभिप्रायेणेति किमस्मज्ज्ञानं परीक्ष्यते आहोस्विदन्यथेति ॥ २९ ॥

एवं ऋषीणां संदेहं ज्ञात्वा नारदः स्वयमाह **नापि चित्रमिदं विप्रा** इति ।

नापि चित्रमिदं विप्रा वसुदेवो बुभुत्सया ।
कृष्णं मत्वार्भकं यन्नः पृच्छति श्रेय आत्मनः ॥ ३० ॥

इदं वसुदेववाक्यं, **नापि चित्रम्** । अपिशब्दाद्गम्भीरार्थमपि न । **विप्राः** इति भवन्तः पूरका इति स्वपूर्त्यर्थमेव तदाह **बुभुत्सये**ति । ननु बुभुत्सामात्रं चेत्प्रयोजनं तदा कृष्णः किं न पृष्ट इति चेत् तत्राह **कृष्णं मत्वार्भकं यन्न** इति । स्वोत्पन्नः स्वाज्ज्ञातं कथं ज्ञास्यतीति । किंच । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति न्यायेन वसुदेवदृष्टौ बालक एव प्रतिभाति । अत एव **नोऽस्मान्** स्थूलान् पण्डितानिति ज्ञात्वा **पृच्छति** ॥ ३० ॥

ननु जानाति भगवान् सर्वेश्वर इति तत्राह **सन्निकर्षोत्र मर्त्यानाम्** इति ।

संनिकर्षोत्र मर्त्यानामनादरणकारणम् ।
गाङ्गं हित्वा यथान्याम्भस्तत्रत्यो याति शुद्धये ॥ ३१ ॥

अनादरे **संनिकर्ष** एव कारणम् । **मर्त्यानाम्** इति । मरणधर्माणः ते जानन्ति सर्व एव मर्त्याः को विशेष इति । आत्मवत्सर्वदर्शनादनादरः । असंभावितं मत्वा दृष्टान्तमाह **गाङ्गं हित्वे**ति । **तत्रत्यो** जनः गङ्गातीरस्थः । **शुद्धय** इति गङ्गातीरे संमर्दे स्नातः अशुद्धोऽहं जातः गृहे स्नास्यामीति मत्वा यथा पुनः गृहे स्नाति तदुक्तं **शुद्धय** इति, स हि गङ्गाजलमपि जलत्वेनैव मन्यते न तु तन्माहात्म्यं वेद ॥ ३१ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नमो व इत्यत्र **तथापि तत्कर्मे**ति । तत्प्रायश्चित्तरूपं **कर्म** कर्तृ स्वयम**कर्म**रूपं सत् **निषिद्धं कर्म न नाशयति** किं तु स्वयं कर्मरूपमेव, तथा च कर्मणां प्ररोहस्वभावत्वात कर्मान्तरमुत्पद्यत एवेत्यर्थः । **विपरीतं** वेति नाश्यं कर्म अकर्मरूपं कृत्वा न नाशयति किं तु तत्फलभोगे विलम्बं संपादयति, तथा च कर्मनिर्हारो न जात इत्यर्थः । **निषिद्ध**मिति विहितं प्रायश्चित्तरूपं कर्म कर्तृ निषिद्धं नाशयतीत्यर्थः ।

स्वयं भगवन्माहात्म्यमाह यस्यानुभूतिरिति ।

यस्यानुभूतिः कालेन लयोत्पत्त्यादिनाऽस्य वै ।
स्वतोऽन्यस्माच्च गुणतो न कुतश्चन रिष्यति ॥ ३२ ॥

ऋषयस्तु शास्त्रादिना संजातज्ञानाः तथापि छिन्नयोजितपटवत् न तज्ज्ञानमुत्कृष्टं भगवतस्तु ज्ञानस्य न कदाचिदपि विच्छेदः । तमेवाह **कालेन** प्रलयेन । **यस्यानुभूति**-रनुभवः । **न रिष्यति** न नश्यति । प्रलयमध्येऽपि नाशसंभवात् तानपि हेतून् निषेधति **लयोत्पत्त्यादिनेति** । यदा प्राणी म्रियते तदा पूर्वानुभवो नश्यति, यदापि उत्पद्यते तदापि लोकान्तरानुभवो नश्यति । एवं महाव्याध्यपस्मारादिनापि पूर्वानुभवनाशः तदेकमपि भगवति न संभवति । कदाचित्स्वतोऽप्यनुभवो नश्यति यदा संस्कारं नोत्पादयति । कार्यकारणयोरभेदात् एवं वचनम् । **अन्यस्मात्** द्रव्यान्तरशापादिना । चकारात्कालविलम्बेन विरोधज्ञानाविर्भावेन च । **गुणतो** रजस्तमःप्रादुर्भावात् । अनुक्तपरिग्रहार्थं **न कुतश्चनेति** ॥ ३२ ॥

एवं भगवन्माहात्म्यमुक्त्वा तन्न जानातीति वसुदेवदोषमाह तं क्लेशेति ।

तं क्लेशकर्मपरिपाकगुणप्रवाहै-
रव्याकृतानुभवमीश्वरमद्वितीयम् ।
प्राणादिभिः स्वविभवैरुपगूढमन्यो
मन्येत सूर्यमिव मेघहिमोपरागैः ॥ ३३ ॥

तं प्राणादिभिः स्वविभवैरुपगूढं प्राणादिभिर्वशीकृतं जीवं **मन्येत** । स हि अध्यासं कारणत्वेन न जानाति किंतु पदार्थसंबन्धमात्रम् । यथा कारागारे बद्धोपि बन्धकोपि ईश्वरोऽपि तिष्ठति, भ्रान्तः सर्वांस्तुल्यानेव मन्यते । भगवतः देहाद्यध्यासहेतुर्नास्तीति वक्तुं दोषाभावगुणानाह क्लेशेति । शास्त्रान्तरसिद्धाः 'अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः' इति अत्र तु संसारदुःखानुभव एव क्लेशः तत्साधकं कर्म, मतान्तरे तु तत्साध्यं, तस्य 'परिपाकः जात्यायुर्भोगाः' देहसंबन्धो वा । तत्र यो गुणप्रवाहः उत्पत्तिस्थितिप्रलयपरंपरा । अज्ञानमारभ्य संसारप्रवाहपर्यन्तं निरूपितम् । एतैः सर्वैरपि **अव्याकृतः अनुभवो** यस्य विशेषेण आ सर्वतः करणं व्याकरणं स्वाधीनकरणं स्वरूपनाशनमिति यावत् । अनुभवोऽत्र स्वरूपं, ज्ञाननाशाभावः पूर्वमेव निरूपित इति तस्यैव वा

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तं क्लेशेत्यत्र अविद्यास्मितेति । अस्मि इति अहमर्थे विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । **अस्मिता** अहंतेत्यर्थः । **तत्साध्यमिति** अविद्यादिक्लेशपञ्चकसाध्यमित्यर्थः । **जात्यायुरिति** जातिर्ब्राह्मणत्वादिः, **आयुः** शतवर्षादिः, **भोगश्चैते** कर्मपरिपाकरूपा इत्यर्थः, **तत्रेति** सतीति शेषः ।

अनुवादः । अनाशे हेतुः **ईश्वरमिति** । नहीश्वरानुभवं कश्चिन्नाशयितुं शक्नोति । तादृशोन्यस्ततोऽप्यधिकः नाशयेदिति चेत् तत्राह **अद्वितीयमिति** । असमोर्ध्वमित्यर्थः । एतादृशमपि प्राणेन्द्रियान्तःकरणदेहैः स्वविभूतिभिः आधिदैविकैः आनन्दमयैः स्वयमेव वा तथाभूत इति स्वरूपभूतैर्वा तैरुपगूढं लीलार्थमावेष्टितमन्यो भ्रान्तोस्मदादिजीवः स्वतुल्यं मन्येत । कीदृशं मन्यत इति शङ्कायामाह **सूर्यमिवेति** । यथा सूर्यं मन्यन्ते **मेघैराच्छन्नं हिमेन** निष्प्रभं **उपरागेण** ग्रस्तमिति तथा अविद्यया ग्रस्तं तृष्णादिना निष्प्रभं शरीरेण छन्नमिति । वस्तुतस्तु मेघादिभिः संबन्ध एव सूर्यस्य नास्ति बहुव्यवधानात् । तथाप्यन्यो वस्तुतो नाविद्याभिः ग्रस्तादिः । कुतो वा भगवान् भविष्यति भगवतस्तु प्रकार उक्त एव ॥ ३३ ॥

एवं तस्य भ्रान्तत्वमुक्त्वा तादृशं स्वनिस्तारार्थं सत्यमेव प्रार्थयत इति समर्थिते निःशङ्काः सन्तः उत्तरं दातुं प्रवृत्ता इत्याह **अथोचुरिति** ।

अथोचुर्मुनयो राजन्नाभाष्यानकदुन्दुभिम् ।
सर्वेषां शृण्वतां राज्ञां तथैवाच्युतरामयोः ॥ ३४ ॥

मुनित्वात् ज्ञानम् । **राजन्निति** सावधानार्थं संबोधनम् । **आभाष्येति** हे वसुदेव सावधानं शृण्वित्युक्त्वा । यतोऽयमानकदुन्दुभिर्महान् । **सर्वेषां शृण्वतामिति** । अनेन तेषां कथने उत्साहः सूचितः । **तथैवाच्युतरामयोरिति** । युक्तिपूर्वकं सर्वसिद्धान्ताविरुद्धं भगवान् शृणोतीति निरूपयिष्यन्तीति ज्ञापितम् ॥ ३४ ॥

कर्मनिर्हारप्रकारमाहुः **कर्मणेति** सप्तभिः ।

कर्मणा कर्मनिर्हार एष साधुनिरूपितः ।
यच्छ्रद्धया यजेद्विष्णुं सर्वयज्ञेश्वरं मखैः ॥ ३५ ॥

आदौ प्रकारमाहुः । **कर्मणा कर्मनिर्हारः** । एष अग्रे वक्ष्यमाणः सर्वैरेव सिद्धान्तिभिः **साधु निरूपित** इति प्रमाणम् । स कः प्रकार इत्याकाङ्क्षायामाह **यच्छ्रद्धयेति** । श्रद्धा सर्वाङ्गं **विष्णुं यजेदिति** कर्मनिर्हारकं कर्म तत्र विष्णुशब्दः इन्द्रियाधिष्ठातृपरोपीति गुरुब्राह्मणादिचरणपूजयापि परंपरया विष्णुयागो भवतीति तन्निवृत्त्यर्थमाह—**सर्वयज्ञेश्वरमिति** । सर्वयज्ञानामीश्वरो विष्णुरत्राभिप्रेतः यो यज्ञवराहरूपेणाविर्भूतः । 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः । 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त' इति द्वितीयान्तवाच्यो यज्ञोऽत्राभिप्रेतः । स तु

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अथान्योपीति सूर्यादन्योऽस्मदादिरपि मेघादिभिः सूर्य इवाविद्यादिभिर्वस्तुतो न ग्रस्तादिः अविद्यादिना न ग्रस्तः तृष्णादिना न निष्प्रभः शरीरेण न छन्नः आत्मनो निर्लेपत्वात् तत्र भगवान् कुतो वा ग्रस्तो निष्प्रभच्छन्नो वा भविष्यतीत्यर्थः ।

कर्मणेत्यत्र ईश्वरपदेनेति सर्वयज्ञानां तृतीयान्तानामीश्वरो नियोगकर्ता तृतीयान्तयज्ञविधायको द्वितीयान्तयज्ञरूप इत्यर्थः ।

यज्ञैरेवेष्टो भवतीत्याह **मखैरिति** । ईश्वरपदेन यज्ञेष्वेव भगवतो नियोग इति भगवदाज्ञा-परिपालनमिति प्रमाणमपि सूचितम् ॥ ३५ ॥

ननु परिचर्यादिरपि पञ्चरात्राद्यागमे निरूपितः उत्सवाश्च । ततो वैष्णवमार्गं परित्यज्य कथं श्रौत एव मार्गो निरूपित इति चेत् तत्राह **वित्तस्येति** ।

वित्तस्योपशमोऽयं वै कविभिः शास्त्रचक्षुषा ।
दर्शितः सुगमो योगो धर्मश्चात्मसुखावहः ॥ ३६ ॥

अयं प्रकारो विद्यमाने वित्ते **कविभिर्निरूपितः** । वैष्णवमार्गस्तु प्रायेणाकिंचनाधिकृत एव योस्माभिर्निरूपितो यागादिरूपः स तु वित्तस्यैवोपशमजनकः । शरीरं तु तद्द्वारा उपयुज्यते । एषा युक्तिरप्रमाणमिति चेत् तत्राह **कविभिः शास्त्रचक्षुषेति** । कर्तुः साधनस्य चोत्कर्षो निरूपितः । किंच । अयं सुगमो योगः । शरीरक्लेशापेक्षया बहिरङ्गत्वात् । किंच । अयमस्माभिर्धर्मो निरूपितः । न तु भक्तिः । 'तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्' इति श्रुतेः । एतस्य कर्मनाशकत्वमग्रे वक्तव्यम् । धर्मत्वे किं स्यादित्याशङ्कायामाह **आत्मसुखावह** इति । आत्मसुखमावहतीति, एतस्य कर्मनिर्हारकत्वं प्रतिज्ञातमिति । आत्मसुखजनकत्वमधिकमित्यधिकं ज्ञातव्यम् ॥ ३६ ॥

नन्वन्येष्वपि मार्गेषु विद्यमानेषु कथमयं निरुक्त इति चेत् तत्राह **अयं स्वस्त्ययनः पन्था** इति ।

अयं स्वस्त्ययनः पन्था द्विजातेर्गृहमेधिनः ।
यच्छ्रद्धयाप्तवित्तेन शुक्लेनेज्येत पूरुषम् ॥ ३७ ॥

गृहस्थस्यायमेव मार्गः **स्वस्त्ययनः** अन्ये तु सर्व एव मार्गा गार्हस्थ्यभञ्जकाः । 'यदनुचरितलीला' इत्यादिषु निरूपिताः । अतोयमेव मार्गो गृहस्थं गृहे स्थापयति । किंच । द्विजातिमात्रस्यात्राधिकारः अन्यत्र त्वन्यदपि बीजसंस्कारादिकमधिकारिविशेषणं मृग्यते । एवं साधयित्वा निश्चितं विशिष्टमनुवदति **यच्छ्रद्धयेति** । आप्तेन स्वयं प्राप्तेन, **वित्तेन** अनाशकेन हितकर्त्रा, **शुक्लेन** सन्मार्गप्राप्तेन, **पूरुषं** यज्ञपूरुषं **श्रद्धया** यजेत इति यत् **अयमेव पन्था** इति संबन्धः ॥ ३७ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वित्तस्येत्यत्र । **अन्यापेक्षयेति** चित्तवृत्तिरोधो मुख्ययोगः तत्र चित्तक्लेशापेक्षया शरीरक्लेशरूपो योगो बहिरङ्गत्वात्सुगम इत्यर्थः ।

अयं स्वस्त्ययन इत्यत्र **बीजसंस्कारादिकमिति** । ज्ञाने पञ्चाग्निविद्यासाधितो देहो भक्तावलौकिकदेहो मृग्यत इत्यर्थः । **अनाशकेनेति** 'रयिरिति मनुष्याः' 'तद्धैतान् भूत्वावति' इतिश्रुतेः वित्तपदेन रक्षकत्वं हितकर्तृत्वं चोच्यत इत्यर्थः ।

नन्वेतस्य कर्मनिर्हारकत्वं कथं तत्राह **वित्तेषणामिति** ।

वित्तेषणां यज्ञदानैर्गृहैर्दारसुतेषणाम् ।
आत्मलोकेषणां देव कालेन विसृजेद्बुधः ॥
ग्रामे त्यक्तेषणाः सर्वे ययुर्धीरास्तपोवनम् ॥ ३८ ॥

ईषणात्रयपरित्यागः कर्मबन्धाभावज्ञापकः । कर्माणि हि ईषणाद्वारैव बध्नन्ति । ईषणाभावे तु कर्माभावः सिद्ध एव । लोके ईषणात्रयं **वित्तेषणा दारेषणा लोकेषणेति** त्रयाणां परित्यागप्रकार उच्यते **वित्तेषणां यज्ञदानैरिति** । यस्य वित्ते महतीच्छा भवति तेन वित्तोपार्जनं कृत्वा यज्ञदानानि कर्तव्यानि ततो वित्तस्य बहुधा व्यवहृतत्वात् तदिच्छा निवर्तते । अदृष्टद्वारापि तद्यज्ञदानादिकमन्तःकरणशुद्धिमुत्पाद्य निवर्तयतीत्यवगन्तव्यम् । ततो **दारसुतेषणा** गृहस्थाश्रमैर्दूरीकर्तव्या । गार्हस्थ्ये तासां संव्यवहारो बहुधा भवतीति दारसुतानां व्यवहृतत्वात् तदिच्छापि निवर्तते । **आत्मनां लोकानां** स्वर्गादिलोकानामीषणा **देव कालेन** देवैः सह क्रीडया बुधः पण्डित एव **विसृजेत्** । तत्र वैराग्यस्य ज्ञानैकसाध्यत्वात्, अत एव वेदे स्वर्गार्थमेव यज्ञा निरुक्ताः । अन्यत्तु द्वयं प्रसङ्गादेव सेत्स्यति । स्त्रीवित्तव्यतिरेकेण यज्ञाभावात्, अत एव स्त्रीणामधिकारशरीरे प्रवेश उक्तः । धनस्य च क्रियायाम् । अन्यथा मानसा एव यज्ञा वेदे उक्ताः स्युः । अन्यथा 'श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाद्' इति वाक्याद् द्रव्ययज्ञानामधमत्वे तत्प्रतिपाद्यो वेदो विरुध्येत । इदमेव वेदस्य तात्पर्यं मन्यन्ते मुनयः अत एवात्मसुखावहो धर्म इति स्वर्गात्मकयज्ञार्थमेव यागाः कर्तव्या इति यथाश्रुतैव श्रुतिः समर्थिता । अत एवाश्रमधर्माणामपि विधिरिति वक्तुं गार्हस्थ्यविधेरेतदेव प्रयोजनमित्याह **ग्रामे त्यक्तेषणाः सर्वे** इति । ग्राम एव स्थित्वा ईषणाविनिर्मोकः कर्तव्यः । अनेनैतज्ज्ञापितं पूर्वं यागे कृते स्वर्गे च जाते ततो लोकविरागं प्राप्य पुनरागत्य गार्हस्थ्य एवाङ्गत्वेन पूर्वं व्यवहृतसुवर्णस्त्रीणां लोकाकाङ्क्षाभावात् प्राधान्येन व्यवहारं कृत्वा तत् ईषणात्रयं परित्यज्य तथा चित्तशुद्ध्यभावे विक्षिप्तमपि मनः धैर्यं प्रापयित्वा सम्यक् चित्तशुद्ध्यर्थं पुनर्गमनक्लेशं परित्यज्य **तपोवनमेव विविशुः** । तपसा सम्यक् चित्तशुद्धिर्भविष्यतीति ये त्वेकजन्मपरतयैव सर्वं व्याचक्षते ते चिन्त्याः । देवेति वसुदेवसंबोधनम् । कालेनेत्यनुपायं चाहुः तेषां लोकेषणाया अनिवृत्तत्वा-

---

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वित्तेषणामित्यत्र अन्यथेति यज्ञानामीषणापरित्यागार्थकत्वाभावे इत्यर्थः । **अन्यथेति** एतस्यैव विवरणं श्रेयानित्यारभ्याधमत्वे इत्यन्तम् । **तत्प्रतिपाद्य** इति ते द्रव्यमया यज्ञाः प्रतिपाद्या यत्रेत्यर्थः ।

ग्रामेत्यक्तेषणा इत्यत्र मतान्तरमाहुः ये त्वित्यारभ्य आहुरित्यन्तेन । दूषयन्ति **तेषामिति** । बुधपदसूचितज्ञानेन लोकेषणापरित्यागेन समाधानमाशङ्क्य तुल्ययुक्तिमाहुः

त्कथं सर्वैषणापरित्याग इति । बुध इत्यनेन ज्ञानेनैव तन्निवृत्तिः अन्यत्रापि तुल्या । किंच पूर्वं यागानां कर्तव्यता ईषणापरित्यागार्थमुक्ता तद्द्वारा कर्मनिर्हरणार्था भवति ॥ ३८ ॥

इदानीं तु ऋणापाकरणार्थमेव यज्ञाः कर्तव्या इत्याह **ऋणैस्त्रिभिर्द्विजो जात** इति ।

ऋणैस्त्रिभिर्द्विजो जातो देवर्षिपितृणां प्रभो ।
यज्ञाध्ययनदानैस्तान्यनिस्तीर्य त्यजन्पतेत् ॥ ३९ ॥

'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते' इति श्रुतेः । ब्राह्मणो जायमानः उपनीयमानः । तानि ऋणानि गणयति **देवर्षिपितृणा**मिति 'ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य' इति श्रुतेः अत्र तु पित्रर्णपरित्यागं दानेनाह **यज्ञाध्ययनदानै**रिति । दानमत्र संततिदानमेव, पिण्डदानमित्येके । तत्पुत्राणां कर्तव्यमिति फलतो निरूपितम् । येषां पुनः ईषणाविनिर्मोको जात एव तेषामपि ऋणविमोको न जात इति मुख्यपक्षे गार्हस्थ्यानन्तरमेव संन्यास इति मतमाश्रित्याह **अनिस्तीर्य त्यजन् पते**दिति 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य तांस्त्रींस्तु मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः' इति मनुवाक्यात् । ननु 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' इत्यादिश्रुतेः का गतिः । उच्यते । ईषणाभाव ऋणाभावश्च मोक्षात्पूर्वभावी । एकमधिकारिविशेषणं, द्वितीयः प्रतिबन्धकाभावः । अधिकारिविशेषणं तु मृग्यमेव । प्रतिबन्धकाभावे तु भगवद्भजनोत्तम्भकसद्भावेपि कार्यं भवति । यथा तदवदानैरेवावदयत इति अङ्गावदानेनापि ऋणत्रयमपागच्छति । एवं स्वाध्यायेनापि केवलेन पूर्वं बहुधा ऋणापाकरणं कृतम् । 'यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवति' इति । 'भ्रातृणामेकजातानाम्' इति वाक्यन्यायेन भ्रातृपुत्रेण पितृऋणनिवृत्तिसंभवे अन्यैर्वा दत्तादिभिः 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' इति वाक्यं सिद्धं भवति । तस्माद्यो मुख्यः प्रथमाधिकारी तेन ऋणापाकरणमीषणानिवृत्तिश्च कर्तव्येति ऋषिभिः साधूक्तम् ॥ ३९ ॥

एवं ऋणापाकरणकर्तव्यतामुक्त्वा ऋणत्रयमध्ये ऋणद्वयमतीतं ऋणमात्रमवशिष्यत इत्याहुः **त्वं त्वद्य मुक्तो द्वाभ्या**मिति ।

त्वं त्वद्य मुक्तो द्वाभ्यां वै ऋषिपित्रोर्महामते ।
यज्ञैर्देवर्णमुन्मुच्य निर्ऋणोऽशरणो भव ॥ ४० ॥
वसुदेव भवान्नूनं भक्त्या परमया हरिम् ।
जगतामीश्वरं प्रार्चः स यद्वां पुत्रतां गतः ॥ ४१ ॥

वेदाः पठिताः पुत्राश्चोत्पादिता इति ऋषिपित्रोः ऋणाभ्यां भवान् मुक्तः । **महामत** इति यज्ञाधिकारो निरूप्यते अजडत्वाय । अतो **यज्ञैर्देवर्णमुन्मुच्य निर्ऋणः**

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अन्यत्रापि तुल्येति वित्तैषणादारसुतैषणयोरपि ज्ञाननिवर्त्यत्वं तुल्यमेवेत्यर्थः ।

सन् पश्चादशरणः सर्वपरित्यागे युक्तो भवेत्यर्थः । भिक्षुर्हि अनग्निरनिकेतनो भवति । एवं प्रकारत्रयेण यज्ञकरणमुपदिष्टं कर्मनिर्हारार्थमीषणापरित्यागार्थं ऋणापाकरणार्थं चेति । भगवान् भवदीयो जात इति भगवत्पूजार्थं च कर्तव्यमित्यग्रिमश्लोकेनोच्यत इत्येके । अन्ये तु तव देवादिऋणमेव नास्ति त्वं यतो जगतामीश्वरं प्रार्चः अतस्तव यागस्यान्यत्र विनियोगाभावात् कर्मनिर्हारार्थमेव तव यज्ञो भविष्यतीत्याहुः वस्तुतस्तु त्वं कृतार्थः । तव कर्मनिर्हारादिकं नापेक्ष्यत इति मूलप्रश्ने उत्तरमुक्तं भवति । परमया भक्त्या पूजितश्चेद्भगवान् परमप्रीत्याश्रयः स्वयमपि जात इति स पुत्रतां गत इत्यर्थः । एवं यज्ञाः कर्तव्या इत्युक्तं भवति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

ततो ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यमिति देवानामपि कुरुक्षेत्रमेव वेदिरिति भाग्यतो ऋषयः समागता इति तेषां वचनं कृतवानित्याह इति तद्वचनं श्रुत्वेति ।

श्रीशुक उवाच—इति तद्वचनं श्रुत्वा वसुदेवो महामनाः ।
तानृषीनृत्विजो वव्रे मूर्ध्नानम्य प्रसाद्य च ॥ ४२ ॥

महामनाः यज्ञकरणे प्रोत्साहयुक्तः । तानेव पूर्वोक्तानृषीन् । ऋत्विक्त्वेन वव्रे । ओदनं पचतीतिवत् वरणेन तान् ऋत्विजः कृतवानित्यर्थः । मूर्ध्नानम्येति नमनेनैव वशीकृताः । अस्माभिरुक्तं कर्तव्यमिति कथमस्माभिरेव यागः कर्तव्य इति तेषां संकोचाभावः कारित इत्याह प्रसाद्येति । चकारात् स्तोत्रादिकमपि कृत्वा ॥ ४२ ॥

ततः सोमप्रवाककृतवरणे जाते द्वैपायनादयः तं याजयामासुरित्याह त एनमिति ।

त एनमृषयो राजन्वृता धर्मेण धार्मिकः ।
तस्मिन्नयाजयन्क्षेत्रे मखैरुत्तमकल्पकैः ॥ ४३ ॥

धर्मेण न तूत्कोचनादिकं कृत्वा यतो धार्मिकः सः । यादवाः वैदिकधर्मेण प्रशस्ता इति वसुदेवे विशेष उक्तः । तस्मिन्नेव क्षेत्रे अयाजयन् । मखैः सर्वैरेव । उत्तमः कल्पो येषां न क्वाप्यनुकल्पः कृत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

एवं वैदिकसमृद्धिमुक्त्वा लौकिकसमृद्धिमाह तद्दीक्षायां प्रवृत्तायामिति ।

तद्दीक्षायां प्रवृत्तायां वृष्णयः पुष्करस्रजः ।
स्नाताः सुवाससो राजन्राजानः सुष्ठ्वलंकृताः ॥ ४४ ॥

सर्व एव वृष्णयः कमलमालायुक्ता जाताः । अनुवादो वा । अनेन भगवत्सारूप्यं निरूपितम् । ततः स्नाताः अभ्यङ्गेन, सुवाससो जाताः अलंकृताश्च ॥ ४४ ॥

तन्महिष्यश्च मुदिता निष्ककण्ठ्यः सुवाससः ।
दीक्षाशालामुपाजग्मुरालिप्ता वस्तुपाणयः ॥ ४५ ॥

तथैव तन्महिष्यः । अन्तस्तोषमाह मुदिता इति । पुरुषाद्विशेषमाह निष्ककण्ठ्यः सुवासस इति इदं वस्त्रमुपरि परिधेयम् । ततश्चन्दनादिलिप्ताः उपायनहस्ताः सत्यः यस्यां शालायां दीक्षा कृता तामुपाजग्मुः पत्नीनां दर्शनार्थम् ॥ ४५ ॥

एवं मनुष्यसंभ्रममुक्त्वा वाद्यादिसंभ्रममाह **नेदुरिति** ।

नेदुर्मृदङ्गपटहशङ्खभेर्यानकादयः ।
नन्नृतुर्नटनर्तक्यस्तुष्टुवुः सूतमागधाः ।
जगुः सुकण्ठ्यो गन्धर्व्यः संगीतं सहभर्तृकाः ॥ ४६ ॥

वाद्यनृत्यगानानि निरूपितानि मध्ये सूतमागधबन्दिनां स्तोत्रं च । अत्र रसाधिक्यार्थं मुख्यतया स्त्रीणां गानमुक्तम् । ताश्च केवला निषिद्धा इति **सहभर्तृका** उक्ताः ॥४६॥

एवं लौकिकसंभ्रममुक्त्वा यागप्रकारमाह **तमभ्यषिञ्चन्विधिवदिति** ।

तमभ्यषिञ्चन्विधिवदक्तमभ्यक्तमृत्विजः ।
पत्नीभिरष्टादशभिः सोमराजमिवोडुभिः ॥ ४७ ॥
ताभिर्दुकूलवलयैर्हारनूपुरकुण्डलैः ।
स्वलंकृताभिर्विबभौ दीक्षितोऽजिनसंवृतः ॥ ४८ ॥

दशदीक्षासु अञ्जनमभ्यञ्जनं च । ततः तं **अभ्यषिञ्चन्** पावनानन्तरम् । **विधिवत्** कल्पोक्तप्रकारेण । तस्याष्टादशपत्न्यः न कापि तस्य भोगस्त्रीः तदर्थमाह **पत्नीभिरष्टादशभिरिति**। यथा चन्द्रस्य राजसूये बहुपत्नीकप्रयोगः तथात्रापि कृतवन्त इति वक्तुं दृष्टान्तमाह **सोमराजमिवेति** । तास्त्वलंकारसहिताः स्वयं त्वनलंकृत इति । यतो **दीक्षितः अजिनेन** कृष्णाजिनेन च **संवृतः** । विभवैः सर्वैरेव **दुकूलवलयादिभिः स्वलंकृताः** स्त्रियः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

ततस्तस्य ऋत्विजां शोभामाह **तस्यर्त्विज इति** ।

तस्यर्त्विजो महाराज रत्नकौशेयवाससः ।
ससदस्या विरेजुस्ते यथा वृत्रहणोऽध्वरे ॥ ४९ ॥

कर्मकरा इति कदाचिदनलंकरणम् । ततोलंकारो निरूप्यते । **सदस्यसहिताः** सर्व एव ऋत्विजो **विरेजुः** । वृत्रवधानन्तरमिन्द्रो बहुदक्षिणाश्वमेधं कृतवान् । तत्र ऋत्विजोऽपि समृद्धा जाताः तद्वदत्रापीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

एवं इन्द्रवरुणादिसाधारणोस्य यज्ञ इति साधारण्यं निरूप्य सर्वतो विशेषमाह **तदा रामश्च कृष्णश्चेति** ।

तदा रामश्च कृष्णश्च स्वैः स्वैर्बन्धुभिरन्वितौ ।
रेजतुः स्वसुतैर्दारैर्जीवेशौ स्वविभूतिभिः ॥ ५० ॥

तत्तत्संबन्धिनो बहव इति चकारद्वयम् । **स्वैः स्वैः बन्धुभिः अन्विताः** सुता दाराश्च तैः सहितौ रामकृष्णौ । एको जीवः अपर ईशः । उभौ वा जीवानां नियन्तारौ । पूर्वोक्ता दारादयो विभूतिरूपाः अथवा भिन्ना विभूतयः तामस्यः सात्त्विक्यश्चेति ॥ ५० ॥

एवं संभ्रमसुक्त्वा एवंप्रकारेण बहवो यज्ञाः कृता इत्याह **ईजेऽनुयज्ञमिति** ।

ईजेऽनुयज्ञं विधिना अग्निहोत्रादिलक्षणैः ।
प्राकृतैर्वैकृतैर्यज्ञैर्द्रव्यज्ञानक्रियेश्वरम् ॥ ५१ ॥

अनुयज्ञं विधिना ईजे । **अग्निहोत्रा**दिनामान्येव **लक्षणानि** येषाम् । **प्राकृत**मग्निहोत्रं प्रसिद्धम् । **वैकृतं** तु कुण्डपायिनामयनस्थं पयसाग्निहोत्रं द्रव्यान्तराग्निहोत्रं वा । तथैव सर्वा इष्टयः दर्शपूर्णमासव्यतिरिक्ताः । निरूढव्यतिरिक्ताः पशवो वैकृताः । एवं सोमेष्वपि सर्वत्र प्रकृतिविकृतिभावोस्ति सर्वैरपि यज्ञैः भगवन्तमेव ईजे । तत्र हेतुः **द्रव्य**माधिभौतिकं, **ज्ञान**माधिदैविकम्, **क्रिया** आध्यात्मिकी, एतत्रितयस्यापीश्वरो भगवान् । अत एव तत्रितयेन भगवानेव पूज्यत इति युक्तम् । अनेन सामान्ययज्ञा एव तेन कृताः न तु प्रसिद्धाः राजसूयादय इति निरूपितम् ॥ ५१ ॥

ततो दक्षिणामाह **अथर्त्विग्भ्य** इति ।

अथर्त्विग्भ्योऽददात्काले यथाम्नायं स दक्षिणाः ।
स्वलंकृतेभ्योऽलंकृत्य गोभूकन्या महाधनाः ॥ ५२ ॥
पत्नीसंयाजावभृथ्यैश्चरित्वा ते महर्षयः ।
सस्नू रामह्रदे विप्रा यजमानपुरःसराः ॥ ५३ ॥

दक्षिणादानमुत्कर्षहेतुरिति लोकप्रसिद्धत्वात्पृथगुच्यते । **काले** तत्तदवसरे । **यथाम्नायं** यथोदितम् । **स्वलंकृतेभ्य** इति पूर्वं यज्ञार्थमलंकृता अपि पुनर्दक्षिणाङ्गत्वेन अलंकृताः । क्वचिद्भूमिर्दक्षिणात्वेनोक्ता । उर्वरा प्रतिष्ठिताय देयेति । तथा दैवविवाहे 'ऋत्विजे कर्म कुर्वतः' इति । **महाधनाः** अन्याः काञ्चन दक्षिणाः । ततः पूर्ववत् पृथक् पत्नीसंयाजावभृथ्यकर्मणां करणम् । **महर्षयः** कारयन्तीति न क्वाप्यनुशयः । ततः अवभृथस्नानं **रामह्रदे**ष्वेव कृतवन्तः । सिद्धार्थत्वात् । **यजमानः पुरःसरो** येषाम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

स्नानोत्सवमाह **नानालंकारवासांसीति** ।

नानालंकारवासांसि बन्दिभ्योऽदात्तथा स्त्रियः ।
ततः स्वलंकृतो वर्णानाश्वभ्योऽन्नेनापूजयत् ॥ ५४ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अथर्त्विभ्य इत्यत्र मूले गोभूकन्यानां दानमुक्तम् । तत्र गा अलंकृत्य दत्ताः । भूमिदानं विवृण्वन्ति क्वचिदिति । कन्यादानमाहुः तथेति । ऋत्विजे कन्या देया इति दैवो विवाह उक्तः । पूर्ववदिति युधिष्ठिरराजसूयवदित्यर्थः ।

॥ इति पञ्चत्रिंशाध्यायव्याख्या समाप्ता ॥

बन्धून्सदारान्ससुतान्पारिबर्हेण भूयसा ।
विदर्भकोसलकुरून्काशिकेकयसृञ्जयान् ॥ ५५ ॥
सदस्यर्त्विक्सुरगणान्नृभूतपितृचारणान् ।
श्रीनिकेतमनुज्ञाप्य शंसन्तः प्रययुः क्रतुम् ॥ ५६ ॥

अदाद्यजमानः तत्स्त्रियोऽपि ततः अवभृथादुत्तीर्य स्वयं स्वलंकृतः सन् सर्वानेवापूजयत् । आश्वभ्यः अन्नेनापूजयत् । बन्धूंश्च पारिबर्हेण । बन्धून् गणयति विदर्भेति । तथा सदस्यर्त्विक्सुरगणानित्यपूजयदिति पूर्वेणैव संबन्धः । अन्नैरपूजयदिति पाठः । ततस्ते श्रीनिकेतं भगवन्तमनुज्ञाप्य क्रतुं शंसन्तः प्रययुरिति प्रत्यापत्तिर्निरूपिता ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

साधारणानां गमनमुक्त्वा प्रसिद्धानामाह धृतराष्ट्र इति ।

धृतराष्ट्रोऽनुजः पार्था भीष्मो द्रोणः पृथा यमौ ।
नारदो भगवान् व्यासः सुहृत्संबन्धिबान्धवाः ॥ ५७ ॥
बन्धून्परिष्वज्य यदून्सौहृदाक्लिन्नचेतसः ।
ययुर्विरहकृच्छ्रेण स्वदेशांश्चापरे जनाः ॥ ५८ ॥

अनुजो विदुरः । पार्थाः पाण्डवाः । यमौ नकुलसहदेवौ । एते क्षत्रियाः संबन्धिनः । ततो देवऋष्यादीन् संबन्धिन आह नारदो भगवान् व्यास इति । सर्व एव यदून् परिष्वज्य स्नेहेन क्लिन्नहृदयाः स्वस्वदेशान् ययुः । विरहक्लेशेन सहिता एव ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

एवं सर्वेषां गमनमुक्त्वा नन्दस्य भगवद्विरहादगमनं भगवता सह वा गमनं भविष्यतीति शङ्कायां वसुदेवो मनोमार्जनं कृत्वा नन्दं प्रेषयित्वा भगवन्तं स्थापितवानिति वक्तुं तत्संवादो निरूप्यते । आदौ नन्दस्य स्वतो गमनाभावमाह नन्दस्त्विति ।

नन्दस्तु सह गोपालैर्बृहत्या पूजयार्चितः ।
कृष्णरामोग्रसेनाद्यैर्न्यवात्सीद्बन्धुवत्सलः ॥ ५९ ॥

यज्ञानन्तरं गोपालैः सहितः बृहत्या पूजया अर्चितः प्रथमत एव वा । ततः कृष्णरामोग्रसेनाद्यैः सहावात्सीत् । यादववत्सोऽप्येकः बन्धुवत्सलत्वान्न वैषम्यम् ॥ ५९ ॥

ततः संवादार्थं प्रसङ्गमाह वसुदेवोऽञ्जसोत्तीर्येति ।

वसुदेवोऽञ्जसोत्तीर्य मनोरथमहार्णवम् ।
सुहृद्वृतः प्रीतमना नन्दमाह करे स्पृशन् ॥ ६० ॥

मनोरथ एव यज्ञः कथं भविष्यतीति यज्ञरूपः महानेवार्णवः विघ्ननक्रसंभवात् । ततः सुहृद्भिर्वृतः प्रीतमनाः सन् करे स्पृशन् नन्दमाह हस्तस्पर्शेन स्वधर्मस्तत्रारोपितस्तेन स्वाभिलषितं स करिष्यतीति सूचितम् ॥ ६० ॥

आदौ तत्स्तोत्रं वक्तुं स्वस्मिन्नन्दकृतसौहृदं स्थापयति **भ्रातरीशकृतः पाश इति।**

वसुदेव उवाच—**भ्रातरीशकृतः पाशो नृणां यः स्नेहसंज्ञितः ।**
तं दुस्त्यजमहं मन्ये देवानामपि योगिनाम् ॥ ६१ ॥

अत एव स्नेहः सुदुस्त्यजः । भोगाभिनिवेशिनो, ज्ञानिनो, देवाः, मोक्षसाधनाभिनिविष्टा योगिनः तेषां स्नेहाभावः संभवति । इदानीं स्वानुभवादेव ज्ञायते तेषामपि **दुस्त्यजमिति** । अतस्त्वया बन्धुत्वात्स्नेहः क्रियते न त्वस्य प्रतीकारः कर्तव्य इति भावः ॥६१॥

मैत्रीमपि अप्रतीकार्यां निरूपयति **अस्मास्वप्रतिकल्पेयमिति ।**

अस्मास्वप्रतिकल्पेयं यत्कृताज्ञेषु सत्तमैः ।
मैत्र्यर्पिताऽफला वापि न निवर्तेत कर्हिचित् ॥ ६२ ॥

सत्तमैर्भवद्भिरस्मासु मैत्री या **अर्पिता** सा **अज्ञेषु अप्रतिकल्पा** प्रतिकल्परहिता । प्रतिकल्पः प्रत्युपकारः । अतः अफला । वा शब्दः अनादरे । सफला वा । अफला सफला वा भवतु परं न निवर्तेत ॥ ६२ ॥

एवं प्रत्युपकाराभावं मैत्रीं च स्थापयित्वाह **प्रागकल्पास्तु कुशलमिति ।**

प्रागकल्पास्तु कुशलं भ्रातर्वो नाचरामहि ।
अधुना श्रीमदान्धाक्षा न पश्यामः पुरः सतः ॥ ६३ ॥

क्रियाप्रतिकल्पाभावेऽपि स्वशक्त्यनुसारेण प्रत्युपकारः कर्तव्यः तस्याप्यकरणे हेतुरुच्यते पूर्वं यदा कंसो न हतः द्वारकायां वा न गतं तदा वयमेवाकल्पाः । तत एव हे **भ्रातः वः कुशलं नाचरामहि** । संबोधनात्कुशलावश्यकत्वं बोधितम् । **अधुना** पुनः प्राप्तराज्याः कल्पा अपि **श्रीमदेनैवान्धाः** सन्तः **पुरः सतो**ऽपि विद्यमानान् न **पश्यामः** । धर्मिदर्शनानन्तरं हि तत्र प्रतिकर्तव्यसंभावना ॥ ६३ ॥

तर्हि किं युक्तमित्याकाङ्क्षायां निर्णयमाह **मा राज्यश्रीरभूदिति ।**

मा राज्यश्रीरभूत्पुंसः श्रेयस्कामस्य मानद ।
स्वजनानुत बन्धूंश्च न पश्यति ययाऽन्धदृक् ॥ ६४ ॥

यद्यप्युभयत्रापि प्रतिकर्तव्यता नास्ति तथाप्यकल्पावस्थैव समीचीना ज्ञानशक्तिक्रियाशक्त्योः ज्ञानशक्तिसहितस्यैव सद्भावत्वात् क्रियाशक्तिस्तु संपत्तौ विद्यमानापि ज्ञानशक्त्यभावादप्रयोजिका । अत एवमन्तरं वर्तते इति **पुंसः श्रेयस्कामस्य राज्यश्रीर्माभूत्** । मानं ददातीति **मानदः** । अनेन त्वं सर्वथास्माकं मानमेव प्रयच्छसि को दोषः राज्यस्येति चेत् **स्वजनानुत बन्धूंश्चेति** । **यया** श्रिया कृत्वा **अन्धा** दृष्टिर्यस्य गतदृष्टिरित्यर्थः । सत्पुरुषान् **बन्धूंश्च न पश्यति** ॥ ६४ ॥

एवं स्वदोषख्यापनं नन्दगुणप्रकटीकरणं च कृत्वा स्नेहेन रोदनं कृतवानित्याह एवमिति ।

श्रीशुक उवाच—**एवं सौहृदशैथिल्यचित्त आनकदुन्दुभिः ।**
रुरोद तत्कृतां मैत्रीं स्मरन्नश्रुविलोचनः ॥ ६५ ॥

रोदनमुक्तार्थस्य स्थापकम् । अन्यथा मुखत एव वदतीत्यपि शङ्का स्यात् । **सौहृदेन शैथिल्यं** यस्य **चित्तस्य** तादृशं चित्तं यस्य । यतोयमानकदुन्दुभिः अतिसुबुद्धिः कंसाद्भगवन्तं रक्षितवान् । नन्दात्स्वगृहनयने कः प्रयास इति भावः । **तत्कृतां मैत्रीं** भगवत्परिपालनरूपाम् । **अश्रूणि विलोचनयोर्य**स्येति दुःखस्य सहजत्वं निरूपितम् ॥६५॥

नन्दस्तु सख्युः प्रियकृत्प्रेम्णा गोविन्दरामयोः ।
अद्य श्व इति मासांस्त्रीन्यदुभिर्मानितोऽवसत् ॥ ६६ ॥

एवं स्नेहानुबन्धं प्राप्य **नन्दः सख्युः** प्रियकर्ता **गोविन्दरामयोः प्रेम्णा अद्य** गमिष्यामि **श्वो** गमिष्यामीत्येवं वदन् **त्रीन् मासान्** अवात्सीत् । प्रत्यहमेव **यदुभिर्मानितः** मासत्रयं स्वभावत एव स्थितः । ततोद्य श्व इति वदन् मासत्रयम् ॥६६॥

ततः कामैः पूर्यमाणः सव्रजः सहबान्धवः ।
परार्ध्याभरणक्षौमनानानर्घ्यपरिच्छदैः ॥ ६७ ॥

एवं माघादाषाढपर्यन्तं स्थित्वा ततः **कामै**र्नानाभिलषितैः भगवता **पूर्यमाणः सव्रजः** गोपालसहितो बान्धवसहितश्च । काम्यपदार्थान् गणयति **पराध्र्ये**ति । अमूल्यान्याभरणादीनि, **क्षौमाणि** पट्टवस्त्राणि, **अनर्घ्यपरिच्छदाः** दिव्यगृहोपकरणानि ॥६७॥

एतानि प्रत्येकं बहुभिर्दीयन्त इति तान् गणयति **वसुदेवे**ति ।

वसुदेवोग्रसेनाभ्यां कृष्णोद्धवबलादिभिः ।
दत्तमादाय पारिबर्हं यापितो यदुभिर्ययौ ॥ ६८ ॥

पञ्च मुख्यतया गणिताः । **उग्रसेनो** राजा । वसुदेववत्सोपि भगवता मोचित इति । **उद्धवोपि** बहुकालं तद्गृहे स्थित इति । **बलो** बलभद्रः **आदिशब्देन** देवक्यादयोपि गृह्यन्ते । एतै**र्दत्तं पारिबर्हमादाय** दूरे समागत्य **यापितः** सन् **ययौ** ततो निर्गतः॥६८॥

नन्वयं सर्वं गृहीत्वैव गच्छति न किंचित्स्वयं दत्तवानित्याशङ्क्याह **नन्दो गोप्य**श्चेति ।

नन्दो गोप्यश्च गोपाश्च गोविन्दचरणाम्बुजे ।
मनः क्षिप्तं पुनर्हर्तुमशक्ता मथुरां ययुः ॥ ६९ ॥

नन्दः गोप्यश्चैका कोटिः । **गोपा**स्त्वपराः । उभयेपि **गोविन्दचरणाम्बुजे** समृद्ध्यर्थं **क्षिप्तं मनः** अतिपुष्टत्वात् **पुनर्हर्तुमशक्ताः** । माथुरानेव देशान् ययुः । मनोनिमित्तं हि सर्वं दीयते नन्दादीनां तु मनो भगवत्येव । अतो नन्दादीनामेव बहुद्रव्यमत्र स्थितमित्यर्थः ॥ ६९ ॥

ततो यज्जातं तदाह बन्धुषु प्रतियातेष्विति ।

बन्धुषु प्रतियातेषु वृष्णयः कृष्णदेवताः ।
वीक्ष्य प्रावृषमासन्नां ययुर्द्वारवतीं पुनः ॥ ७० ॥

सर्वेष्वेव स्वस्वदेशं गतेषु स्वयमेकाकिनोऽपि बहुकालं स्थिताः । तत्र निःशङ्कस्थितौ हेतुः कृष्णदेवता इति । कृष्ण एवालौकिकप्रकारेण रक्षको येषाम् । तर्हि कथं गता इत्याकाङ्क्षायामाह वीक्ष्य प्रावृषमासन्नामिति । दिनचतुष्टयदशकव्यवहिताम् ॥ ७० ॥

ततो ये नागतास्तेषामयं महोत्सवो न जात इति शङ्कां वारयितुं वृत्तान्तकथनमाह जनेभ्यः कथयांचक्रुरिति ।

जनेभ्यः कथयांचक्रुर्वसुदेवमहोत्सवम् ।
यदासीत्तीर्थयात्रायां सुहृत्संदर्शनादिकम् ॥ ७१ ॥

वसुदेवस्य यज्ञमहोत्सवम् । यच्च सुहृत्संदर्शनादिकं तदप्येवं सात्विकानां निरुद्धानां परमोत्सवलक्षणं फलं दत्तवानिति ॥ ७१ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे पञ्चत्रिंशाध्यायविवरणम् ॥ ३५ ॥

परिशिष्टम् ।

श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धसात्त्विकफलप्रकरणनिबन्धः ।

आदौ त्रिविधदुष्टानां वधोऽत्र विनिरूप्यते ।
शाल्वस्य हरभक्तस्य दन्तवक्रस्य चात्मनः ।
तद्भ्रातुश्च द्वितीयस्य राजसस्य वधः स्मृतः ॥ १ ॥
एवं दोषप्रणाशो हि फले पूर्वमुदीरितः ।
तेनैव यादवानां हि सर्वव्यसननाशतः ॥ २ ॥
कृष्णात्मकं फलं सिद्धं यत एवं करोति हि ।
ततः सर्वसुखार्थाय बलदेवविनिर्गमः ॥ ३ ॥
तीर्थे स्वधर्मनाशाय दोषे याते सुखं स्वतः ।
स्वयं तु पाण्डवानां हि दुःखनाशं चकार ह ॥ ४ ॥
एवं त्रिभिरिहाध्यायैर्दुःखनाशो निरूप्यते ।
स्पष्टास्पष्टविभेदेन त्रिविधानां विशेषतः ॥ ५ ॥
कालदोषात्तु ऋषयो वक्तारं मेनिरेऽधमम् ।
अतो ज्ञात्वैव रामेण सूतो धर्मार्थमाहतः ॥ ६ ॥
संतोषार्थमृषीणां च स्वावतारं विधाय हि ।
तत्र तं स्थापयामास कार्यं भागवते स्थितम् ॥ ७ ॥
शुकोक्तमन्यथा वाक्यं हृदयं न विशेत्क्वचित् ।

श्रीमत्प्रभुचरणैः पुरुषोत्तमस्य दर्शिता योजना ।

अतः परं सार्धपञ्चाशद्भिः फलप्रकरणं विचारयन्ति **आदावित्यादिभिः** । अतः परं सात्त्विकानामिति कारिका इतःपूर्वस्येति प्रतिभाति । कथाश्लेषं स्फुटीकुर्वन्ति **आदावित्यादिभिः** पादोनैस्त्रिभिः । **अत्रेति** कथाश्लेषे । **आत्मन इति** भक्तस्येति शेषः । **राजसस्येति** तद्भ्रातुर्विशेषणम् । श्रीबलदेवतीर्थयात्राकथाप्रयोजनसंगतिरित्याहुः **यत इत्यादि** । तेन सुखप्रकारमाहुः **तीर्थ इत्यादि** । **स्वधर्मनाशाय दोष इति** वर्णाश्रमधर्मनाशाय विद्यमाने **दोषे याते** निवारिते । **दुःखनाशमिति** दुःखानुत्पत्तिम् । **त्रिभिरिति** साधनप्रकरणीयान्तिमाध्यायसहितैस्त्रिभिः । अस्पष्टदुःखमन्येषां पाण्डवानां च ज्ञेयम् । ननु सूतवधः कुतः प्रकरणविरुद्ध उच्यत इत्यत आहुः **कालेत्यादि** । तर्हि पुत्रः कुतः स्थापित इत्यत आहुः **संतोषेत्यादि** । **विधायेत्यत्र** विचार्येतिपाठः प्रतिभाति । **तमिति** पुत्ररूपिणम् । कथं स्थितमित्यपेक्षायामाहुः **शुकेत्यादि** । **अन्यथेति** तदासने उग्रश्रवसः अनिवेशने परीक्षित्सभायां तस्य

बल्वलस्य वधो मुख्यो दोषस्तेषां च नाशितः ॥ ८ ॥
बल्वलो दोषस्तौ च त्रयोऽत्र विनिवारिताः ।
ज्ञानोपदेशो लीलार्थो यथा तीर्थाटनं तथा ॥ ९ ॥
शुद्धिस्तीर्थैस्तथा यज्ञैर्ज्ञानेनाऽपि भवेद्ध्रुवम् ।
ऋषीणां त्रितयं शुद्धमग्रे मोहनिवृत्तये ॥ १० ॥
ज्ञानोपदेशोऽनन्यार्थो दोषा एवं विनाशिताः ।
द्वाभ्यां पञ्चभिरग्रे तु गुणैर्दोषनिवारणम् ॥ ११ ॥
दारिद्र्यनाशः संपत्त्या द्वाभ्यां तत्र निरूप्यते ।
त्रिभिश्च त्रिविधानां च पूर्वोक्तानां च सर्वशः ॥ १२ ॥
सुदामा ब्राह्मणः कश्चिदर्धं च ऋषिसंमतः ।
भार्या तु ब्राह्मणी तस्य नर्षी दारिद्र्यदर्शनात् ॥ १३ ॥
विरुद्धमुभयं कालात्तत्रैकस्य निवारणम् ।
तत्र कृष्णः पुष्टिमार्गे स्त्रीणां चैव हिते रतः ॥ १४ ॥
अतोऽर्धजरतीयं तं भक्तं चक्रे स्वसङ्गिनम् ।
यथा हि भगवानत्र पूर्णकामोऽपि तिष्ठति ॥ १५ ॥
तत्सङ्गिभिस्तथैवाऽत्र स्थेयमित्येव निश्चितम् ।
नाशो न कोऽपि भविता ऋषीणां चाऽपि मोचकः ॥ १६ ॥

योजना ।

श्रोतृत्वेनाप्रवेशात् । एवं साधारणदोषनाश उक्तः । मुख्यदोषनाशमाहुः **बल्वलस्ये**त्यादि । ज्ञानोपदेशप्रयोजनमाहुः **ज्ञाने**त्यादि द्वाभ्याम् । एतेन प्रथमे धर्मिलीला द्वितीये ज्ञानलीलेति ज्ञापितम् । यथाक्रमं वा । अग्रिमेषु दोषनाशफलयोः भवनप्रकारं दर्शयन्ति **पञ्चभिरि**त्यादि । तत्रावान्तरप्रकरणविभागमाहुः **दारिद्र्ये**त्यादि । **त्रिभि**रध्यायैश्च **पूर्वोक्तानां त्रिविधानां** तामसादिप्रकरणत्रयोक्तभक्तानामेव सर्वप्रकारेण दोषनाशपूर्वकं फलमुच्यते तथा चैवमत्र द्विप्रकरणी तेन सप्ताध्याय्यां पूर्वाभ्यां सह त्रिप्रकरणीत्यर्थः । प्रकरणानि विभज्य पञ्चस्वाद्ययोरर्थमाहुः **सुदामे**त्यादि । नाम तु पुराणान्तरे प्रसिद्धम् । **अर्ध**मिति ग्रामवासादिति प्रतिभाति । ननु मूले तथाविधत्वेन कथनात् कथं **नर्षी**त्यत आहुः **दारिद्र्यदर्शना**दिति । **काला**दित्यादि । मूले भगवन्निकटगमनप्रार्थनाया बहुशः उक्तत्वात् भगवत्सखित्वादियदृच्छयोपपन्नेन वर्तमानत्वात्तद्धर्मवतः तत्र गमनाभावस्य कालकृतत्वेन एकस्यर्षित्वस्य कालान्निवारणं प्रतिबन्ध इत्यर्थः । **तत्रे**ति कालिके प्रतिबन्धे । **अत** इति पुष्टौ तस्याङ्गीकृतत्वात् स्वस्य स्त्रीसहितत्वाच्च । **अर्धजरतीय**मिति ऋषित्वात् ऋषित्वानृषित्वोभयधर्मवन्तम् । **निश्चित**मिति अनेन कथोपनिबन्धनेन निर्णीतमित्यर्थः । ननु भगवान् मोचको बन्धहेतुभूतां संपत्तिमेतादृशाय कुतो दत्तवानित्यत आहुः **नाशो** नेति । **नाशः** परलोकहानिः । इयमेव लीला

अलौकिकं च प्रददौ न दूषणमिहाण्वपि ।
स्वतुल्यत्वाय तु कथा पूर्वजाता निरूपिता ॥ १७ ॥
समक्षं भगवाँस्तं तु ऋषिमेवाऽकरोत्स्वतः ।
अतो न किंचित्प्रददौ भार्यायै तत्र दत्तवान् ॥ १८ ॥
अनभिप्रेतपक्षे हि दानाभावो विशिष्यते ।
अतोऽदाने तस्य तोषो गच्छतो वर्ण्यते पथि ॥ १९ ॥
सांसर्गिकस्य दोषस्य निवृत्त्यै भगवत्परः ।
भक्तिमार्गानुसारेण विषयान् बुभुजेऽवशः ॥ २० ॥
एवं ऋषित्वं भक्तत्वं धनं दारिद्रमेव च ।
विरुद्धं स्थापयामास स्वकीयत्वप्रसिद्धये ॥ २१ ॥
त्रिभिरग्रे तु भगवान् पूर्णं फलमुदीर्यते ।
द्वाभ्यां द्वाभ्यां त्रिभिश्चैव फलत्रयमुदीरितम् ॥ २२ ॥
दुःखाभावसुखोत्कर्षः कृष्णश्च त्रिविधस्तथा ।
सर्वेषां वाञ्छिताकारः स्त्रीणामत्यन्तवल्लभः ॥ २३ ॥
ऋषिदेवपितॄणां च लौकिकालौकिकत्वतः ।
फलदाता सर्वभावैः सर्वतोऽत्र निरूप्यते ॥ २४ ॥
तत्कालस्थाः सर्व एव वर्णा एके च मानुषाः ।
सर्वतस्ते समागत्य कृष्णसांनिध्यदर्शनैः ॥ २५ ॥
शुद्धसात्त्विकभावं ते प्राप्ता रोधनमागताः ।

योजना ।

बृहदारण्यके 'अन्नादो वसुदानः' इत्यनेन श्राविता । ननु यद्येवं न दोषलेशः तदा 'प्रायो गृहेषु ते' इत्याद्यनिच्छानुवादस्य किं प्रयोजनमत आहुः स्वतुल्यत्वेत्यादि । तर्हि समक्षं कुतो नादात् इत्यत आहुः **समक्षमित्यादि** । ननु धनार्थमागताय धनदानेन तस्य स्वाभिप्रायं प्रकटीकृतवान् इत्युभयार्थं समक्षादानमित्याहुः **अनभीत्यादि** । **तस्येति** धनस्य । एवं नवभिः द्वयोरर्थोनूक्तः । अग्रिमत्रयाणां वक्तुं तत्सिद्धस्य फलस्य स्वरूपमाहुः **त्रिभिरित्यादि** । त्रिप्रकरणीसिद्धं फलं बोधसौकर्यायानुवदन्ति **द्वाभ्यामित्येकेन** । एतदध्यायत्रयोक्तं भगवत्स्वरूपत्रैविध्यं स्फुटीकुर्वन्ति **सर्वेषामित्यादि** सार्धेन । **सत्त्व** इत्यादि । सात्त्विकान् विचार्य प्रथमाध्यायसिद्धं सर्ववाञ्छिताकारत्वं स्फुटीकुर्वन्ति **तत्कालस्था** इत्यादिभिर्नवभिः । अत्र सार्धाभ्यां साधारणानां वाञ्छिताकारत्वरूपं फलं बोधितं तच्च 'आसन्नच्युतसंदर्शपरमानन्दनिर्वृताः' इत्यनेनोक्तं वाञ्छिताकारत्वं विना तद्दर्शने आनन्दाभावादित्यर्थः । तामसानां राजसभावस्य पूर्वमुक्तत्वादिदानीं सात्त्विकत्वं तेषां वक्तुमन्ते व्रजस्थानां

देहादिकं जगत्सर्वं विस्मृत्य भगवत्पराः ॥ २६ ॥
जाता इति फलं तेषां हरिरेव न संशयः ।
अन्ते च गोपिकाः प्रोक्ताः शुद्धसत्त्वप्रसिद्धये ॥ २७ ॥
निरोधश्चापि तासां हि सर्वभावेन रूपितः ।
तदन्ताः सर्व एवैते तत्फला इति निश्चितम् ॥ २८ ॥
संसारो भगवांश्चैव विरुद्धं द्वितयं फलम् ।
उभयैर्यत्सुखं तद्धि तासां पुष्ट्याऽभवत्तदा ॥ २९ ॥
तथैव प्रार्थितं ताभिः संमतं चापि वै हरेः ।
न ज्ञानं न च वैराग्यं यतः प्राह हरिः स्वयम् ॥ ३० ॥

योजना ।

कथेत्याहुः **अन्ते** **चे**त्यादि । **शुद्धसत्त्वप्रसिद्धये** इति सत्त्वस्य प्रमितिजनकत्वेन तस्य शुद्धौ भगवत्स्वरूपयाथात्म्यावगतिरिति तदर्थमित्यर्थः । ननु तस्याः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः **निरोध** इत्यादि । ननु स्वरूपसंबन्धात्मकफलावधिनिरोध एतासां सर्वभावेन प्रागेव सिद्ध इति पुनः 'किं नु तत्कथया' इत्याहुः **तदन्ता** इत्यादि । **एते सर्वे एव** सात्त्विकप्रकरणमारभ्य पद्प्राप्स्यन्ता उपायाः । **तत्फला** ज्ञानसहितसर्वभावपूर्वकनिरोधफलाः । तथा च पूर्वं सर्वभावे सत्यपि तत्तदुत्तरं परोक्षोपदेशेन ज्ञाने जातेपि यावत् प्रत्यक्षं न भवति तावत्सर्वभावदार्ढ्याभावात् न सम्यङ् निरोधः सिद्धः सर्वभावानुभवाभावात् । एतत् कथया इदं निश्चितमित्यर्थः । तदेतद्विविच्य दर्शयन्ति **संसार** इत्यादिभिः सार्धैश्चतुर्भिः । **अभवदि**ति सर्वात्मकेन भगवताभवत् । अत्र गमकमाहुस्त**थैवे**त्यादि । 'आहुश्च ते नलिननाभ' इति प्रार्थनावाक्ये तथासिद्धेरित्यर्थः । ननु भगवत्संमत्यभावे प्रार्थनामात्रं न गमकं इत्यपेक्षायामाहुः **संमत**मित्यादि । यतो हेतोः भगवानेकादशे 'जातश्रद्धो मत्कथासु निर्विण्णः सर्वकर्मसु । वेद दुःखात्मकान् कामान् परित्यागेप्यनीश्वरः । ततो भजेत मां भक्त्या श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः । जुषमाणश्च तान् कामान् दुःखोदर्कांश्च गर्हयन् । प्रोक्तेन भक्तियोगेन भजतो मासकृन्मुने । कामा हृदय्या नश्यन्ति सर्वे मयि हृदि स्थिते । भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि मयि दृष्टेखिलात्मनि । तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह' इति संदर्भेण स्वस्मिन् जातश्रद्धस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकवैदिकसर्वकर्मसु जातारुचेरैहिककामस्वरूपज्ञानेपि तत्त्यागाशक्तस्य स्वस्मिन् श्रद्धोत्कर्षपूर्वकं ममेदं कर्तव्यं नान्यदिति निश्चयदार्ढ्यपूर्वकं कामगर्हापूर्वकतद्भोगपूर्वकं भक्त्या श्रवणादिनवकावृत्तिं विधाय असकृद्विचारे तथा भजने च क्रियमाणे तादृशहृदये स्वस्य स्थितिं तया हार्दसर्वकामनाशं ततः फलस्य जातत्वे साधनभूतज्ञानवैराग्यप्रयोजनाभावात् तयोरश्रेयस्त्वमुक्तवान् । तेन सर्वात्मभावपूर्वकभजनस्य सर्वात्मकभगवत्साक्षात्कारात् स्वदर्शनं तेन हृदयग्रन्थिभेदं सर्वसंशयच्छेदं चोक्तवान् ततोखिलात्म-

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं यतः सर्वाणि चोक्तवान् ।
जीवतश्च स्थितिर्मृग्या तथा वृत्त्यादि सर्वथा ॥ ३१ ॥
स्वाभाविकं न दुःखाय परत्रेह च निश्चितम् ।
लोकद्वयेष्टदं तुल्यं हरेर्नाऽन्यत्परं सुखम् ॥ ३२ ॥
विरोध्यन्योन्यमत्रोक्तं याचितं तेन तद्विधम् ।
अतिदेशार्थमन्येषां निकटे कथनं मतम् ॥ ३३ ॥
स्त्रीणां स्वस्वपतौ स्नेहः सहजस्तन्निवृत्तये ।
कृष्णस्त्रीणां विवाहानां कथा त्वत्र निरूप्यते ॥ ३४ ॥
लोकाद् द्वयं गोपिकाभिः पूर्वमेव निवारितम् ।
पुरुषोत्तमभावेन वैदिकं च निवारितम् ॥ ३५ ॥
उत्कर्षे तु श्रुते स्त्रीणां पूर्वभावो विनश्यति ।
पश्चात्तापश्च जायेत विवाहख्यापनं ततः ॥ ३६ ॥
कृष्णे कामाद्यभावाय दास्यं सर्वत्र वर्ण्यते ।
सर्वभावेन सर्वासां विवाहकरणे क्षमः ॥ ३७ ॥

योजना ।

कभगवत्साक्षात्कारस्ततो भजनानुवृत्तिश्च सिद्ध्यति । तदत्र 'मयि भक्तिर्हि' इत्यारभ्य 'पश्यताभातमक्षरे' इत्यन्ते वरप्राप्तवत्सिद्धं तदेव शुकेन जीवकोशात्मकतत्प्रतिबन्धकध्वंसपूर्वकमनूदितम् । न चात्र ज्ञानान्तततामात्रं भगवदभिप्रेतं गीतायां 'अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते' इत्यनेन तत्फलापकर्षोक्तिपूर्वकं 'ये तु' इति संदर्भेण स्वस्यैवोत्कर्षस्य फलत्वस्य च कथनात् । अत एवं ज्ञायते यदुक्तप्रनाडिसिद्धैवंप्रकारकस्वदर्शनोत्तरभावितादृशानुसंधानपूर्वकनिरोध एवात्र फलत्वेनाभिप्रेत इति तदेवमुक्तं न ज्ञानमित्यारभ्योक्तवानित्यन्तेन । ननु कोशध्वंसस्योक्तत्वात् विदेहकैवल्यमेव फलत्वेनाभिप्रेतं न निरोध इति शङ्कायामाहुः जीवत इत्यादि 'आहुश्च ते' इत्यारभ्य 'ततः कामैः पूर्यमाणः सव्रजः सहबान्धवः' इत्यन्तग्रन्थेन तेषां देहस्थितेरवगमान्न तथा किंतु निरोध एव विवक्षितरूपः फलमित्यर्थः । ननु यद्येवं तर्हि देहानामेतादृशनिरोधस्य सिद्धत्वात् प्रार्थनायाः किं प्रयोजनमित्यत आहुः **स्वाभाविकेत्यादि** । **स्वाभाविकमिति** आत्मतद्धर्मश्च **तुल्यमिति** स्वाभाविकभिन्नत्वाद्दुःखजनकम् । **अन्यत्रेति** एवं प्रकारकविरोधरहितस्थले । एवं सार्धाष्टभिः त्रिभिः प्रथमो विचारितः । द्वितीयं विचारयन्ति **अतिदेशार्थमित्यादि** । अध्यायारम्भे तथेति पदाद् गोपिकावद्युधिष्ठिरादीनां स्त्रीणां च यथाधिकारं निरोधनार्थमनुवादपूर्वकं **कथनं मतमित्यर्थः** । स्वस्वपतिस्नेहनिवृत्तौ प्राप्तस्य लोकवेदविरोधदोषस्य परिहारायाहुः **लोकादित्यादि** ।

सुतरां भक्तियुक्तानां लक्ष्मणायाः कथा तता ।
द्रौपदी पुष्टिमार्गस्था ततः पृच्छति यत्नतः ॥ ३८ ॥
तदुत्कण्ठापराः सर्वा रुक्मिण्यादिवदेव ताः ।
जाता इति पुरा प्रोक्तात्फलादेतद्विशिष्यते ॥ ३९ ॥
विस्मयाविष्टचित्तानां भविष्यति तथा हरिः ।
पूर्वोक्तानामपि तथा क्रमवृद्ध्या क्षणे क्षणे ॥ ४० ॥
महिषीणां यथा भावस्तथा साधु भविष्यति ।
लौकिकानखिलानेवं समुद्धृत्य मनीषया ॥ ४१ ॥
वैदिकानृषिदेवांश्च पूर्वभावस्य सिद्धये ।
ततः प्रभृति पूज्यन्त इति न्यायेन वै हरिः ॥ ४२ ॥
स्तोत्रं तेषां चकाराऽऽद्ये निरोधार्थं तु ते पुनः ।
विपरीतं सर्वमाहुः शास्त्रार्थोऽयं हि पुष्टितः ॥ ४३ ॥
सांनिध्यादेव सर्वेषां ह्येवं समुपागतम् ।
अनेनैवोपदेशोऽभूत्फलं चाऽपि स्वसंमतम् ॥ ४४ ॥
प्रमेयबलमासाद्य यादवानां फलं पुनः ।
कृतं संदेहजननात्प्रमाणेनोच्यते पुनः ॥ ४५ ॥
वसुदेवस्य संप्रश्नस्ततो यागार्थमुच्यते ।
ईशलीलां सुदुर्बोधां मत्वा ते संशयं गताः ॥ ४६ ॥

योजना ।

विशिष्यत इति 'तद्भावमापुरपि नित्ययुजां दुरापम्' इति पूर्वाध्यायवाक्यादन्यत्रापि तदतिदेशस्य समानन्यायप्राप्तत्वात्तथा इत्यर्थः । साधनाभावे एतासां कथमेवं भावः इत्यत आहुः **विस्मये**त्यादि । तदुक्तमग्रिमारम्भश्लोके 'श्रुत्वा पृथा' इत्यादिना शेषग्रन्थ उत्तानार्थः । एवमष्टाभिर्द्वितीयो विचारितः । तृतीयं विचारयन्ति **लौकिका**-**नि**त्यादि । मनीषयेत्यस्य स्तोत्रं चकार इत्यनेनान्वयः । **पूर्वभावस्ये**ति पूज्यत्वस्य । न्यायस्तु भारते पाप्मादिषु प्रसिद्धः । तुः पूर्वपक्षनिरासे । अयमेवात्राभिप्राय इत्यत्र गमकमाहुः **ते पुन**रित्यादि । हिर्हेतौ । तेनान्यदपि कार्यं भगवता साधितमित्याहुः **अनेने**त्यादि । **उपदेश** इति सभासत्प्रभृतीनां **फलं चापि स्वसंमतं** इति यथाधिकारो निरोधः । ननु एवं सर्वेषां पूर्णे फले कथिते पुनः किमवशिष्टं येन वसुदेव-यज्ञकथावतारितेत्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजनं वक्तुं प्रथमतः प्रश्नप्रयोजनमाहुः **प्रमेये**त्यादि । एतत्प्रकरणीयप्रमेयप्रकरणे **प्रमेयबलमासाद्य यादवानां** दोषाभावरूपं **फलं** नित्या-लम्बेन **संदेहजननात् पुनः** सदोषं **कृतं** तत्पुनः **प्रमाणेनो**च्यते ततो हेतोः **संप्रश्न** इत्यर्थः । कृतमित्यत्र गतमित्यर्थः प्रतिभाति । **ते** इति सात्त्विका यादवाः ।

नारदः पूर्ववत्प्राह सर्वसंदेहवारकः ।
सात्त्विकप्रक्रियायां हि प्रमाणं न हि दर्शितम् ॥ ४७ ॥
ततः कृष्णकृतं सर्वं लौकिकं मेनिरेऽखिलाः ।
अतो यागोत्सवो जातो लौकिकं वैदिकं तथा ॥ ४८ ॥
एकीभूयाऽभवद्भक्तौ तेन सर्वेऽभवन्त्समाः ।
सर्वेषां सर्वभावो हि फलादपि हरिः फलम् ॥ ४९ ॥
सात्त्विकप्रक्रियायां हि सर्व एव निरूपिताः ।
निर्गुणत्वं समापन्ना निरोधोऽत्रैव रूपितः ॥ ५० ॥

योजना ।

ननु तावन्मात्रेण कथमेवं संशयः इत्यत आहुः **सात्त्विकेत्यादि** खला इति 'यदवो नितरामपि' इतिवत् । संशयनिवृत्तिप्रकारमाहुः **अत** इत्यादि । **अत** इति एतस्य संशयस्य निवृत्त्यर्थं **अभवद्भक्तौ** इति भक्त्यर्थमभवत् । फलितमाहुः **तेन सर्वेऽभवन् समा** इति सर्वस्य लौकिकवैदिकस्य भक्त्यर्थत्वभवनेन सर्वे राजसा यादवाः निवृत्तचित्तवैषम्यास्तुल्यरूपाः सात्त्विका अभवन् तथा चैवं राजसाहीनामैक्यरूपभवनस्यावशिष्टत्वात् तदर्थमेव कथावतरणमित्यर्थः । एवं सर्वमाफलं निरूप्य उपसंहरन्तो निगमयन्ति **सर्वेषामित्यादि** । तथा च छान्दोग्योक्तरीतिकाहंकारादेशात्मादेशाभ्यां यदुक्तं तदत्र निष्पन्नं यदा तदात्र निरोधः स्कन्धप्रतिपाद्यः पूर्णः सिद्ध इत्यर्थः । एवं त्रयोदशाधिकेन शतेन सात्त्विकप्रकरणं विचारितम् ।

श्रीघनश्यामभट्टकृतश्रीभागवतदशमस्कन्धसात्त्विकफलप्रकरण-विभागसूचिका ।

अतः परं सात्त्विकानां फलप्रकरणं सप्तभिरध्यायैर्निरूप्यते । अत्रापि पूर्ववदेव क्रमः, **प्रथमे** दन्तवक्रवधादिचरित्रमैश्वर्यम् । बलदेवेन सूतवधादि पुनस्तस्य स्थापनं च ब्रह्मशापान्मोचनमन्यथाकर्तुं सामर्थ्यम् । **द्वितीये** बल्वलवधादिकं वीर्यम्, आवेशकार्यत्वात् । **तृतीये** सुदाम्नो दरिद्रस्य लक्ष्मीसहितेन सत्कारकरणं यश एव । **चतुर्थे** एकमुष्टितन्दुलदानमात्रेण सर्वसंपद्दानं मुक्तिदानं च श्रीकार्यम् । **पञ्चमे** कुरुक्षेत्रयात्रायां भक्तान् प्रति रहसि भगवतो ज्ञानोपदेशवाक्यानि ज्ञानकार्यम् । **षष्ठे** भगवन्महिषीवाक्ये भगवद्दास्यप्रार्थनायां संसारे वैराग्यबोधनं भगवत एव वैराग्यकार्यम् । **सप्तमे** भगवद्दर्शनार्थं द्वैपायनादीनामृषीणामागमनं तान् प्रति भगवद्ध्यानादिकं धर्मिकार्यम् ।

श्रीभागवतदशमस्कन्धोत्तरार्धसात्त्विकफलप्रकरणस्थ-भगवन्नामानि ।

दन्तवक्त्रवधव्याजविजयाघौघनाशकः । (९८८–१००२)
विदूरथप्राणहर्ता न्यस्तशस्त्रास्त्रविग्रहः ॥ १ ॥
उपधर्मविलिप्ताङ्गः सूतघाती वरप्रदः ।
बल्वलप्राणहरणपालितर्षिश्रुतिक्रियः ॥ २ ॥
सर्वतीर्थाघनाशार्थतीर्थयात्राविशारदः ।
ज्ञानक्रियाविभेदेष्टफलसाधनतत्परः ॥ ३ ॥
सारथ्यादिक्रियाकर्ता भक्तवश्यत्वबोधकः ।
सुदामरङ्कभार्यार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभवः ॥ ४ ॥
रविग्रहनिमित्ताप्तकुरुक्षेत्रैकपावनः ।
नृपगोपीसमस्तस्त्रीपावनार्थाखिलक्रियः ॥ ५ ॥
ऋषिमार्गप्रतिष्ठाता वसुदेवमखक्रियः ।

त्रिविधनामावलिस्थसात्त्विकफलप्रकरणीयनामानि ।

दन्तवक्त्रविदूरथादिमुक्तिहेतवे नमः ॥ १ ॥ क्षत्रियधर्मनाट्योपसंहारकाय नमः ॥२॥ न्यस्तशस्त्राय नमः ॥ ३ ॥ बलदेवतीर्थयात्राप्रवर्तकाय नमः ॥ ४ ॥ सूतघातकाय नमः ॥ ५ ॥ पार्थसारथये नमः ॥ ६ ॥ अव्यक्तगीतामृतमहोदधिप्रवर्तकाय नमः ॥ ७ ॥ कौरवबलान्तकर्त्रे नमः ॥ ८ ॥ इतरपक्षपातनाशकाय नमः ॥ ९ ॥ सुदामरङ्कभार्यार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभवाय नमः ॥ १० ॥ हेतुस्थापकाय नमः ॥ ११ ॥ देशकालादिधर्महेत्वनुसारिणे नमः ॥ ॥ १२ ॥ वाचोत्सवप्रवर्तकाय नमः ॥ १३ ॥ अखिलनयनामृताब्धिपूरकाय नमः ॥ १४ ॥ गोपिकादिसाक्षात्कारहेतवे नमः ॥ १५ ॥ रुक्मिण्यादिभक्तिस्थापकाय नमः ॥ १६ ॥ सन्मार्गस्थापकाय नमः ॥ १७ ॥ वसिष्ठादिसेवितचरणाय नमः ॥ १८ ॥ वसुदेवयज्ञमहोत्सवकर्त्रे नमः ॥ १९ ॥ इति साधनप्रकरणम् ।

श्रीगोकुलरायभट्टकृतदशमसात्त्विकफलप्रकरणार्थकथनम् ।

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे स्पष्टदुःखाभावरूपफलदानार्थं कृष्णेन त्रिविधदुष्टहननानन्तरं पुरप्रवेशे सुरमानवमुन्यादिभिः कुसुमवर्षिभिरुपगीयमानविजयत्वस्यैश्वर्यबोधकत्वाद्भगवति न्यस्तशस्त्रे यादवानामाज्ञाकारित्वस्याप्यैश्वर्यबोधकत्वात्, रामेणापि अधमे वक्तरि सति श्रोतृणां पापसंभवज्ञानानुदयरूपस्य स्पष्टस्य दोषस्य सर्वसाधारणस्य निवारणार्थं ऋषिभिः कलिकालदोषेण अधमस्य वक्तृत्वेन स्थापितस्य सूतस्य वधानन्तरमृषीणां संतोषार्थं सर्वसामर्थ्यवन्तं श्रीभागवतश्रवणकथनाधिकारिणं स्वावतारं विधाय तत्पुत्रस्थापनस्यैश्वर्यबोधकत्वाद्बुधनिर्वेशेन लोकसंग्रहस्य मुनीनां वरेण छन्दनस्य चैश्वर्यबोधकत्वादैश्वर्यनिरूपणं पञ्चसप्ततितमेऽध्याये ॥ ७५ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे अस्पष्टदुःखाभावरूपफलदानार्थमगृहीतशस्त्रेणैव कृष्णेन पाण्डवेषु स्वसामर्थ्यं स्थापयित्वा सर्वसाहाय्यकरणस्य वीर्यबोधकत्वात् रामेणापि ऋषीणामसाधारणदोषस्य बल्वलस्य हननानन्तरं तीर्थाभिषेकेण तीर्थेषु विद्यमानानां दैत्यसंबन्धेन वर्णाश्रमधर्मनाशकानां दोषाणां निवारणस्य वीर्यकार्यत्वात्, ऋषीणां ज्ञानोपदेशेन श्रीभागवतश्रवणेऽनन्यत्वरूपाधिकारसंपादनस्य च वीर्यकार्यत्वात् वीर्यनिरूपणं षट्सप्ततितमेऽध्याये ॥ ७६ ॥

भगवता त्रिविधदुष्टहननेन त्रिगुणकृतदोषनिवृत्त्या दुःखाभावः यादवानां पाण्डवानां च स्पष्टास्पष्टदुःखनिवारणं, रामेणापि सूतवधेन कालदोषनिवृत्त्या, बल्वलवधेन तीर्थाभिषेकेण च देशदोषनिवृत्त्या यज्ञैर्ज्ञानेन चात्मदोषनिवृत्त्या दुःखाभावः सूतवधेन ऋषीणां स्पष्टदुःखहेतुनिवारणम्, यज्ञदूषकबल्वलवधाद्यज्ञसंपादनेन ज्ञानोपदेशेन च ऋषीणामस्पष्टदुःखहेतुनिवारणम् । तीर्थाभिषेकेण दैत्यसंबन्धनिवारणात्, सर्वलोकानामस्पष्टदुःखहेतुनिवारणमित्यध्यायद्वयविभेदः, सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे सुखोत्कर्षरूपफलदानार्थं सुदाम्नो ब्राह्मणस्य अर्धं ऋषेर्दरिद्रस्य पूर्णऋषित्वभक्तत्वरूपालौकिकसंपत्तिसंपादनाय श्रीनिकेतेन भ्रातृवत्संमाननसंभाषणादेर्यशोरूपत्वाद्यशोनिरूपणं सप्तसप्ततितमेऽध्याये ॥ ७७ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे सुखोत्कर्षरूपफलदानार्थं तण्डुलैकमुष्टिं जग्ध्वा परोक्षं ब्राह्मणभार्यायै लौकिकसर्वसमृद्धिदानात् श्रीनिरूपणमष्टसप्ततितमेऽध्याये ॥ ७८ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे सर्वेषां वाञ्छिताकारेण कृष्णेन कुरुक्षेत्रे आगतानां सर्वजनानां सांनिध्यदर्शनादिभिः शुद्धसात्त्विकभावं संपाद्य देहादिकं जगत्सर्वं विस्मार्य निजपरत्वमपि संपाद्य यथाधिकारं स्वरूपात्मकं फलं दातुं सर्वलोकप्रसिद्धं तादृशं कालं निमित्तीकृत्य कुरुक्षेत्रे सर्वजनानयनस्य स्वगमनस्य च सर्वजननिरोधोपायज्ञानमूलत्वात्, गोपीनां सर्वभावेन निरोधार्थमन्ते साक्षाज्ज्ञानोपदेशाच्च ज्ञाननिरूपणमेकोनाशीतितमेऽध्याये ॥ ७९ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे स्त्रीणामत्यन्तवल्लभस्य कृष्णस्यैव फलत्वं ज्ञापयितुं सर्वस्त्रीणां स्वस्वपतौ विद्यमानस्य सहजस्नेहस्य निवृत्तये पूर्वकृतौ पश्चात्तापपूर्वकं कृष्णे स्नेहवृद्धये च द्रौपदीपृष्टाभिः कृष्णमहिषीभिः लोकतो वेदतश्च भगवदुत्कर्षज्ञापकस्वस्वविवाहप्रकारकथनानन्तरं साक्षाद्भगवत्सेवोपयोगिदेहसंपादकदास्यप्रार्थनया चरणरजःप्रार्थनया च कृष्णे कामाद्यभावज्ञापनाद् वैराग्यनिरूपणमशीतितमेऽध्याये ॥ ८० ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे सर्वसाधनवतामृषीणां भगवद्दर्शनार्थमागमनकथनेन तत्कर्तृकभगवत्स्तुत्या स्तुतौ चात्मसमर्पणकथनेन च ऋषिदेवपितॄणां चात्यन्तवल्लभस्य कृष्ण स्वरूपस्यैव फलत्वकथनात्, यादवानां सात्त्विकत्वभगवदीयत्वभवनार्थं संस्कारमात्रेण स्थितस्य राजसत्वदोषस्य प्रमेयबलेन भगवता निवारणे कृतेपि उद्धवप्रश्नरूपनीत्यालम्बनात् पुनर्यादवानां संदेहोत्पत्त्या कृष्णे लौकिकबुद्ध्युदये भगवदीयत्वपूर्वकसर्वभावेन पूर्णनिर्गुण-

तासंपादकनिरोधाभावात्पुनः प्रमाणवलेन दोषनिवारणार्थं तदनन्तरं च सात्त्विकत्वभगवदीयत्वपूर्वकं सर्वभावेन पूर्णनिर्गुणतासंपादकनिरोधार्थं च वसुदेवपृष्टैर्मुनिभिः प्रमाणभूतैः नारदेन निवृत्तसंदेहैर्वसुदेवे कर्मनिर्हारेषणापरित्यागऋणापाकरणरूपयज्ञफलासंभवात् कृष्णस्यैव यज्ञफलरूपत्वे बोधिते तदर्थमेव यज्ञेषु कारितेषु च लौकिकवैदिकसाधनानां सफलसिद्धावेकीभावान्निवृत्तदोषाणां यादवानां सात्त्विकत्वे भगवदीयत्वे च संपन्ने सर्वभावपूर्वकं पूर्णनिरोधेन निर्गुणत्वे च संपन्ने सात्त्विकप्रकरणे निरूपितानां सर्वेषामप्यवभृथस्नानेन पूर्वोक्ते संपन्ने स्वरूपेणैव परमोत्सवलक्षणफलदानाद्धर्मिनिरूपणमेकाशीतितमेध्याये ॥८१॥

श्रीभागवतदशमस्कन्धोत्तरार्धसात्त्विकफलप्रकरणानुक्रमणिका ।

तीर्थयात्राथ रामस्य मध्ये सूतवधस्ततः ।
यात्रा समस्ततीर्थानामृषिभिर्याजनं बलात् ॥
भक्तानां जन्मसाफल्यं पृथुकाख्यानमेव च ।
सूर्योपरागे निखिलैः कुरुक्षेत्रे समागमः ॥
बन्धुभिर्वसुदेवस्य गोपिकापरिसान्त्वनम् ।
कृष्णभार्याविवाहानां कथनं विस्मयो नृणाम् ॥
ऋषीणां गमनं तत्र कृष्णेन प्रतिपूजनम् ।
वसुदेवस्य संप्रश्नो नारदोक्तिरथोत्तरम् ॥
याजनं तस्य ऋषिभिः प्रमोदोखिलदेहिनाम् ।

उत्तरार्धसूचनिका ।

एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः । श्लोकः २५ इतिहासश्रवणेन नीतिज्ञानं भवति । श्लोकः २६ अवनीतस्य विद्यां निर्वीर्येति । दोषकपञ्चकसद्भावान्नास्मिन्विद्याफलम् । श्लोकः ३० स्वल्पायुर्ज्ञात्वायुर्दत्तमित्यादि । **त्रिंशत्तमोध्यायः** । श्लोकः ९ प्रभृति श्रीरङ्गमुख्यतीर्थानि । **एकत्रिंशत्तमोध्यायः** । श्लोकः ३-४ इन्द्रियवत्त्वं भगवच्चरित्रादेव । कर्म लौकिकं परिचर्यात्मकं भगवत्त्वेन ज्ञात्वा यज्ञकृतौ तदपि भवति । शिरस्तु तस्योभयलिङ्गमानमेत् । विष्णोः शालिग्रामादौ इत्यादि । श्लोकः ६ भगवानेव भगवतः सखेत्यादि । श्लोकः ११ यः स्मरति तस्मै बहु प्रयच्छतीत्यादि । श्लोकः २२ पूजायामारात्रिकैः । श्लोकः २४ अन्यद्वारा मलापकर्षणं कृत्वा पश्चात्पूजापक्षो निवारितः । श्लोकः ३० ईन्धानास्त्वाशतमित्यादिना कर्मविचारः स्वभावविजयार्थं कर्मकरणम् । श्लोकः ३१ आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् इति । श्लोकः ३२ गुरोर्भक्तेरनुभवपर्यवसायित्वात्स्वतुल्यता । श्लोकः ३३ ये गुरोरानन्दः यद्यपि अङ्गभावेन सेवायाः । तथापि मत्प्रीतिहेतुरित्यादि । श्लोकः ३६ सेवाविशेषस्मारणं नवभिः । श्लोकः ४१ यद्विशुद्धभावेन सर्वस्वार्थस्यात्मनश्च समर्पणमित्यादि । श्लोकः ४२ छन्दसामयातयामत्वलक्षणम् । श्लोकः ४५

शब्दब्रह्मशरीरत्वं कृष्णस्य । **द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः** । श्लोकः ३ अण्वप्युपाहृतं भूरि, अभक्तोपहृतं, पत्रं पुष्पं फलं प्रेम तु साधारमेव मत्समीपे समायाति, इत्यादि । श्लोकः १८ पादसंवाहनमादिर्येषां ते च चतुःषष्ट्युपचाराः । श्लोकः १७ बालव्यजनहस्तयेति महाराजोपचारः । श्लोकः ३५ सख्यं प्राणस्य दास्यं देहस्य । श्लोकः ३८ यज्ञभोक्तुर्नियन्तुः । श्लोकः ४० तस्य ध्यानवेगेनैवोद्ग्रथिता अविद्यादिबन्धा यस्येत्यादि । **त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः** । श्लोकः १७ एतदेव परमवैष्णवलक्षणं येन्योन्यतो भागवताः । श्लोकः ३० शास्त्रं वचो गीताभागवतम्, श्रवणादिधर्मस्तुतिः श्लोकः ३६ यशोदानन्दौ बालभावेनेव भावनां कुरुत इत्यादि । श्लोकः ४० भगवन्तं दृग्भिरेव हृदीकृत्येत्यादि । श्लोकः ४४ मयि भक्तिर्हि भक्तिः शास्त्रीया आन्तरप्रेमसहितसेवादिः । श्लोकः ४८ आध्यात्मिकशिक्षात्वं पूर्वोक्तस्य । **चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः** । मुख्यसाधनं कीर्तनं । गोपिका उत्तमाः परं पुष्टिस्थाः मर्यादायां श्रेष्ठो युधिष्ठिरः । श्लोक ३ अत्र भक्तिमार्गस्यायं सिद्धान्तः इत्यादि भक्तिरसः । श्लोकः ४ एवं पुरुषाणां सर्वभावप्रपत्तिः । श्लोकः १६ अर्चनात्मा रुक्मिणीत्यादिना सप्तभक्तयः सख्यरूपा त्वष्टमीयं स एव सख्यं प्राप्नोति यस्य जन्मप्रभृतीत्यादि अच्युतत्वं भजनीयत्वे मुख्यो हेतुः । श्लोकः ३५ भगवदीयशरीरं तेनैव भवति भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः । **पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः** । श्लोकः १ दृष्टादृष्टलीला दृष्टा भगवत्कृतिः अदृष्टं चरणरजः उभयोः संपत्तौ भगवदीयत्वम् । श्लोकः १०।११।१२।१३ किं स्वल्पतपसां नृणां अर्चायां देवचक्षुषाम् । न ह्यम्मयानि नाग्निर्न सूर्यो लोकप्रवृत्त्यारुच्या द्वितीयः प्रत्यक्षदेवपूजानिराकरणाय तृतीयः न हि निन्दान्यायेनोक्तं भेदकृतः सगुणभक्तिमार्गीयस्य निषिद्धम् । विपश्चितो विहितं खट्वाङ्गवत् इति ध्येयम् । भौमे स्वदेहादावित्यादिना भेदकृत्सगुणविपश्चिन्निर्गुणातिरिक्तानेकीकृत्य निन्दा । श्लोकः १४ दुरन्वयं वचः । श्लोकः १५ स्वयं चैवं ब्रूयात् अन्योप्येवं वदेदिति । श्लोकः १६ ईहासहितो घटादिकं सृजति भगवांस्तु निरीहः सृजति इत्यादि । श्लोकः १८ तेन सत्त्वेन वर्णाश्रमात्मा भूत्वा पुरातनं वेदपथं पालयसि बिभर्षि वा । श्लोकः १९ हृदयेऽक्षरब्रह्म पुरुषोत्तमाविर्भावादि । श्लोकः २१ विद्याः सर्वास्तासां फलं सर्वज्ञत्वादि । तपसः फलं साक्षात्कारः । श्लोकः २६ उत्सिक्तभक्तिः मर्यादामप्युल्लङ्घ्याधिका जाता अनया समर्पिता आशयजीवकोशा अन्तःकरणात्मसंघाताः । श्लोकः ३५ कर्मणा कर्मनिर्हारः यो यज्ञवराहरूपो विष्णुरिति श्रुतेः यज्ञेन यज्ञमयजन्त । श्लोकः ३६ ननु परिचर्यादिरपि पञ्चरात्राद्यागमे उत्सवाश्च वैष्णवमार्गो योगादिरूपः इत्यादि । अन्ये तु सर्वे मार्गा गार्हस्थ्यभञ्जकाः । श्लोकः ३८ अत एव वेदे स्वर्गानिरुक्तिः अन्यथा मानसा एव पक्षाः अन्यथा श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् । श्लोकः ४८ कल्पोक्तेन प्रकारेण । श्लोकः ५० तस्यर्त्विजः एवं इन्द्रवरुणसाधारणोस्य यज्ञः । श्लोकः ५२ अग्निहोत्रादि द्रव्यमाधिभौतिकं ज्ञानमाधिदैविकं क्रिया आध्यात्मिकी एतत्त्रितयेन भगवान् पूज्यते । श्लोकः ६८ नन्दो गोप्यश्च एका कोटिर्गोपाश्चापरा ।

एतत्प्रकरणस्थसुबोधिनीकारिकाणांवर्णानुक्रमसूची.

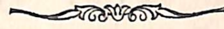
एतत्प्रकरणस्थमूलश्लोकानामकारादिवर्णानुक्रमेण सूची ।

एतत्प्रकरणीयश्रीमदाचार्यवाङ्मुक्तावलिरकारादिवर्णानुक्रमेण ।

१७ सुबो०

उपन्यस्तवाक्यानां सूचिपत्रम् ।

वाक्यम् ।	पृष्ठम् ।	पंक्तिः ।	कुत्रत्यम् ।
सुदामरङ्कभार्यार्थं भूस्यानीतेन्द्रवैभवः	४२	१	पु. स. नाम्निनामेदम्
तर्पयन्त्यङ्ग मां विश्वमेते	४९	१६	भाग. १०।८।१९
कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा	५३	१८	
धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे	५३	१९	भग. गीता. १।१
कृत्वा कार्पटिकं वेषम्	५५	५	त्रिस्थलीसेतौ पुराणवचनम्
शोणितौघान् ह्रदान्नव	५६	३	भाग. ९।१६।१९
तेऽन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य	५८	३	भाग. ३।२६।३४
गोमति मतिमति किमिदं	६५	१	
दत्तामपि हरेत्कन्यां श्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत्	७५	२	याज्ञवल्क्यस्मृति. ३।६६
नैतत्पूर्वर्षयश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे यदन्यस्याप्यनुज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते	७५	३	मनुवाक्यमित्याचार्याः
मनोवशेऽन्ये ह्यभवंश्च देवाः	९१	१६	भाग. ११।२३।४६
नालं कुर्वन्ति तां शुद्धिं या ज्ञानकलया कृता	९१	२०	भाग० ११।१९।४
ब्राह्मणोस्य मुखमासीत्	९४	६	पुरुषसूक्त.
कर्मण्येवाधिकारस्ते	९९	३	भग. गीता. २।४७
ये यथा मां प्रपद्यन्ते	९९	१५	गीता. ४।११
अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः	१००	२१	पातञ्जल. २।३
तस्य परिपाकः जात्यायुर्भोगाः	१००	२३	,, २।१३
यज्ञेन यज्ञमयजन्त	१०१	२५	तै. आरण्यक. ३।१२।७
तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्	१०२	११	,, ,, ,,
यदनुचरितलीला	१०२	२०	भाग. १०।४७।१८
श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात्	१०३	१६	भग. गीता. ४।३३
जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते	१०४	७	तै. सं. ६।३।१०।५
ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः	१०४	८	तै. सं. ६।३।१०।५
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्	१०४	१३	मनु. ६।३५
ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्	१०४	१४	जाबालोपनि. ४
यं यं ऋतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवति	१०४	१८	तै. आरण्यक २।१५।१५
भ्रातृणामेकजातानाम्	१०४	४९	मनु. ९।१८२
तदवदानैरेवावदयते	१०४	१७	तै. स. ६।३।१०।५
ऋत्विजे कर्म कुर्वतः	१०७	१८	मनु. ३।२८

शुद्धिपत्रम् ।

पृ०	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
८	भा. स्कं. १० उ. अ. २२ श्लो. २७	भा. स्कं. १० उ. अ. २९ श्लो. २२–२७
१२	अपचितिगिति	अपचितिमिति
१२	ऋषियोनैव	ऋषिवेषेणैव
१५	सङ्गमम्	संगमम्
२४	विष्णोः शालग्रामादौ	विष्णोः शालिग्रामादौ
२७	किमर्थकामान् (ले०)	किं न्वर्थकामान्
३१	पूजात्वधिका	पूजा त्वधिका
३९	साधारणमेव	साधारमेव
५१	आत्मानः	आत्मनः
५२	भा. स्कं. १० उ. अ. ३२ श्लो. ३९।४१	भा. स्कं. १० उ. अ. ३२ श्लो० ३३।१
६३	तथात्वमिति	तथा त्वमिति
६५	खयमेव	स्वयमेव
६५	नूनं भूतानि भगवानित्यत्र	अयं लेखः 'वायुर्यथा' इत्यस्य आभासीयः इति सः ६६ तमपत्राधो भागे स्थातुं योग्यः
७७	अन्यथ	अन्यथा,
७८	अस्य मे इत्यत्र इति लेखः	पूर्वपत्रान्तिमभागे निवेशार्हः
८२	स्यमन्तक इत्यारभ्य कृष्णवाजिन इत्यन्तः	अत्र श्लोकद्वयेपि ' ' चिह्नं नापेक्ष्यते
८२	साधनस्येत्यारभ्येहोदित इत्यन्तः	
८४	अलङ्कारैः	अलंकारैः
१०४	तदवदानैरेवावदयते	'तदवदानैरेवावदयते'

Editors' Note.

By the Grace of God, we are able to put before the public the सात्त्विकफलप्रकरण, and thus continue the work so ably begun by our departed friend Mr. Mulchandra Teliwala in his life-time.

In editing the present work, we have made use of five Manuscripts. Out of these, three were obtained from Shri Tilakayita Maharaja of Nathadwara. One of these is dated 1689, Samvat, but it is incorrectly written; the second one dated 1742 Samvat, is very correct, and seems to have been intended for the use of श्रीदामोदरजी—grandson of श्रीविट्ठलेश्वर. In cases of doubt, we have followed this manuscript. The third Mss. is undated, and seems to be as old as the other two.

The remaining two Mss. are from the collection of भारतमार्तण्ड पंडित गट्टूलालजी, and one of these seems to have been used by श्रीपुरुषोत्तमजी, author of भाष्यप्रकाश &c., who has made marginal notes. The other one also is tolerably correct.

As stated in a previous प्रकरण, a comparison of the सात्त्विकफलप्रकरण with तामसफलप्रकरण, will immediately show the superiority of the latter over the former. In fact, there is लीलाभेदे स्वरूपभेदः, and the लीलाः of the first ३२ अध्यायाः are so enchanting as to be of a different type altogether. However, from a synthetical point of view, it is well that श्रीमद्वल्लभाचार्य has commented on the whole of दशमस्कन्ध. In the whole field of Sanskrit literature, Vedic and modern, श्रीमद्भागवत holds the first place, and the भागवतार्थप्रकरण of निबन्ध and श्रीसुबोधिनी show clearly that it is not an ordinary ग्रन्थ, but it contains आनन्दस्य हरेः नित्यलीलाः which are inseparable from हरि Himself. For अलौकिकमनःसिद्धि there can be no better साधन, for a मुक्त soul there can be no higher फल. श्रीहरिरायजी is quite justified in his remark that "न च दृष्टा सुबोधिनी......वृथा तज्जन्म भूतले".

We have tried to correct the readings of श्लोकs in conformity with श्रीसुबोधिनी. As before, portions of निबन्ध and योजना of this प्रकरण have been printed in the appendix, together with अनुक्रम, अध्यायार्थ, विभागसूचिका &c. Indices of कारिकाs and श्लोकs have been given for ready reference, quotations have been traced to their sources as far as possible, and notable passages from the प्रकरण have been given at the end, showing the views of the author on many important questions, and we have tried to make the work as useful as possible.

Our thanks are due to श्रीगोकुलनाथजी of Bombay for giving the press-copy of the work to Mr. Teliwala, the use of which has greatly facilitated our labour. We have to express our deep debt of gratitude to गोस्वामितिलकायित श्रीगोवर्धनलालजी of नाथद्वार and his enthusiastic son श्रीदामोदरलालजी-बाबासाहेब for continuing to give financial help for the publication of the work.

As before, शास्त्री कल्याणजी कानजी has rendered us great help in editing the work and carrying it through the press and our special thanks are due to him.

With feelings of joy we offer this fruit of our labour of love at the Lotus feet of Lord Shri Krishna.

Bombay,
Shravan sud 11,
1987.

Dhirajlal V. Sanklia.
Jamnadas Kanji Morparia.
Hiralal Moolji.
Govardhandas Pragji.
Purushottam Kanji Morparia